A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 350 Subject Religion

Name of MSS काव्य प्रदीप

Author गोविंद ठाकुर

Period Folios 147

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios NIL

Sans. Ms. 851		
K 21		काव्यप्रदीप; श्रीगोविन्द [illegible];
		७ आषाढ़, १८०१ वि० सूरजकुण्ड काशी में लि०
350-Ms.		१४७ पत्रक॥ ल० अ० १४ पं० प्र० पृ०
		ह० लि०

No 6

11X6

A. no. 350

[illegible]

काव्यप्रदीप

کاویہ پردیپ

का॰
प्र॰
१

ॐस्वस्तिश्रीगणेशाजयति गुरवेनमः परमात्मने सोनोदेव्याः प्रथमंनमयः केशवा
स्यात्मतत्त्वा श्रीगोविंदठक्कुरकवेः प्रेमपात्रंकवीयान श्रीमन्नारायणाचरणयोःस्मृ
गाथायचित्रंतत्त्वासारस्वतमपिमहः काव्यतत्त्वमनक्ति १ वचनसंदर्भविशेषरूपस्याग्र
ग्रस्याशीर्निष्पन्नत्वेनतत्त्वानमचिन्तया: सेव्यमानायास्ववाग्देव्या आशासनमुत्कर्षं विभाव
मीनरभिन्नत्वेनाध्यवसितांशानिष्पन्नप्रतिबंधकरहितशानस्यैश्वर्यमुत्कर्षमोति· नियति
कृततियमरहितांह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्राम्· नवरसरुचिरांनिर्मितिमादधतीभार
तीकवेर्जयति १ नियमंतत्तसोरभादयोधर्माःप्रनेनेतिनिर्पातरमायावन्त: पद्मत्वादिरूपाध
मो:रूपंवा:ह्लादैकमयीमितिह्लादैकमयीमेकस्वभावाह्लादमात्रस्वभावामितियावत्
मनन्यपरतंत्रामिति· केवलस्वतिमायास्वान्यायस्वात्मनः परस्तदायत्तत्वरहिताम्·प
रतंत्रशब्दएवायंतत्त्ववत्तरातिकाश्चित् नवरसरुचिरामितिकर्मधारयः हेतोषट्रसा
नचहृद्यैवतैरितिव्यतिरेकद्वयदर्शनात् नचैवंहृद्यैवतैरितिहृत्तदर्शनेवैयर्थ्यम्· तो
त्तिक्तादिसाधारणो:षट्रसैकरूपलक्षितायाःतोःसोनचहृद्यैवतैरितिनदर्शितत्वात्· स्व
त्ववास्तीयानमुरूषएव: नचैवंनवरसमितिरूपप्रसंगः त्रिगुणसचिवत्वादिरूपपत्तेः
नचहृतिविरोधः नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्रसमेष्व नवत्वाभावेनायो

गम्यवच्छेदिहघटत्वप्रयोजकत्वविरहेणावेनिहनिघनिपाघनातः निमित्तिमाधटनीतिर
णोत्वप्रयोधनमीमांसविशेषभावेनान्वयान्त्रपुनरुक्तिः ८ अत्रनिर्माणव्यतिरेका
सवेनचनभोवोन्कविभारमाव्यतिरेकालकारोव्यपः नत्याहिनिघनेः शङ्कानि।
पनत्रूपावस्वङ्ः स्वमोहात्मकसत्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयात्मकत्वाद्धि प्रसङ्गाव
ङ्ः स्वमोहस्वभावापरमाणवादिपक्षेप्यवापिकारणानदीयप्रयस्मद्दलत्पभ्यनिसहा।
कारिपरतन्त्रामपुत्रादिषट्रसाचनमयोरमेवतेः निमित्तत्वादिसाहृश्यपवतीवब्रह्माणो
निमित्तिरितिप्रसिद्धमेव· एतद्विलक्षणानियतिकृतनियमरहितत्वादि धर्म्मैवत्व
नत्वकविमावरना निर्दिष्टास्तिव्यञ्कोव्यतिरेकः यदमाहृश्याननिमित्तिणालिनी अनराव
जयतिउक्तकषेणावर्त्तेनउत्पर्थः ननवर्त्तेनामित्यर्थः नथ्यामस्त्वत्कषस्यासिहत्वेननम
स्कारात्तेपकत्वाउपपन्नेः नन्वनाहृश्यगुरुकर्मणिप्रस्तावतामिष्टदेवाजाप्रणरव।
यपंहृश्यपनेयुक्तिमनीवतरेनेनस्तनिमात्रमावरनायन्नकृतानदैवेलपारत्तानाहा
उभयधायाप्यनवर्धरावचननाप्रसङ्गात् अथयहोनेवतत्किंस्तनिवन्नापनिवद्धाविशेषा
भावात्· सैववाकिंनापनिबद्धेनिचेनउच्यतेनस्वल्वनतिमात्रापानेबंधेस्तनिर्विव
ङ्गाभवतिस्ततिनिबंधेनतथात्वनतिरपिनिबद्धेव· यतेनयमर्थेनवक्रुविशयस्यवापि

काप्र· ष्टानमस्कारश्चादिष्टत्वेन तेन तां प्रति स्मिप्रणानउपलभ्यते· यन्नत्रमकाव्यमनसिद्धं
येनम्रयदगौरेति नयनयैन वेमादीनिहमवतारणा नरथत्रम प्रणाम् नूपत्र
२ णस्याननिष्प्रयोजनथनित्वाप्रयोजकत्वात्· तदर्थं प्रतिशायिनोमनिरकाले
2 कारस्मा वाप्यन्यासाविस्यादिति· इहाभिधेयग्रंथरूपमगिनः काव्यस्य फलेन मा
फलमितिप्रस्तावस्त्र बग्न र्थप्रतिपादयन्नाह काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शि
वेतरक्षतये· सद्यः परनिर्वृतये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे· अत्र कृतं वितनुज
शश्चाभावकिवेनाः काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणाख्नूपसके चूरसाधारणं
नाहश्चावणीनात्मकं कर्मितन्न केवलावत् कालिदासादीनां यशः श्रीहर्षादेः धावका
नाहावकादीनामिवधनम्· मयूरादीनामिवानिष्टनिवारणं करोति· सह
दयस्य तत्काव्यश्रवणानंतरमेव सकलयोजनमौलिभूतं विभावास्वादनसमन्ता
वेद्यान्तरसंपर्कशून्यरसास्वादरूपमानंदगानादिगतघ्नथिवीपालनादिसमुचिता
चारपरिज्ञानं रामादिवद्वर्तितव्यमिष्टसाधनत्वं रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते·
काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयानः पाठितयोरमास्वादः तत्र पदप्राशार्थनीति २
प्रायान्नपवसंति कितत्र काव्येनेत्यतदर्थमकं कांतासम्मिततयेति· प्रभुसावा

त्रिधा प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्च। तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शास्त्रप्रा
धान्येन विधिनिषेधलक्षणः सहि प्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति नियोजयति तेन प्रभुसम्मितः मध्य
वेदनादौ निष्फलेपि कर्माणि प्रवर्त्तते। द्वितीयस्त्वर्थमात्रप्रधानः सिद्धार्थरूपः पुराणे
तिहासादिः सहि सुहृदिव एवं कृते नेदं सिद्धं भवति एवं च कृते नेदमनिष्टं तेन तावन्मात्रं बो
धयतीति तत्सम्मितः तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः तत्र
हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो व्यापारस्तन्निष्ठाघटमा
त्राकृतिष्यादिकत्वया शब्दार्थयोर्द्वयोरपि गुणत्वादुपसर्जनत्वात्तस्यैव प्राधान्यं सच कान्तासम्मि
तत्वेनोपदेशं करोति तेन तत्कृतं भवति यतः कान्तासमन्यापि तत्स्वभावा
ऽभिसारादेर्यानीव सेर्नीति शास्त्रप्रवृत्तेपि नमशक्यालानकान्यकान्त्वेव सरसेनोपाद
नोनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति गुरुजिह्विकयापि पुनर्वोपसम यदाहुः स्वादुका
व्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते। प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजमिति। यतन
नावदिष्टविशिष्टं काव्यमतस्तद्धेतुरुपादेयः। नन्वेवमप्यभिधेयं किं मायातं किंच हेतुभूता
त्वातनुपादेनं कथं स्यादित्याकांक्षायां काव्यत्वशिक्षां रूपतयाग्रे यस्य काव्याङ्गत्वमिति
पादयन्नेव कारणानन्तरमाह शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्ष

का॰ प्र॰
१
3

पाप्मा समस्ति हेतुस्तत्र हेतुः शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवताप्रसादादिजन्मा संस्कारविशे-
षः प्रतिभाव्यपदेश्यः तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेन्न निपुणतादिकारणतासत्त्वे-
ऽपि तदभावे न प्रहसनीयकाव्यप्रसारस्य काव्यस्य व्यतिरेकः सर्वविशेषणसत्काव्यप्रसरस्य
विशेषणस्यान्यत्र प्रहसनीयस्य वाऽव्यतिरेकात् सर्वत्राविशिष्टः न चैवं कारणान्तरं कि-
विदाचानन्तनस्याः शक्तिरिति वाच्यम् प्रसिद्धिहानिरेकि एव तत्र तेनाशक्तिव्यपदेशा-
न लोकः स्थावरजंगमात्मकलोकस्य वृत्तं शास्त्रागाद्युपचाराः छन्दोमात्रप्रयाममर्श-
स्यग्रन्थानां धायकत्वात् शास्त्रं छन्दः शास्त्रादिकाव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशा-
दि शास्त्रादि यहण्णादिनिरुक्तादि तेषां विमर्शनाद्युत्पत्तिः निपुणता काव्यज्ञशिक्षा का-
व्यं कर्तुं रचयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशः नयात्रेणो योजन-
वेपानः पुनःपुनः प्रवृत्तिरभ्यासः इति त्रयो मिलिता एव स्यापकतायः मन्याख्यामहेयः-
प्यमेवस्मात् तथा च काव्यस्योद्भवे हेतुरात्मति समस्या कार्ण्यं तामिलिताना समप्रा-
धान्येन घटादौ दण्डादीनामिव व्यस्तेन न तु मिलितत्वेन कारणमेवेति भ्रमः कार्य्यः ए-
वं कारणमुक्त्वा काव्यस्वरूपमाह तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वा-
पि निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ गुणस्वरू-

सति सत्वेपि त्वंहाजनकपरं गुणापदम् नत्वलंकारेति व्याप्तिः सालंकारत्वविशेषणा
नुपादानादिति नव्याख्या यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तम् यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ का
व्यम् क्वचित्स्फुटालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः तत्रात्स्यार्थत्वात् स्पष्टत्वस्य वा
स्फुटत्वरूपविशेषणमात्रात् नीरसेप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति स्फुटः यथाः
वयं तु यस्यामः नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यमेव यतो रसादिरलंकारश्च
द्वयं सत्काव्ये हेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न च तत्र स्फुटालंकारापेक्षा: अ
न एव ध्वनिकारेणोक्तम् रसान्गुणार्थविशेषनित्यनमलंकारविरहेपि च्छा
यातिशयं पुष्णाति यथा· मन्तिजयतिमागे गेराम हा मा कुंभसंभवः येनेक्षुल
केह्रहो दिव्यो मीनमत्स्यकच्छपा विद्याविदं · अत्र हि अद्भुतरसानुगुणमेकत्र एव का
मत्स्यकच्छपादर्शनच्छायातिशयं पुष्णाति नीरसेन यदि न स्फुटालंकारः स्या
त्किंकृतः चमत्कारः स्यात् चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापे
क्षा अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वं यत्र र
सादिः स्फुटोनन्नमवचेमनदवप्रतिपादिते तस्मात् अलंकारत्वमात्रं न विशेष
णं किं तु स्फुटालंकारत्वमायन्यतदेवं च नैवमपि रसवमनलंकारे काव्यप्रसंगो।

काप्र
८५

शेषाय रूपापन्नैः यथा दाहृतेनम निजं यतीत्यादौ यस्मिन्नुदाहृता जासेनंत त्रापि न काव्या
न्तत्समानरागालंकारत्वेसन्तीत्यपिहरणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वेय
था यः कौमारहरः सएव हि वरस्ताएव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः।
प्रौढाः कदम्बानिला सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसी
तरुतले चेतः समुत्कण्ठते। अत्र रूपकादीनामसम्भव एव। अस्मीत्यस्य विभक्तिप्रति
नामाख्यातदीपकमिति चेन्न। अस्मीत्यस्याख्यातिकाव्ययत्वात्। अत्रास्मि केवलमिति रूपक
तिवत्। क्रियापदत्वेपि न दीपकत्वं तदन्यथा निपातानामेव प्राकरणिकत्वात्। दीपक
स्य प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात्। सा हृदयपाठं नीतेन स्फुटेन तत्संयोगिना स
मुच्चयोपि विरहसामग्रीलक्षणानन्सम्भवमेवानाहृत्य स्वभावोक्तिहेतुः विशेषोक्तिवि
भावने विघ्नमात्रेपि न स्फुटे कथमिति चेदित्थम्। विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्त्वेपि
कार्याभाववचनम्। अत्र चानुत्कण्ठाकारणं विरोधकरणायोग्यरूपमस्ति नानन्तत्वपर्यु
त्पन्नोत्कण्ठाभावरूपं कार्यं निर्दिष्टमेव तथापि नानुत्कण्ठाभावत्वेन किं तु उत्कण्ठात्वे
नैव तस्माद स्फुटत्वमस्याः परिवर्तनानुत्कण्ठितेनेम मिथोपनतदा स्फुटत्वमेवेति। ए
वं कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिवचने विभावना। अत्र चोत्कण्ठाकारणं विरोधक

गुणयोरत्तद्वातत्र भावस्यपयपक्षएवतथापिनानत्राविरहेत्रेनकिंनतत्रारूपोनोवाभा
वाभावस्यतत्त्वारेनास्याश्चण्यस्फुटत्वमेव॰ नव्यएवमेपकारेणानत्राभावप्रतीतेरभा
नत्राभावत्वेनप्रतीतौकथमस्फुटत्वमितिवाच्यम् विशेषणांशगतेनैवकारेण।
विशेष्यविशेषणयोगस्यव्यवच्छेदाहिप्रमाणस्यैनन्नविशेषणाभावाभावएवेत्य
व हत्यपर्यवसानेनतत्रेवास्फुटत्वमेव एवंविशेषणांशगतेनापिएवकारेणविशेष्यमिति
विशेषणाभावएवग्रहणाहत्यप्रमाणेनैकिंनविशेषणायोगाभावरतिरहेत्यः॥ एतदपा
वणमेव: पाठ्यरपेविमासोनाथाठ्यरत्वमिति॰ पार्थएवधनर्थयरन्सादीनानाम्धनर्थरस्या
दिकराणांनस्फुटत्वार्थप्रयुज्यते॰ इत्याह नन्वस्वत्वस्येषैनेवतत्सानास्येनकेनापिनत्र।
ति॰ अन्यथापुनरुक्तिस्तत्रस्यादिति॰ अनेयोरस्फुटत्वमेवहेत्हरपमकरणास्फुटत्वमिति।
विभावनीयमस्युगारत्पररसस्यस्फुटत्वाद्रसवदलंकारः स्फुरदपदेतिचेन्न॰ रसस्यात्र
प्राधान्यादप्राधान्यएवतस्यालंकारत्वोपगमात् सर्वावीनामत्र॰ यथोक्तंतस्यका
व्यत्वात्रालेकाव्यपदेनिर्विषयंप्रविषयंवास्यात् दोषाणांदृवीरत्वात्॰ तस्माद्विका
रसात्मकंकाव्यमिति॰ नत्रलक्षणेनयाद्रूहेपिरसान्वयेकाव्यत्वमस्येवपरंत्वपकर्षा।
मात्रं॰ तदुक्तम्॰ कीटानविहरन्वाद्विमाधारणेनकाव्यताद्रूहेष्वपिमानायवत्रेरसाद्य

काव्य ५
5

म२

नगमः स्फुटइति । एवं चात्र काव्यादिसर्वेऽपकर्षमात्रं नीरसेन त्विति दोषः काव्यमवह
रोगेणाऽन्याहुः स्याससमेदानंतत्वत्तेणामिताह इदमत्र सत्तिप्रापनिसगेवाच्यांतत्व
निबुधैः कथितः इदं काव्यमवाच्यादतिप्रापितिसंधिकचमत्कारकारिणीव्यंग्येऽत्र मम
पदादिभिः परैः स्फोटरूपं प्राबल्यमभ्यतेतस्मादिभिव्यंजकादर्थप्रत्ययः नाहसप
स्फोटव्यंजकस्य पदादिभिरूपसध्वनितिरितिमंत्तेनिवेयावरणामाभिहानसरणिः यतः प्रा
धानीमतंवंगपद्यजकत्वमाधम्मागुणीभूतवाच्यपदधुंगपनमुजनत्वमसणहाथिपाल
रूपमात्रेमकाव्यमस्यरचैध्वनिपरिनध्वेतिरितिमत्ताकृतेः । यथा । निशेषच्युतचंदनं
तटतनिमदराधेरनेत्रे दूरमनंजनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावादि
निदूतबांधवजनेस्याज्ञातपीडागमाःवाणीमाननमिनागतासिनपुनस्तस्याधमस्यांतिकं अत्र
तदंतिकमेवरंतुमागतासीतिप्राधान्येनाधमपदेनव्यज्यते । ननुअत्रमुख्यार्थबाधाभिहितप्रभि
लक्षणायानरतिकमेवरंतुमागतासीतिलक्षणमेवयुज्यतेनतुव्यंग्यम । अन्यथा माहेम
माहेममनस्तमाम्लनतापाम्लनत्वंजनेनायहस्तौणापिविश्वरतिलक्षणानम्यातविषा
षामावादीति अत्रकाचिन । मत्स्यमेवावापितिविपरीतलक्षणा । वृत्तिप्रथिमदंतिकमेवग
तासीत्यत्रलक्षणानरप्रापकल्पनयापायाज्ञनीयात्र्यमनइतिवन्तमिमनेनेवान्यीयतन ५

त्यादुः परमार्थमज्ञनावलम्बमाना र्थान्वयायोगपत्वस्वरूपमलक्षणं वीनेकिंनस्तान्वेनया
चयत्रमेयत्वादेः प्रमाणकामकारिमयोगः प्रमाणानामेणाग्रातः प्रतीतिमप्रपणतस्तत्रम
त्वाघ्येवाधारस्तलक्षणाः नदभिप्रायेणोवमाहेत्यादि उपक्रम्य बहुनामेव्यदाहृत्वम
यत्रनप्रमाणानवंननतज्ञापकमवतरति नहाकाजनिनप्रमयमहिम्नेवनत्वस्य पः ते
त्रपैकयलक्षणावालम्भवान उमन्तेननवाकीर्थ्यवोधभवन्तपिवाधाकिंचित्करएवनर
भिप्रायेणवापीस्तानभित्याधुदाहृतं अनपववस्तमथम वस्तनकमयम पेदनव्या
प्यतेइति अन्नपववयत्रमेयत्वादेः नाहृशांत्वनप्रमाणानेरणावगात्वनत्रनमाहेनीत्यादो।
विपरेननलक्षणाव्याप्यापद्य प्रतीतिर्वा वापीस्तानभित्यादोनवाधानवनावप्यरमपदार्था।
यपालोचनयावद्योकव्यपग्रतीयतपेवसेवप्राधान्नमथमपदस्य। नस्मान्माहेनो।
त्यादौपदिद्यजन्नानदालक्षणाम्लेववापीस्तानभित्यादोननियमः अन्नाहृशेषा
गणीभूतव्यपग्रयपतमथमम अन्नातृशोवाच्यादननिशयितिअतिशयांकेयितचम।
कारानाधायकव्यपग्रमथमकाव्य नहृणीभूतव्यपग्रपकथ्यनभित्यनयत्रपनेअवयपा।
स्फुटव्यग्रपरस्यथः नेजनाधकाव्यानिव्याप्तिरितिकेषाविन्मतनमयुक्तम अगूहमपर।
स्यामभित्यादिनाशणीभूतव्यपग्रभेदत्वेननिपादयिष्यमाणस्फुटव्यग्रस्यामेग्रहणमेः

का॰प्र॰
६

किंतस्फुटतरातिशयितं व्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदं गुणीभूतं व्यङ्ग्यं चास्फुटमात्रं व्यङ्ग्यमधमकाव्ये।
त्वस्फुटतरं न हि रहस्ये वेति न काचिदनुपपत्तिः तदाह ग्रामतरुणं तरुण्या नववं-
जुलमञ्जरीसनाथकरम् पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया अत्र वञ्जुल-
लतागृहे दत्तसंकेता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतम् तदपेक्षया वा-
च्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् पुनः पश्यन्त्या नितरां मलिना मुखच्छाया भवतीत्यनेन
दर्शनकालएव तत्कार्यमात्मानं तस्यातिशयः संप्रमाननाबेति वाच्यं प्रतीयत इति
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् शब्दचित्रमित्याद्याहार्यं तेन वाच्यं का-
व्यमवरमधममन्यच्चित्रमिति काव्येनेमित्यर्थः अव्यङ्ग्यमस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहित-
म् तत्रास्फुटतरव्यङ्ग्यमसद्भावेव्यङ्ग्यमात्राभावेवा चित्रं गुणालङ्कारयोगिशब्द-
चित्रं यथा। स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षवि-
हितस्नानाह्निकाह्नाय वः। भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मि-
मेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् हृद्यत्वप्रासोऽत्र शब्दालंकारः ननु कथमेतदव्यङ्ग्य-
मुच्यते मन्दाकिनीयायाया प्रतीतिप्रतीतेयमेकः किं नाम सैव रसकाव्यार्थोऽप्रसन्नव्यञ्जकत्वा- ६
मननाविभावनेनाप्रतीतेरिति नन्वस्य किंतु ... स्फुटतर वक्तव्यनक।
य

वेत्यादावर्थमनुश्राममात्रएवं न समं रभानन्तानार्थविषयीभू तं यस्य विरहवत्वमेव वा मुक्ता
मपदेन विभ्रमितम सुखक्रेधैनेक्तानं रसभावादिविषयविन्ताविरहे मनि अलंकारनिब व
धायः सचित्रविषयो मत इति अत्रएतेमध्यमकाव्यलक्षणेप्यर्पयद्दश्यम अवरं चयामप्यका
अप्यामिन्यीयः स्यादिति अर्थचित्रंयथा विनिर्गतं मानं रमाम्रमंदराइवन्मपत्रुमधहर्षया
पिंयसमभ्रमेक्रडमपाणिरागालानिमीलितनालीवमियामरावती १ अत्रोत्प्रेक्षालंकारइतिप्राञ्च
उदाहरंति परंतुरसादेकयंनास्यार्थविरहास्फुटत्वेनवानत्रत्सावनेहयश्रीवस्यवर्णानीयत
यानत्रभावस्फुटप्रतीतेः मध्यानपघमदाहरणांयथा मध्येव्योमस्फुरतिसमनीयान
नः स्मरणावक्रमदाकिमाविगलनपुलिनाभ्यागतोराजहंसः अहंवृद्धेत्वरिनवरणोध्याम
माकाशलक्ष्म्याः स्वसंप्रमाः अवणापनित्रपुंडरीकमगांकः अत्ररूपकमयोलंकारःन्नस्मा
त्रेतात्पर्यतत्ररसादो इतिश्रीमहोपाध्यायश्रीगोविंदरचितेकाव्यप्रकाशव्याख्यानेनिरूपक
काव्यप्रदीपकाव्यलक्षणनिर्णायःप्रथमउल्लासः १ अथकाव्यलक्षणपरार्थस्वरूपलक्ष
णादिभिर्विवेकंवस्तुशब्दार्थयोः प्रधान्यान्वयमेतयोः स्वरूपनिरूपयिष्यनविभागमाह
व स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यंजकस्त्रिधा शाब्दोव्यंजकःशब्दोनप्रसिद्धइत्यनुक्त्वात्रेतिअ
त्रेतिकाव्यशब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैवलोघवार्दर्थविभज्येते वाच्यादयस्तदर्थाःस्युस्तात्पर्यो

का॰ प्र॰ ऽपि केषुचित् वाच्यादयः वाचकत्वं सम्बन्धः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः केषुचित्स्याद्या
७ दिनयेषु: न तमी मासादिनयेषु पि लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः मत्वन्वयामेऽभिन्नोरवाद
मनन्वयत्वाच्च रक्षणे हि तान्मयार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशक्तिः आत्मायोग्यता सन्निधिवशाद
पदार्थोऽपि प्रतीयेत नत्वापदार्थप्रतीत्यावर्तिक्रमेण स्वरूपमतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकं त्वसं
दिग्धमिहि तान्वयवादिनामतम् अन्वयरूपे वि वाक्यार्थापदानां शक्तिः अवहारेणान्वितस्यैवा
पस्थापनात् सर्वत्र शक्तिग्रहात् किं चान्वयभागस्याशक्यत्वेन भेदविषयत्वेन तस्मात् नहि
यत्वशक्यतायाः प्रयोजकत्वात् अशक्यस्यानुभवप्रवेशोऽतिप्रसंगादित्यन्विताभिधानवादि
नाममतम् व्यंजकत्वमेकेवलशब्दस्य किं तर्ह्यर्थस्यापि तत्राप्येवं तरस्य किं तु सर्वस्यापात्माभिधा
वैधर्म्याभिहृदये प्रतिपादयति सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते अत्र वाक्यस्य यथा माप
घेरावसगतामुत्तरगत [illegible] तिमाहि यत्न मप नाम णाकिं कणिजं एमे अनवाम गेहुं २ अत्र वाच्या
नोवार्थेन वक्तृवैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थिन्यत्वं गेहोपकरणत्वादिना वाच्यविधेयत्वादिकं व्यज्यते
तस्यस्य यथा । माहंनीमहिन्न हिम्रवणे रवणे हूति सामितत्र कप सभावणेद करणिजस
रिससंतावविरसंगन मप अत्रापकारिणां वा यावत्तराजन्याख्याथः अत्रान्तप्रत्ययेन ग्रहकानगति
गहावहेहकरणियविनत [illegible] प्रविरवितमितिमवावियरी ७

तेनत्वसंते नेत्वचकाम्रकविषयमायतायत्वप्रकाशनेसंगं॰ संमयथा: उक्तविधिचत्वाणिरूपंदामिभि
णीपत्रमिति हिरूपवलोम्या॰ गौमस्समरगस्त्रभावत्रनयपरित्रिगामंक्वस्तत्रिवः अत्रनिष्ठस्तेनाम्न
त्वंतेनेनिजेनत्वमत: संकेतस्यानमेनदितिकयाचित्के चित्संकेतस्यानाभिलापिणांमति
येजनयाप्रसत्पापाघेव अथवानिसरत्वेनाम्बसंत्वेनेनजनागमनाभावेनेनत्वमग्रामंतेसिमि।
ध्यावरमीतिकयाश्चिरत्नसंकेतात्वनागताहत्तागतत्वउजिवादिनप्रतिग्रम्यते एवमर्थविशिष्ट
वाचकाशंनास्वरूपक्रमेनाह मास्तासंकेतितेनपार्थमतिथत्रेसंवाचकः अभिरत्नप्रतिपाद्य
तीमर्थी [illegible] यानेन विशेषणतात्वेयद्धर्म संकेतितेनगृहीतसंकेत उदंत्वेष्टायामानार्थप्रा
त्रिपादकायामनित्यात्रिवारणायमाधुर्यमिदं अनकस्यपशास्त्रिवृणीतिआमिवारणायवा॰ नचसा
त्वादिनपधिकेयत्रामायत्रेवेमारिविषयापिमनाहृपणस्मारिस्यवहितसंकेतेसत्वविवेसंस्यारिमाम
केवेमारियागितिविषयेप्रतिपाद्येवमाद्विरितिआमिवारकत्वात तत्रशक्तासंकेतत्वअवहितसं
केतत्वात्नवतत्रशक्तिरवेतिसमपकः नघाणितितत्सरप्रयोगस्यलत्तणयेवोपपत्ते नचसा
स्त्रसंकेतत्वात वाचकत्वेनावगतेवस्यात्तेभिधत्रस्यसवेयद्धर्म संयोगादिनासिधायानिया
मिनायावाच्यार्थअतनकत्वारशायामातिअभिवारणीयन्नाय अथसंकेतग्रहस्यशाद्वसहकारि
रितायां किम्मानमितिचेत्र: अगृहीतसंकेतस्यावाद्वार्थप्रत्ययानत्वनाद: नचनयापित्या

का॰प्र॰
८
8

निश्चा प्रिरेवेति वाच्यं॰ यत्तु शब्दस्य पदान्तरव्यवधानेन संकेतग्रहो यदर्थग्रहणं यत्प्रयोगेन समनन्तर
दर्थावबोधकत्वमिति लक्षणार्थः २ इदं च पदान्तरव्यवधानेन संकेतो गृहीतस्तस्मादित्यादि निर्देशेनास्य सं
केतविशेषणत्वमस्य साक्षात्संकेतव्याख्यानम् १ वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र श
क्यान्तरघटनं तत्र वाचकत्वं प्रमाणादीनां विधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति नन्वेवं वाक्यार्थप्रती
तिव्यवधानाभावात्॰ स्पर्शादिविशिष्टतया साक्षादेव माधुर्यादि लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रती
तिव्यवधानाभावात् स्पर्शादीनां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वात् भास्करस्तु लक्षस्याप्यनि।
ताभिधानं न घटते संकेतो न तावत्तत्रानियमादिवारणाय साक्षादिति विशेषणं तदनभ्युपगमेन साक्षा
दभिदं संकेतितमभिधत्त इति लक्षणाद्वयं॰ न वाच्यस्य वेद्यायामतिव्याप्तिः शब्दस्य प्रक
रणादेवलाभादित्याह॰ ननु साक्षात्संकेतो ग्रहणं तस्मादित्युक्तो मा भूदन्यस्य संकेतविशेषणान
याख्यातत्वानेन विरोधान्नो पेक्षणीयम् किं च प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिविशिष्टजिह्वा।
दिः तेषां साक्षादेव व्यञ्जकता न स्पर्शादेः द्वितीयं न वाच्यपदव्यपदेशाया मतिव्याप्तः।
म् नवतत्र दृष्टापत्तिः संकेतवान वाचकत्वस्यैव सम्यक्त्वेन विशेषस्यैव यथार्थात् संकेतितस्य
श्रा भेदो स्यादित्याह तिरेववा न न यदि विभागो न उपपन्नः आसादेः संकेतितत्वात् व्याघसंकेतग्रहस्य व्यव ८
हारमात्रापीनतया प्रकृतिविशिष्ट जिणापांगम लोचनतो दिनात इतिमवम् किंहि वाक्ये प्रमेया

संकेतग्रहो व्यवहाराय उत पश्चात्कस्मात् चिन् न च घटस्याज्ञापनात् । नो मोर्द्धभिरप्रसंगात् य
तो ऽग्रहीतसंकेतो गोपि हेतुर्वचूडादाविव पिगोपदात्सतीति ॥ प्रसक्त्या गृहीतसंकेतत्व
स्य तत्सत्वात् । किंच यत्र न संकेतग्रहस्तत्रापि प्रतीतिरिति व्यभिचारात् अकृतसंकेतग्रहः
अपि च असंकेतग्रहो गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादिपदानामर्थभेदात् प्रतिपत्तिः । किमेवमा
निश्चिनोति चेत्तस्य प्रदेशानुपपत्तिः प्रत्युपाधिविदसंकेतः सविद्विविधः भावाभावस्वभावा
भावस्य उपाधिर्द्वैधं जात्यादिः वक्तृयदृच्छासन्निवेशमाना मस्वरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति
सिद्धोपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदत्वं यावदस्थितिसंबंधि
त्वं यथा शुक्लत्वादेर्नियतार्थपरामर्शे गोत्वादिना समकालमेव संबंधित्वं तथापि नस्तस्यां
बधः कदाचिदपेत्यापि न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र प्राणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीये न हि
गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति । अस्यार्थः गौः स्वरूपेण न गौर्व्यवहारस्य
नाप्यगौर्व्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसंबंधात्सास्नादिमत्त्वं गोजातिसंबंधाद्व्यवहार
विषय इति तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः गोत्वादिना लब्ध
सत्ताके हि वस्तु शुक्लादिना विशेषाधाने । साध्यस्तु पूर्वापरीभूतेकदेशोत्तरविवक्षितः क्रिया
रूपः छेदनादिः यदृच्छया यावत् सिद्धमभिधेयं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सात्रि

का.भू.
२१

येत्यभिधीयत इति· वक्तृपदच्छाममन्निवेशिनस्तशब्दस्य: इत्यादिशब्दानामर्थस्मवर्णाप्रतीत्या
किं विस्मकाशिनमेत्यवर्णा बुद्ध्याति: शेषतोग्राह्यमनानावर्णात्मकघटादिपदवद्वर्णाक्रमेत्य
न्ये स्फोटाख्यशब्दस्वरूपं इत्यादिग्रंथस्य पाणिनवक्रापदक्ष्ण्याकस्तनइति मेज्ञास्वरूपपदा
च्छास्मकोद्भित्यादिशब्द: चेंगिदामलग्रंतस्वनलत्तस्वबुध्याति: शेषतोग्राह्यम यस्मतज्ज्ञा।
नि प्रतीत्यनंतरेव्याक्तिप्रतीतिरितिजिक्रमस्यूनवविश्वादीनां शब्दानां स्वरूपं इत्यादिग्रंथस्य
धित्वेन सरथीपस्थितस्य वृत्रुत्वनयामेकस्मेन उपाध्यंतरेनेषांनास्ति किंतधर्मा मात्रंतन: प्रती।
यत इति ह्यर्थमाह· नह्ममाष्यविरुद्धेन नत्र शब्दस्मेवापाधित्वेन स्वस्यापत्ताग इत्यादिशब्दा
दित्यादिनाभाष्यभिन्निप्रतीते: एवं हि गो: शुक्लश्चलोहित्य इत्यादिवचनदृष्यौ शब्दानां प्रवृत्तिरिति
महाभाष्यकार: ननु पर मायवादिशब्दानां जातिशारत्वे स्यान्नरुणशब्दत्वे पर माणगमादीनां
प्राणाग्रस्त्वेनजातिम्बारितेवतामम जातिशब्दाप्येवं तेवैशेषिकनयानाम्मारणतत्वगा।
णशब्दव्यवहार: ननु पदादिनिष्ठानां कृक्क्वादिगुणानांगजन्तेउल्वादिनिष्ठत्वेनापाकादिक्रि
यानावभेदस्य प्रत्यत्वतन: सिद्धांतकौमेके नयदोक्तदोष: समानइतिचेन्न गुणादीनां स्वरूप
नपकरूप णमास्थ्ययभेदाद्दद्रवलसने· पथैकसैवमत स्वरज्ञ मकरागात्नेव नभेदा ९
न अपरेत्वहिमयप प्रोचादिभ्य कृक्कादिगुणी: भीप· नार्थनोभित्पवपाकाकुक्लदपनेह

रकत्वस्य त्वमित्यादिप्रतीतेः नैवं स्यात् बाधकाभावात् अनेनैवामादनाषेण समवायस्य प्रतीयत इति
प्रक्रमः नद्दनज्ञबोत् · तथाचानुगतप्रतीत्यानवेधेन तत्रापि शङ्कनत्वादिज्ञानिः स्वाचवाबुना
चैवसंकेतस्य ग्रमयेथ · पचंतत्र तत्र लपाकादिष्वपि पाकत्वादिकेन तथात्वान त्वादिविरुद्धधर्माध्या
साधारणाप्रसद्वानुदीरितोऽस्यादिशब्देष्विवडित्यादिष्वेर्थेष्वपिवालाचवस्यापरिणत नानायरिणा
मरूपविरुद्धधर्माध्यासादि न बडित्यत्वादिकं जातिः सेव चडित्यर्थत्वादिपदशक्यतावच्छेदकत्वादित्याणी
कत्रेयमपेतेनवालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्यादिशब्देषु वर्तमानत्वाणाभिधमानेषु डित्यादयेर्थेषु
वा डित्यादित्वमस्तीति व्याख्यातम् एवार्थेन वा शब्देन च शब्दस्य समुच्चयार्थस्य व्यावृत्तिनिमयात् यद्वा सर्वे
ष्वेवेति चेत् सामान्यमस्तीत्यत्र तदाकाशादिष्वपि · ग्रथवा भाष्यकारस्य मते डित्यादिशब्दे
वाधिरिति · तन्मतेपि शब्दस्य नानात्वात् त्रिष्ठा जातिरशब्दकार्यगोकार्येति तत्र जातिर्ध्यम् · तस्मा
त्सर्वशब्दानां जातौ निरवमंकेत विषयत्वमाह: येषां मते जातिशब्दानां शब्दानिपाधिः किंतन
तोधर्म्मिमात्रप्रतीतिरित्तेषां मतमाकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिंचिम नैयायिका
द्यस्तु तव्यक्तिमात्रेषां तवाजातिमात्रे · ग्राद्यस्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्य
भावप्रसंगात् नवातस्याद्युक्तिप्रतीतिः तस्मादिति एव संकेत: नवानन्यादशा
का नन्त्यव्यभिचारा वा गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्र।

का॰प्र॰ १० 10

हेतोकर्मादित्यनिर्देशेन॰ योगनामत्वयुक्तावाचनत्वादिरेषाङ्गं वस्तुचेद्प्राक्तोत्तानगमाभा
वात्तदनगनायामनद्वाम्नेनेमेकेनरम्यादिमनानिप्रकृनानपयोगाद्नमद्रज्ञनादर्शि
नाग्नि नववाचालक्षणग्याः पदार्थाद्गतिविभागोनपंपन्नः मख्यत्वेनप्रसिद्धस्यनदी
कथमत्रैतानथयनत्र्याह नत्वमत्रोर्थः साचोनत्केनिनयवार्थामख्यत्वेनप्रसिद्धात्पर्यः
कथमत्रैतानथेनयतत्र्याह॰ नत्वमत्वोव्यापारोत्सामिधेयाख्येन प्रस्यणाद्भूयनत्रार्थायामि
धान्त्पोव्यापारः मन्त्र्यापनेनद्वनेनरसर्थः यद्वाभिधाव्यवहारसंगाभिधामसपाभावा।
दिव्यापारस्यनानाश्रोलक्षणयति नत्वमभ्यरप्यादिनत्रयोव्यापारः सोभिधेयत्वयनेद्गर्थः न
त्वात्वेनोत्कीर्णेनेचवस्तमाणलक्षणाया: नह्यायथुरमस्यन्वोयपपन्नये॰ पत्नमख्यार्थवाधे
नद्योगाद्गत्पादिकारिकोपगुक्तनयावाक्यसमंज्ञानरेकुशानिमगमपदग्यादीतिसृज्ञावनारणाने।
युक्तम वाक्यार्थवाधेनद्योगद्रत्यावमेवनत्रायपन्नोनदर्थसंज्ञानमस्करणास्यमोरवेणानोविमा
न वाचकेनिरूपलानगणिकलक्षयिनेलक्षणायैलक्षयति: मख्यार्थवाधेनद्योगेनरूढितो।
थप्रयोजननानत्र्यनोर्थोलक्षानेयत्मालक्षणारेयिनाक्रिया रूढिप्रसिद्धिःप्रयोजनेमपा। १०
थप्रयोजननानत्र्यनोर्थो नहाननपत्सालक्षणारेयिनाक्रिया
थप्रतिपादनक्षं॰ क्रियामायारः त्र्यमोर्थोपन्नस्यनिमालक्षणातिलगालस्यनेप्रतिपा
घनेरन्यर्थोनानान्मामापा: मख्यार्थवाधः प्रका[illegible]वंधोरूढिप्रयोजनेनान्यनेरद्वनिहेतना।

त्वयववनम संज्ञनायां शक्तेस्मरणे वा नियामिका वारणाय प्रागुक्तं निरूढलक्षणापि प्रवेशनीयम॰ योगरूढ
वे हि न त्वविवक्षितेनमनोनमर्थेर्थसंबंधिप्रज्ञनायामप्रतिबन्धाप्तिः स्वस्वार्थसाध्यमियान्नूपम।
स्वार्थसंबंधेन प्रतिपादनं न संबन्धवतीति तन्मात्रेणान्यस्य संक्रम स्वस्य स्वमात्रेः स्मरतीति॰ शुक्ति
मत्लक्षणाक्रियामात्रपरामर्शः तेन शक्यसंबंधेनाशक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणेति प्राचीनमतं।
नैमल्लक्षणानन्येन शक्यसंबंधो लक्षणेति नियमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि स्मृतिं तत्प्रतिपत्तिरेवः यत्र।
यदिन्द्रियसंस्कृतार्थक्रियासंबंधपरतयैव संस्कारेनान्यानं तद्ग्रहक्रम नाभिधामात्रयामावाक्तित्रम
स्वार्थबाधादिवर्युहेतनदित्यत्वात् स्यानविशेषानन्वस्मिन्बधरूपत्वेन लक्षणायाः॰ संबंधो हेतुर्हे
ते तन्प्रतिपादनेवज्ञानानन्तहिंशाद्धर्मसः गंगादिपदत्वानांताशादिकस्वपुस्त्यास्यर्थे तामे
तीरात्वर्थेनैवसंबंधिनातीरात्वेनार्थप्रतिपादनात्मिनन्वाह॰ भारोपितार्थक्रियेति शाक्यव्यवहि
तत्स्वार्थाविषयत्वात्॰ शाब्दत्वारोपितत्वमस्याभावः॰ वस्तुतो नार्थनिष्टपदं समर्थः स्यादन्।

निष्ठ। केमानस्वार्थाद्दत्ति॰ शृणितोपयाकर्मणिकुशलत्वं स्मारोऽप्रस्तस्वंग्रहणायपोगान्तरव्या।
र्थाबाधः विवक्षकत्वादिसंबंधः एवमत्र स्यादुग्रम॰ तथात्वेनेत्वंगादितत्रपदर्शहानेन।
त्वकप्रात्मस्वगोदिष्टि॰ प्रयोजनतायुष्या॰ गंगायांघोषइत्यादौ॰ अत्रगंगातीरेघोषइति
स्वप्राधान्यादर्शयावतन्त्वेनप्रतीयतेपादशोगंगायांघोषइत्यादिलाक्षणिकात्॰ लक्षणाता

का॰प्र॰
१०
10

हेतोकर्म्यादिस्यानिष्टत्वे: सोगतास्त्वपक्रावानस्यादिरोषाद्गांवसचेदप्राकांलांनगमाभा
वानरनगमनायामत डुग्राह्यत्वेमेके त इत्यादिमनानि ग्रह्णनानपयोगात्वमू ग्रह्णनादर्शि
नानि नवत्वाच्चालदसंग्रग्याः पदार्थाइतिविभागोनपपन्नः मुख्यत्वेनप्रसिद्धस्यार्थस्यवी
कथमसोनथेमनआह नत्रमुख्योर्थः साक्षात्संकेतितनपवार्थोमुख्यत्वेनप्रसिद्धत्यर्थः
कथमसौनयेत्यतआह · नत्रमुख्याव्यापारोस्याभिधोच्यते ग्रस्यशब्दस्यतत्रार्थोयोभि
धारूपोव्यापारः मुख्यापत्तेइत्यनेनइत्यर्थः यद्वाभिधाव्यवहारस्याभिधासमपाभावा।
दित्याहोरणिनाशंलक्षयति नत्रमुख्यइत्यादिनत्रयोव्यापारः सोभिधेत्युच्यनेइत्यर्थः म
ख्यत्वेनोत्कीर्त्तनेचवस्यमाणलक्षणाद्या: नेत्याचपुरस्काराव्योपपत्तये · पत्रमुख्यार्थवाधे
तद्योगइत्यादिकारिकोपयुक्तान्नयावाव्यस्यसंज्ञानेरकोनिमुख्यादइत्यादीतिमूत्रावनारणमेत।
तद्योगइत्यादिकारिकोपयुक्तान्नयावाव्यस्यसंज्ञानेरकोनिमुख्यादइत्यादीतिसूत्रावतारणमेत
युक्तमवाच्यार्थवाधेतद्योगइत्येवमेवतत्रोपपत्तौतदर्थमेतन्नामस्करणस्यमोरवेणानोविना
नवाचकेनिरूपलाक्षणिकत्वदूषितेलक्षणायैलक्षयति: मुख्यार्थवाधेतद्योगोरूढितो।
यप्रयोजननात अन्योर्थोलक्षणनेयस्माल्लक्षणारोपिताक्रिया रूढिप्रसिद्धिः प्रयोजनेनव्यापा।
यप्रतिपादनत्वं · क्रियाव्यापारः अन्योर्थोयत्रलक्ष्यतेसालक्षणोतिलक्षणालक्षणानेप्रतिपा
यतेरन्यर्थोनानान्यायाः मुख्यार्थवाधः प्राक्तं येथारूढिप्रयोजनानान्यतेरनिहेत।

त्यपत्वनम संजनायां शक्तेस्तनैा वानिस्यामिवारणाय आगरतिलक्षणापि सवेशनीयम् · योगस्य
चेहेतत्वविवक्षितमतोनमर्थीर्थस्य संबंधिमजनायामप्यतिव्याप्तिः मरव्यार्थसंबन्धमिया रूपम्।
ख्यार्थसंबंधेनप्रतिपादतत्संबंधमवतीति तद्वारगायामन्यत्रमुख्यम् अन्यत्रमुख्यः यदिति · शक्ति
मतलक्षणाक्रियामात्रपरामर्शः तेनशक्यसंबंधेनाशक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणेतिप्राचीनमतं।
नैतल्लक्षणंमहेतेन· शक्यसंबंधोलक्षणेतिनव्यपारमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि हेतुर्ननप्रतिपत्तिरेव· यत्र।
यदितरसरणार्थकजयासंबंधपरतयैवसंबंधेनान्नरवुक्रम नाभिधानमयामावाद्वितत्रम
ख्यार्थबाधादित्यपेक्षितनिरूपणारव्यानविशेषणानन्तभिबंधरूपत्वेनलक्षणायाः संबंधोहेतुनेद
ते ननुप्रतिपाद्यनेचलक्षणानतहि शाब्दधर्मः गंगादिपदलाक्षणिकत्वपद्ध्याप्पिरामे
तीरान्वयेर्थेनेवसंबंधेनातीरान्वयेर्थप्रतिपादनादितिनत्प्राह· आरोपितशक्तिपदे शक्याव्यवहि
तत्वस्यार्थाविषयत्वात्· शाब्दत्वारोपितत्वमत्रापार· वक्तृतात्पर्यनिष्ठैवसंबंधःसरतत्र।
निष्ठ। केमानतयार्थ उक्तिः इतिनोपपद्याकर्मनिकाकुशलत्वमारो आत्रं संग्रहणायपोगान्तरव्या।
र्थेवाधः विवक्षकत्वादिकसंबंधः एवमन्यत्राप्यूह्यम· तथा चैतेलगादितनपदशंहाते।
तत्र्कप्रामलगिहिये· प्रयोजनाद्यथा· गंगायांघोषइत्यादौ· अत्रगंगातीरेघोषइतिम
ख्यप्राहास्नाहशंग्यावनत्वेनप्रतीयनेपाहशेगंगायांघोषस्यादिलाक्षणिकात· लक्षणाना

ल॰

का॰प्र॰ वद्विविधास्तद्वा गौणी च ॥ तत्राद्या द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति प्रभेदेकमाद्यो।

११ पा साध्यवसाना चेति द्विविधा शुद्धप्रयोजनवं जनकत्वमकलक्षणामात्रवाह्नीदशाधाध्यकेइति

शुद्धाभेदाश्चत्वारः गौणी च द्विविधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधं लक्षणायाः कारिकात्रये

णाद्विधा स्वसिद्धये परादेपः परार्थं स्वसमर्पणाम् उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा

स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशासिद्धये परादेपः परलक्षणा स्वार्था परित्यागेन परार्थं लक्षणा

मुपादानमित्यर्थः अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र न लक्षणाप्रभेदत्वम् एवं परार्थं स्वसमा

र्पणं परस्यान्वयप्रवेशासिद्धयै स्वसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः स्वार्थपरित्यागेन परार्थं लक्ष

णा लक्षणमित्यर्थः एतामेव परिभाषा शुद्धे द्वाहिविधोक्ता न तु गौणयपीत्यर्थः एतदेवाम

व्याजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था इत्युच्यते ॥ ननु शुद्धेवमनुपपन्नं गौण्यामपि तत्पाान्तरसंभावा

त ॥ तथाहि गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणा नावस्फुटैव उपादानलक्षणा तु गौर्वाहीको

भयविषयगाव एते समानी एतामित्यादौ वितिचेन्मैवम् अत्रोपचारबीजं साधर्म्यं सादृश्यमा

भावा ॥ ताद्रूप्यकसादृश्यमस्फुटकाहृत्तिनयाकं च शकत्या पिल्लद्धितायेनौदानलक्षणास्या पा॰ ३

त्रेनैकं गौणीसादृश्यमेवं प्रयुक्तं लक्षणा पावं गौणीत्वात्त न तन्त्रोपादानलक्षणायथा ११

ऊंता प्रविशन्ति ॥ यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ ॥ अत्रं ऊंता [illegible] स्वेनागमेव भवत्स्वेवशास्त्रसिद्धये स्व

संयोगित्वरूपोऽन्वयति । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादि समस्तयोक्तः । अन्यत्र पुनर्जातिपरा
र्थं प्रत्येतनेम मकर्यस्यादिति ज्ञायमाः । अवच्छेदकतया कथंचित्स्यान्वयसिद्धये शक्तिर्लक्षणेति । नन्व
यमित्र भिधेयेवन नलसतिवेत् : शक्तौ हि केवलायामेवाभिधा विशिष्टयोगा । शुद्धयामनेन स्य
भिचारो : अन्येनान्यस्य तत्र विशेषणान्न्यायेन ज्ञानोपवादाभिधायां शक्तिप्रतीतेः तद्योगादेवसमभवात् ते
क्रम विशेष्यत्वाभिधागच्छेत्तत्तीत्याशक्ति विशेषणेति : नरेलटयपेशलम् । प्रयोजनस्य सूत्रं गोत्व
तोपलक्षणो हन्तरभावात् । जाति शक्ति पदार्थो दामित्येन हि लोकप्रसिद्धिमात्रेणस्तुति विवारः
कथं न हि भट्टमते व्याक्तिप्रतीतिः ज्ञानात्तेपात्त । व्यक्तिं विना तस्या अभावात् यथा किंपत्नामि
त्याशक्तिपर्याकर्तेः कर्विसत्रकर्मणाः अपरीतपीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यमभोजीपीन
त्वे तिवत पीनत्वान्वये प्रयोजकस्य भोजितन्त्रस्या प्रतीत्या योगपत्तामलभमानमन्वयं तद्बोधयति
तेन नत्तिरिद्धये रात्रिभोजनं तेनलक्ष्यते । तथा च दिवा न भुङ्क्ते इति समस्तमर्थमारोपयेन न लक्षणेत्यपा
दान लक्षणैरव्यमिसाहः : नरप समस्तः । शाहस्य आहारत्वेय स्यनार्थापत्त्यर्थायामाहारत्वेय स्यर्थाप
त्तेरेव रात्रिभोजन न प्रमाणे लक्षणाने शीकारीत । लक्षणा लक्षणानगर्गायां घोषस्य आदौ अत्रत
टादेघोषाधिकरणत्वासिद्ध्ये गंगापदे शाब्दाः स्वार्थसमर्थपूर्वप्रतिस्वार्थं यदि तत्रत्वने त्रैव वर्तते स्वभा
वरूपा चयम तटादेर्न्याय्यहानन्त गोणी । उपचारमिश्राहि गोणी प्रयुज्यते । उपचार अग्नादरूप
संबंधनद्वित्तिः साध्यपात्तिशयमहिम्नाभिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा : नेत्रोक्त्या : संभवः के

विलम्बः प्रवर्त्तते उपकारालिङ्ग्रमं नन्वेवं शक्याधामित्युतो भेदके किं तन्नेरस्य गैवेन न चवलत्तं कस्यमख्या।
र्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः न स्याद्धि गोर्वाहीकः गौरयमित्यादौ भेदे पिशाचकलक्ष्ययोरभेदः प्रतीय
ते न तु गङ्गायां घोष इत्यादौ तत्र भेदमात्रप्रतीतेरिति अत्र गङ्गायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र।
योरव परस्परभेदहेतुतादात्म्यत्वेन गङ्गायामित्यत्र तत्र लक्षणान्तु यष्टीः प्रवेशनसमाधादिनिमित्तेन न
तु भेदमप्युपमत्तः आस्ति हि गङ्गादिपदैः तीरादिप्रतिपादने गङ्गातिरूपावनत्वादिरूपप्रतिपिपाद
यिषितप्रयोजनप्रत्ययः तत्र गङ्गात्वादिप्रतीतिरेव तीरे नमतीरत्वादिप्रतीतिरेव तीरे घोष
स्य गापितत्त्वप्रतीतिप्रसङ्गात् अथ गङ्गायां हेतुत्वरूपतिपादने गङ्गाबेधस्तत्र प्रतीयते नेदेव।
चूतद्ग्राननिमित्तेन पवं हि गङ्गायां घोष इति वाक्यप्राप्तप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात् तन्नवधप्र।
तीतो विशेषाभावात् अथवा येन रूपेण केकयं गङ्गापदस्य तीरे गङ्गात्वादिकं तीरे बोध्यते इति
चेदुच्यते गङ्गापदं तत्र लक्षणार्थं प्रतिपाद्यते न तत्र मत्स्याद्यबाधो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते नैतदुक्तम् न
दात्तीरं गङ्गादिपदैः प्रतिपादनेन तत्प्रतियन्त्रोऽप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनमेव इति अत्र प्रति
पादनेऽस्तिमत्त्विमप्यप्रतिपद्यस्यानेन तस्य बोध्यते न व्यञ्जनेनापि प्रतिबन्धक इति काव्यदोषाः व
स्तुतो हि घोषाधिकरणत्वमानयोर्गङ्गातीरयोर्भेदप्रभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिः फलमिति किं
वहत्वाबाधितत्वपावनत्वादिविशेषणस्तदा तदप्रतीयते यत्स्वविषयानियतः फलेन न तदिति नन्वेवं।
कथं न गङ्गायामेवाभेद प्रत... भेदे ... नन्तरमिति ... गङ्गापदस्य ... १२

प्रयोजनत्वान्नशुद्धभेदयोरसम्भवप्रयोजनान्तरस्यापि भावात् नन्वशुद्धतायामभेदप्रसाध्यत्वाभा
वादितिचेदुच्यते गौणाभेदोलक्षणप्रभवविषयत्वेन मोक्षोपायत्वात् अज्ञो विषयो विषयत्वा
त्वा अस्मात्प्रत्यग्रूपस्य ब्रह्मणः आरोपापवादन्यायाभिधानेन न तु पारमार्थिकत्वमभिप्रेत्यशुद्धि
र्थः विषयीआरोपसमारोपवादिः विषयआरोपस्यवाहीकोदाहरणेत्वन्यत्र स्वरूपज्ञानमभेदो स
मानाधिकरण्येनोक्तो शुद्धप्रतिपाद्योमालक्षणमारोपापविषयिणोभेदेनोपमानस्य
आरोपपदार्थत्वात् विषयत्वेनः कृतेनस्याभिन्नस्यानर्थस्याध्यवसानिका विषयिणोरोपमाणे
नाभिन्नारोपविषयेनः कृतानांगौणीभेदेनान्यस्थितिमप्रतिपादने विषयमेव प्रयोजनीयम
नेनतस्यविषयापिमाध्यवसानाविषयतानाविषयनिरोभावस्याध्यवसानपदार्थत्वात्
पञ्चाभेदेशुद्धाभेदेपिभवतरस्तुप्रतिपादयन्नेवशुद्धायागोणयाश्चलक्षणमाह । भेदाविभेद ।
मान्हृष्यणात्मवधानरनस्तथा गौणाशुद्धाचविज्ञेयो इमावारोपाध्यवसानरूपाभेदाभे
दविस्माहृष्यत्वसंबंधान्नदागौणी अन्यस्त्वेवंयोगेनरनंस्तदाशुद्धा तत्रसाहृष्यात्प्रयोगौ
हीकस्निसागौः गौरयमितिमाध्यवसानः यदिविवाहीकस्यवाहीकत्वेनदर्शनं तयाचोपार्थ
तौसारोपत्वमेवाविनेनत्यापीरत्वस्यारोपविपोषणात्प्रधानत्वंदाहरणाद्दृष्टिवामः अतथ
एवहसति अनिश्चह्णपमेवारोपमरेनयत्नेनदर्शयैःदोविवाहमरमीदनीमत्रपक्षीदिविव

का॰प्र॰
१२
13

विशेषणानयाकिमियमतिशयोक्तिः किंवं न दितिवक्तुं निर्दिशन्बिंबमिमारोपाद्रूपकमिति अत्राः
केचित् गोशब्दस्य मेयमेतेगोत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन लक्षणया जगोशब्दार्थगतजाड्यमांद्यादिजैः
माभवतीति गोशब्देन जड्यत्वेन रूपेण गोवाहीकउक्ते गरयुक्तम् अश्वाकस्माद्वाकाद्दृष्टे
अधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् गोशब्दस्य तिगोः शुक्लत्वजातमतिस्वाभिन्नशब्दानधिकर ते
णमनयात्वात् अपरे तु न गवादिशब्देन वाहीकादिप्रतिपाद्यते किंतु गवार्थगतजाड्यादि न
गुणसामिणानया वाहीकादिगतजाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यंते अन्यादृशस्तदप्यसमंजसं वा
हीकस्यादिसमानाधिकरणानुपपत्तेः अत एव तत्र तत्र ते च मात्रगतजाड्यमांद्यादिलक्ष
णावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिः लक्ष्यते इति केचित् तेन जाड्यवाहीकस्यादिवाक्यार्थाभावात् न
उक्तमत्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते समानगुणयोगात् वाहीकाद्दृष्टेरि
ष्टान्गौणान्नेति लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणाधेयगुणा जाड्यादयः तैरुपादियोगः शब्दा
संबंधस्तस्मात् गौणीवृत्तिरिति अविनाभावश्चात्र संबंधमात्रमभिमतं नत्वविनाभावः एवं च
प्रतीत्याद्दर्शनाभावात् इत्थाविशेषविशिष्ट स्य नत्वर्पि सामीप्ये चतनस्यापि पारेवा
व्यापकत्वप्रतीतिः किंतु नतस्य येन्नकागौरवंधाद्यत्वः संबंधानतरासाधारणया आयुर्दृ न ३
तमेवेति साध्यवसानरूपा साध्यवसानरूपेति पक्षद्वये सारूप्यात् कार्यकारण

७

मावादिः संबंधस्तत्त्वं केआरोप्यमाणे अत्र गौणाभेदसारोपः साध्यवसानेतत्त्वभिरेणाकार्यकारित्वा
देः अन्येन्वेलक्षणोपनकाकसोरः प्रतिनो माहृष्प्रतीतिः साध्यवसाने संबंधेवाभेदावगमः प्रयोजन
म शुद्धभेदसारोपः प्रतीतिः फलम् तद्भेदबाभेदप्रतीतिपूर्वकं सिद्धक्रम कचित्प्रयोजनकत्वेनो
पचारोपयथाः ३ उज्ञांथोस्पूणारेदुः कविस्वस्वमिभावाद्यथा राजको यः ... कित्विवयवा
वायववविभावाद्यथाः
यकर्मण्यालितत्त्वयथा अत्र तानत्ता लक्षणाननषादुथा उपादानलक्षणा शुद्धभेदाभ्यास हत्वृद्धिप्र
योनाभ्याभेदसंभवत्सयिनेतेविभाजकत्वेनोक्तं किंतदेतत्वेनेतिनतल्लक्षणाभेदाणगणाः याननप
दव पञ्चाशुगणे नयाहितेसादिमानलक्षणाभेदेऽपियुनि अन्यायावुनाक्तिप्रसंग्यान पदवद्यथा
कृआरव्यानेषड्विधत्वनिरूढयस्मादुयेतिरूढिप्रयोजनेनापराणलक्षणायोपाध्यवमानद्वयेः
द्विरूपाधिभिः कात्वेनाविधाः प्रकारा असामित्तिषड्विधेतिच शैदामव्याख्याने नतद्देव
सादिधासारोपान्यात्तिति एवनोपयोरत्ना लाघवेनविरुद्धभिनत्वादनोदेयम सारोपादिप्र
कारषट्प्रतिपाद्यत्वन्ननतत्वेनप्रकारत्रयमाहव्यंग्येनरहितारूढौसहितात्प्रयोजनेन ल्वेद
णास्त्वनवन्नेने नतु प्रयोजनस्य लेकयंभंगमाहिमानियमश्रतिवेप्रयोजनमप्यजनानामात्रा
स्मनात् तदिदमक्कप्रयोजनेनापारगम्यमेवति यन्नननलक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपिद्व

काव्य.
२५
14
प

लक्षणैव प्रतीमो किं मन्त्रमन्त्रैरुक्तप्रायं । प्रयोजनेहीनेन किंकावक्तारणं नरस्यानवि
स्मृतिमिनम । अत्रमेवजननस्यापीतीतिपनस्याप्रकृतत्वानस्वंकरणं चमजननान्नापराक्रिपेति
मत्रेणवतनमनिपादनानं नच्चमृग्मगूरवा मदिनिबंगपलक्षणाभेप्रयोजनकत्वारोपादियं ।
यानयानत्र्ययोजनकेबंगमपीतिवशहृत्साघ्थः वाशङ्कः समसवय । काभावनापरिपक्वबुद्धिः
सहृदयमनान्यात्रवेदरूढम नदितरखेघमगूढनत्रगूढयया । स्तुंवविकासिनस्मितवाणि
नवकिमप्रहितंमसञ्छलितविभ्रमागतिरणालमस्यामतिः । उत्तमकुलितमतंतन्
घनमसबंधारवनेहृद्रदनानतोनकत्योमोत्रमोमोरुवः । अथविकासः पुष्पय
ममहात्मिननवपबन्धातिप्रमृतलेवलतपत्राविकासितपदनलोकोत्तरमाणिपता
निशयामसनेमवगृढः पववशिनसमञ्छलितायामसमस्यामउलिताहृदमोट
ने शोहृशयतत्वोल्लसितत्वानकविषयमवारित्वाक्लिन्नवयोगपत्नायचित्रंवानाति ।
लक्षयहिगुणकानरंगितमकलवणीकातित्वान्तुरागातिशयालिंगयापत्वरमती
पत्वस्पृहणीयत्वातिगृढानिमज्जते वाथावामम वैकाशीयादित्रमन्नहृदंगिमहिः
माहिमाशारहतेकवलयतिवक्रशगहृशः नमोदग्यानिस्यगपतिकवः किंववव
वरुहृकदीकदयतिमधुपि [illegible] पदानामास्तकविच्छा ।

पि
१५

यत्वादीति वृंसपनिगूढानि अगूढं यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवंत्यभिज्ञा विदग्धचरिता
नाम् उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि · अत्रोपदिष्टकत्वं प्रागूढविशेषयु
योक्तत्वं भेदेनुपपन्नमिति स्याविःकारत्वलक्षणपनोपदिशति पदेनाऽनायासेनाभिव्य
दानमभिव्यज्यते तद्वत् सहृदयासहृदययोरुभयोरप्यभिधेयवत्प्रकाशनात् त्वरेषां केषि
नात्रिधा ज्ञातस्मात्त्रिधा अबुधगम्या गूढव्यंग्यगम्याः गूढव्यंग्यगम्या वेति · एवं लक्षणां निरूप्य तया
लाक्षणिकं लक्षयति तद्रूलो लाक्षणिकः स्याद्वाचको लाक्षणिकश्चेति स त्रयस्थः शब्द
सन्नुपसन्ने तद्रूलस्य लक्षणायाश्रयाः अथ व्यंजकशब्दलक्षणं यत्र व्यंजनेति रू
पणीया · सा च द्वेधा शाब्दीति व्यंग्यनिष्ठा च तत्राद्या शब्दलक्षणानुपयुक्तेऽप्यभिविवचनी
याः आद्यानद्वेधा अभिधामूला लक्षणामूला च तत्र यद्यप्यभिधेयाः प्रथमपाद्यमनीमना
वतन्मूलाप्रथमं निरूपयितुमविनाभावायापि प्रसिद्धत्वात् लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मू
लामेव प्रथमं निरूपयति तत्र व्यापारो व्यंजनात्मकः तत्र लाक्षणिकशब्दे · व्यापारो व्यंग्यप
वा प्रकाशनरूपः लक्षणाद्विनैव गततप्रतीतेः किं तयेत्यत आह · यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा
समुपास्यते · फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यंजनान्नापरा क्रिया यस्य पावनत्वादेः फलस्य
प्रतीतिनिमित्तं लक्षणाश्रयः शब्दप्रयोगः तत्फलं न शब्दादेव गम्यते न तु प्रमाणान्तरात् · या

मिलक्ष्यार्थस्तेनैव लक्षणा न च तत्र शैत्यपावनत्वे विनान्याक्षिप्यापाद्यः तयाहि नाभिधा समया
भावात् पावनत्वादेः फलेन संकेताग्रहात् अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवार्थप्रत्यायनेन स्व
रूपमनीति वक्ष्यते · हेत्वभावान्न लक्षणा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनयोरन्यतरे
तित्रयं लक्षणाहेतुस्तदभावमेवोपपादयति लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो न
प्रयोजनमेतस्मिन् · यथा गंगायां घोषः प्रतीतिरमुख्यार्थः । न च तत्र बाधः तीरे च न तत्संबंधः तीर
स्य च लक्षणायोपस्थापितेन मुख्येन शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिः प्रयो
जनमिति गंगाशब्देन तत्र लक्ष्यते न चाद्य रितरस्मिन्नपि मुख्यस्यार्थस्य बाधो भवेत् प्रयोजना
च गंगादिशब्दात् पावनत्वादिविशिष्टस्य तटस्य संबंधः स्यात् लक्षणायाः प्रयोजनप्रतिपादनस्य प्र
योजनान्तरं च मेवमेवं तत्र गंगाशब्दः प्रयोजनं सत्त्वेपन्न चैरमेकमप्यत्र संबंधः न केवलम
ख्यार्थबाधाद्यभावात् प्रमात्र किं तेनेषामपेक्षापि नेत्याह · न च शब्दः स्खलद्गतिः मुख्या
र्थबाधादित्रयमपेक्षावो न कर्तव्यं स्खलद्गतित्वमप्येवं नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्र
तिपादयितुं समर्थः यथा हि तटं बाधादिकमनपेक्ष्य न तिरोधाय स्वरूपं समर्थस्तत्प्रतिपादने
बाधादित्रयमपेक्ष्यैवेति शेषः न च प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति विपाद्यादि २५
तु हि तत्राह · एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी · लक्ष्यं प्रकृतार्थप्राप्तिः न गा

पावनत्वादिविशिष्टमेव नीरूपलक्षणमिति किं अनेनया · नचैवं प्रयोजनस्यापि लक्षणको-
टिप्रवेशापत्तिः प्रयोजनेनानीतिवाच्यम गंगापदस्य घोषस्वत्वेना ऽधिकस्यार्थस्याप्रतीतिरेव
प्रयोजनत्वमित्यत आह · प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं गम्यते ऊनत्वमाकांक्षायामाह ·
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ननु विषयफलयोर्भेदं उक्तिस्वार्थः स-
चायुक्तः फलत्वं हि जन्यत्वं न जन्यप्रतीति विषयत्वं वा आद्ये पावनत्वादौ तदभावः न द्वि-
तीये च विषयाद्भेदः एवं अत्र प्रमेयत्वादीनां नीलादिविषयः फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वेति द्वि-
विधः प्रकटता ज्ञानस्य प्रत्यक्षज्ञानजन्यताभावात् न च ज्ञानस्य साधारणमेकं सा-
ध्यत्वमस्तीति अत्रोच्यते: ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञातानां इन्द्रियफलमपि त-
स्य स्वजनाभिन्नकारणान्तरकार्यं सापि भिन्नकालत्वनियमात् घोषादौ तद्वा विस्फुरण
रूपोपचारिकं द्रष्टव्यं तथा च लक्षणज्ञानमेव वृत्तिः शैत्यज्ञानेन तत्प्रयोजनेन न स्यादित्यर्थः
नन्वलक्ष्यप्रतीतेः नन्वेत्यन्यप्रतीति फले किं न शक्यसंबन्धरूपलक्षणा यावत्तथा च न किंचि-
द्दूषणमिति अत आह · अन्यथा न प्रयोजना हि लक्षणा प्रसज्यते यावत्तद्वयोपपादकं तावदेव
विषयाकारतेति न त्वत्र पारक्रमपि तिकं यत्र तद्यावत्त्वमपि विषयीकुर्यान: नन्वना-
पादनप्रयोजनकत्वमनापि मानद्रूपमपि शैत्यविषयीकरोति · यथा नायापशमायोपा-

का.प्र.
१६
16

बाध्यमाने चरमे विशेष्यमपि न नयनीति चेन्न । चरमस्य हि सविशेषमात्रेणाशेषजनकत्वं लक्षणा
यां त्वनुपपत्तिप्रसारिनिवेशसमान यत्र कंचन याच्चेन्न च शीदासेन ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फल
मात्रं वा विवक्षितं ज्ञत्वं यस्य न्तं वा साधेपक्षेनेप्सितगोस्वामिप्रीतिः अस्य प्रयोजनज्ञानमेव ब्रमि
चारः सेन हि गोरक्ष विशिष्टेनो षमात्रेजन्यते नन्तं नह कं किंचिदिति । तस्मादिह न फलयोन्तदप्रतीति
फलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धावपि न तत्र
नान्यथासिद्धिरिति । न च वाच्यं विशेषमितिम् न नु तेन सूत्रे न यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्य
फलकत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वं तथा च विशेष्यादे
र्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तन्निष्ठयोजनत्वं न स्यादिति तथैव दोषानवकाशः अयं भ्रमः विशि
ष्टलक्षणस्यादावेव यदि विशिष्टत्वलक्षणावच्छेदकं तत्प्रतीतं संभवेत् । तत्त्वं च पावनत्वादि
विशिष्टवैशिष्ट्यस्य न तत्प्रमाणान्तरागोचरत्वात् न तु तस्याभावात् यत्र ह्रवानुयोगः फले
न तो इति । अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्षणतावच्छेदकमस्तु तस्य प्रतीतत्वादि
ति चेन्न हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयत इति किं बहुना गोर्वाहीक इत्यत्र वाच्यभिन्नज्ञस्य
लक्ष्यत्वेनैवान्वयानुपपत्तिः उपमेहरति विशिष्टे लक्षणा नैवम् एवमन्नपुत्रधी । च विशेषा १६
स्युस्सल्लादिति तटादौ नवितिविशिष्यपावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः । नेव प्रसि

द्वातिरिक्तव्यापारगम्याएव: सचव्यापारोव्यंजनध्वननादिशब्दवाच्यआवश्यमेषितव्य: कथमन्यथा।
विशेषप्रतीतिरिति॰ एवंलक्षणामूलंव्यंजकत्वमुक्त्वमभिधामूलंत्वाह अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकु।
त्वेनियंत्रिते॰ संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनम्‌ अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेसंयोगाद्यै।
र्नियंत्रितेसत्यवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारोंजनंव्यंजनमित्यर्थ: अनेकार्थानेकाभिधानशक्ते: अर्थ।
भेदेनशब्दभेदइतिनयेत्वर्थान्तराभिधानशक्तशब्देनसहशक्तिभेदभ्रमविषयोवा॰ वाच।
कत्वमभिधा:अवाच्यार्थ: अभिधाव्यापाराविषय: नियंत्रणंनियमनं एकत्रमात्रार्थस्म
रणानुकूलत्वं॰ यदाहु॰ शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतव: इति॰ एतेननियमनंमेतस्मि
न्नेवार्थेवक्तृस्तात्पर्यमितिनास्यग्रहरूपमवाधप्रलाप: संयोगाद्येरित्यादिपदग्राह्यविप्रयो।
गादि यदुक्तमभियुक्तै: संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोदिता अर्थ:प्रकरणंलिंगंशब्दस्यान्य।
स्यसंनिधि: सामर्थ्यमौचितीदेश: कालोव्यक्ति:स्वरादय: शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेष।
स्मृतिहेतव: तत्रसंयोग:प्रसिद्धार्थस्यगुणविशेषरूप: संबंधस्तेनाभिधानियमनम्‌ यथा।
शंखचक्रोहरिरित्यत्रशंखादिसंयोगेनानेकार्थस्यहरिशब्दस्य चतुर्भुजेभिधानियमस्तेनसह
त विपदार्थेसंयोगाभावात्‌ विप्रयोगस्ताद्दशसंबंधध्वंसस्तेनयथाअशंखचक्रोहरिरित्यत्र
ते साहचर्यंसहचरता॰ तत्रयथा रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्याद्दाशर

क्षा प्र॰
७
17

यो॰ विरोधः महानवस्थाने बाधबाधकभावस्तेनेयथा॰ छायातपाविति कांमादेशः शक्तत्वे
पिच्छायाः स्थानगाभावे॰ विरोधिनोः कयोश्चित्तत्वोपमायां रामार्जुनेन गतिमयो रिपद्मयो रामा
र्जुनपरयो मार्गवकार्त्तवीर्ययोः यथं प्रयोजनं तेनेयथा॰ स्यामिभञ्जनं वर्छितो रामभवच्छे
दनरूपप्रयोजनवशात् स्यात्तत्सामस्य हरे॰ प्रकारगाम॰ वस्तुत्वात् बुद्धिस्थनां तेनेयथा॰ सा
र्धनानाति देवरूपं देवस्य हसमरोजनति यन्त्रय सम्बन्धे इति आत्मनमाश्रपिपृक्तिगिराजादावि
त्यर्थः सेवाधर्मस्य वस्तुस्वरूपत्वात् लिंगसंयोगाभिव्यक्तेः मवेधेन परस्परत्वात्तत्काधर्मस्य
तेनेयथा ऊर्णितो मकरध्वजस्य चमकृताकारध्वजम मतुलमाशाहेनेनसमवायसंबंध
नाकायेन मकरध्वजस्य कामे यत्नलिंगवृत्तिमितितन्नकार्यस्य कवेहत्वाभावात्॰ असाधा
रणधर्मस्य विहत्वात्॰ सुशंखवज्जतरसयानिभ्यासिप्रसंगास्त्र॰ शाहसोन्यस्य सन्निविधिः निव
नार्थक शब्दान्तरसामानाधिकरण्यमनेमवाक्छेदरूपात्पादावप्रसंगः नच सशंखवच्के हरि
विन्यादावतिप्रसंगः शंखचक्रसामानाधिकरण्याभावात्॰ पद्मा हरशंखवच कर इतिसंयो
गाद्धहरणानान्यष्यम तेनेयथा हे वस्य विष्णुरातेति नित्य चविष्णुशब्दाति शब्दसामानाधिक
रण्याद्धेवशब्दस्य पशुरूपे मरे॰ असमसदेवशब्दार्थस्य तत्तन्निविष्णुशब्दार्थानत्वाभावात् यत्नदेवता
नरस्यानपानाच्छ मोरान्निमितिमयमनानिमितमनत्रमम देवतानरस्य वस्त्रा हसपाच्छिमेदः

भावाद्युदाहरणमासेवस्यायते: सामर्थ्यं कारणत्वं तेन यथा मधुना मत्तः कोकिलः अत्र मधु
शब्दस्य वसंते· अन्यस्य मधुशब्दस्यार्थस्य कोकिलमदहेतुतासामर्थ्यात् औचिती आनुकूल्यं।
तया यथा पातु वो दयितामुखमिति अत्रोत्कंठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य
सांमुख्ये न वदनादौ· यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यमस्ति भवतस्तथापि मधुनेत्यत्रातीतस्येवात्रहेतुभावेप्यौ
चितीमात्रस्यानौचित्यं सामर्थ्यं प्रतिसंधानेपि शक्तिनियमनसमर्थकीर्णमिति देशेन यथा· भात्यत्र पर
मेश्वरः अत्र· अत्रेति राजधानीरूपाद्देशाद्राज्यपरमेश्वरपदस्य राजनि· कालेन यथा· चित्रभानुर्भा
तीत्यत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे रात्रावग्नौ· व्यक्तिर्लिंगं पुंस्त्वादि तया यथा मित्रं भा
तीत्यत्र नपुंसकरूपाल्लिंगान्मित्रपदस्य सुहृदि मित्रो भातीत्यत्र पुंल्लिंगात्सूर्ये· स्वरस्तूदा
त्तादिर्वेद एव अत्र विशेषप्रतीतिकृत्वान्न काव्ये· यथेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र इन्द्रशत्रुशब्दस्यान्तोदात्तत्व
इन्द्रस्य शातयिता निषूदयितेति तत्पुरुषसमासेऽन्तोदात्तत्वेन लभ्यते एवं पदोदात्तत्वे च
इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्य शातयितृत्वं काव्ये न तेनैव वाक्यत्वं· उदात्त
दात्तादिरूपस्वरो हि काव्ये अर्थविशेषावगतौ अप्रयोजकोऽनाश्रयणीयः· अतएव वक्ष्यति प्रस्ता
व प्रसंगे वक्ष्यति काकुरूपस्वरो न गणपवनदमादि न त्वदृष्टप्रतीतिदत्वादेः स्वरेण संबाधने
प्रकाशनेनैतन्नार्थविशेषः भित्यानियमस्ते तनमात्रात्स्वरेणैव काकुस्थलेन न मन्ये ॥

का॰प्र॰ र्थाभिधानियमनं किन्त्वपदार्थस्यैवमंजनम् । यद्वा स्वरूपेहेतोर्दात्रादित्रयं विवक्षितमतः का
१८ र्मत्वस्याभिनियोजकत्वेनाप्येवोक्तिरर्थवाहुल्येनेति विशेषणमिति । संयोगः सशंखचक्रोहरि
18 क्रोहरिः पंकजैर्विशिष्टो भावादाविरुद्धाद्युक्तिरिति न्यायेनाभिधानियमनसाक्षात्पिदुर्वीरवान्
स्वरादयः इत्यादिग्रहणादभिनयापदेशोग्रहणे । अनेनैवोक्तानुक्ताः अभिनयः साक्षा
दिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया न यावत्यथा । एद्दहमेत्तावत्थाए एद्दहमेत्तेहिं अ
च्छिवत्तेहिं एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं दिअएहिं । अत्र विकसितकमललिनाभिनयपूर्वा
शेषमाहिमेतनत्वनुस्यर्धानत्वं ऊलिमनवाद्यर्थविशेषाभिधानियमने । एवं शोषपादत्वयेपि । अ
पदेशाभिमतनिर्देशः तेनयथा इतः सदेमः ग्रामथानेतेनएवाहेमितयविषहसापि मेव
धेमयच्छेत्तमसंजनम् । अत्रापदेशेनैदशाहमस्याभिधावक्रितिनियमनं इत्यसंयोगादिना
र्थान्तराभिधायकत्वेनिवारानेयदनकोर्थ्यग्राह्ये नार्थान्तरस्याप्रतिपादनेन तत्रनाभिधा
प्राहुः स्वव्यापारो नियमानापितत्वानामर्थबाधादिविरहात् । किं सजनं यजनमेव
व्यापारः यथा भद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोभूत् । अत्र प्रकरणेना
द्यमनकस्मात्परशाक्तो राज्ञि नरकयोगेपवार्थाभिधानियन्त्रणेपि गजस्य नरदन्नयचोगात्प्र १८
वाक्वाद्यस्याजननेपेक्षत्वादिति । तत्प्रमाणोपमेयकल्पनाविरहात् शाब्दव्यञ्जनाभेदे

पियासमूहस्य शेषोऽज्ञातानामित्यादि यथा श्लेषतः कृतोऽभ्यासो भेदः अर्थश्लेषे चोभयत्र शक्तिरेव न व्यञ्जनेति चेत्
अत्र । यत्रोभयोरर्थयोः प्राकरणिकत्वं स श्लेषः लक्षयति न च शक्त्योऽयं व्यञ्जकः शब्दः अञ्जनमिति प्रसज्ज्येत न चेत्।
पर्यवसानस्य व्यञ्जनं न पर्यवसानमेवमेते न व्यञ्जनेन पुष्कलो व्यञ्जकत्वमिति प्रपद्येते अन्यथा जनन पुष्कलो
जनकत्वमिति सामान्यनेन दिग्वक्ता अञ्जनेन पुष्कलो व्यञ्जनेन पुष्कलः अन्यूनात्स्थले अर्थस्य व्यञ्जकत्वे कथं प्राधान्यम्।
पुनरूपमकाव्यस्य ध्वनित्वं स्यादित्यत आह । यत्र शब्दोत्थानेन पुष्कलता अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहका।
रितया मतः समूह इति शब्दार्थव्यञ्जकः । इति श्रीमहोपाध्यायगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपे काव्य
शरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः ॥ २ ॥ एवं शब्दार्थनिरूपितं रूपाख्यानेन व्यञ्जनायां निरू।
पितायां प्रसङ्गतोऽर्थव्यञ्जनानि निरूपणीयानीत्यतो महाप्रकरणे शब्दार्थनिरूपितेन वस्तुतोऽर्थनिरूपणा
णां किं चार्थधर्मित्वेनिरूपितेन तद्धर्मोऽयं व्यञ्जनात्मनिरूपा भवतीत्यनुक्तञ्च सङ्गत्या तद्व्याह व्यञ्जना।
निरूपणमिति निर्देशात्प्रकरणमपि निगमनं स्मारयति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम् अर्था वाच्य
लक्ष्यव्यङ्ग्याः अर्थः समस्तेति पुरुषत्वे तेषामित्यनेन योग्यतया वाच्यादयः प्राह्याः परामृष्यन्ते।
मिथावधानाय प्रतिजानीते अर्थव्यञ्जकतोच्यते न न सर्वेषामित्यादिना एवमर्थानां व्यञ्जकतो
केवलं रस्यकीर्तिः व्याख्यातामाह । वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्रस्ता
वदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् । योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ बोद्धव्यः प्रतिपा

का॰प्र॰

१९

19

दनीयाजनः अत्र भावानाभ्यर्थनाच अन्तो नवाच्यनाभेदः काकुः शोकभीत्यादेर्ध्वनेर्विका
रः वाक्यवाच्याभ्यामभिहितान्यसन्निधिर्वाक्यवाच्यासन्निधि अत्रोद्दे्दे एकवक्तृभावेनतत्प्रेम
सत्वप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणं वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं तच्च वक्त्रादिप्रतीकमभिव्यज्यते अन्या
र्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः व्यक्तिर्व्यंजना करणव्युत्पत्तिः अर्थस्यापि त्रिविधस्यापि तत्तत्कस्य
चिदेवः प्रतिभाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा यया वा मतेत्युच्यते तस्या
सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्वेपि व्यंग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् अत एव व्याकरणा
दीनां तत्तद्यार्थसप्रतीतिः तथा चोक्तम् सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् नि
र्वासनास्तु रंगान्तर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभा इति यथाक्रममुदाहरणानि अतिपृथुलं जल
कुंभं घृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम् श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् :
अत्र वक्त्री कामिनी तत्साङ्गः शीतलं रूपवैशिष्ट्याज्ज्ञानतं चौर्यरतगोपनं व्यक्तं भवति ओ
ण्णदोवल्लं चिंताअलसत्तणं सणीससियं मह मंदभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह प
रिहवइ: अत्र दूतीं प्रति नायिकावाक्यं स्यामलावचि पिहद्वत्पृच्छेष्टायाः वैशिष्ट्यात् तत्संगः कामुकोपभो
गोऽस्यास्ते अत्रान्यसद्गीयमतिशयादिकमन्त्र बाधितमिति तत्सहृदयमन्विदुतादिकलसदृत इति १९
को विदुरदवाधान मध्यात्ममध्योक्तिदूतात्मत्वाभावात् नेदं व्यग्रं नाद्य ष्टान्तपम रसद्विपा

बालतनयो वने याते सार्धमचिरमृषिणा वल्कलधरे विशदस्यावासे स्थितमनविनावमनिभ्यं
गतः। खिन्नोऽविदमपि भजन्तिनाघापिकृकषु स्वदेशमागम्य मम। अत्र खेदमपि भजन्तिनाघापिकृ
कृषितिकाकांक्षैकृष्णान्यपिनयोगकृ कृषु नयोगे मानसम्यमितिवाजन्ते। नन्वेकं केनका
ङ्क्षयेनवाक्यस्य सिद्धिः। शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते तथा चपगागतयांगुणगणाभिस्तनमन्तो
नघटस्येंगकाङ्क्षरितिचेन्न। उक्तंगपस्य क्रोध प्रकर्ष पर्याय वमन्ते नपावास्यवनदगान्वानः त
देतन्द्रकम नचवाक्यसिद्धंगमन्नकाङ्क्षरितिगुणाभिस्तनसंगपनत्वशंकामिति। तथापि काङ्क्षाहि
प्रयुगपसगुणाभिस्तनसंगपभेदनाकथमपनयेनिचेन्न। अत्रैनित्प्रश्नकाङ्क्षा विनापिवाक्यार्थ
प्रतीतिपर्यवसानात्। याकाङ्क्षं विनावाक्यार्थवोधएवनोपपद्यते तेनयेवादितिमस्यगुणाभि
वात। यथा। मन्याभिकोरखण्डनमभरेनकोपादिसादोभीममेनादोनाहदशवक्त्रेरितदमन्द्रके
प्रश्नमात्रेणापि काकांक्षा विश्रान्तिरिति। अन्येनककृषुनभजनीतिनजकाङ्क्ष किमर्थानेतःप्र
प्रश्नरूपः। किमर्थाहृदादाविप्रइतिनस्यैवगुणाभावान्याप्यः। ननक्रमेणापि काङ्क्षायोगागुणा ५५
भ्यन्तोमवति। अतएवगुणाभिस्तविभागेकाङ्क्षादिप्रमितिहृशार्थगमोदिमपदप्रयोगइतिना
मर्थ्यमित्याहुः। नत्वमामहदंगउत्पलशिगामिअदिट्ठिणगमिअष्टानो इपिंहसवेअअहंतेवककवा
लेणामादिट्ठी। वाक्यमनेकपदं तेनात्रतदिदानीयेदात्मकवाक्यविशेषणात् मन्तरं वीमन्यो

का·प्र·

२१

20

लंघनिविविनिताघघूपेतेस्लेद्दृष्टिरम्यादृशीं च लितां यो नतनस्या मन्यादृशीति प्रच्छन्नकामुकं त्व
नवति व्यज्यते · उद्देशोयं सरससविस्मिनी कांडशोभातिशायी ऊनोत्कर्षा ऊभिनौरमणीविघा।
मोनमेदयाः किं वेतन्निभिनस्वरतनमहूदसान्विनेवा निवानः स्वेषामग्रेमशिनिकलिताकांड
कापीमतनाम्न् अत्रनभेदाहेणरूपस्यनहि शेषणाभिर्नवानऊजादिरूपस्य चवाच्यस्य पथा।
कविशेषणास्यवैशिष्ट्यानस्वरनार्थ्यप्रविशतिं व्यज्यते गौणरचनालक्ष्मणोऽस्त्रीमघबमर।
म्मिमप्रलम्भि · रवणामन्तरवेऽउह्येहाउणावाहोदवीसामो · अन्यंम्सिनिधिः सान्निहितोऽस।
स्तिनात्रप्रतिवेशिनी प्रतिप्रवेश्मनेवा कांप्रच्छन्नपुरुषरूपस्य पुरुषस्यान्यस्य सन्निधेर्वै।
शिष्ट्यात्सन्निहितं प्रतिसंबंध्याः केनसमयइतिव्यज्यते सर्वदैरसमागामिस्यदितन्नपिशे
अत्रपदहरमेअकिंतेदिचिरमितामहिमज्ञस्यकरणोत्सन · अत्रप्रकरणस्य प्रस्तावस्यामिता
रमंबधिनरूपस्यैवैशिष्ट्यादुपपन्निंसम्यमिमेंत्रनयोगस्मितिव्यज्यते · अन्यत्रइयंऊरूथमत्रास्मि
केनासिमस्यः नाहंविहर्त्तुंममितंसमर्थाप्रसीदनावरविनोजलिर्वे: अत्रदेशस्यातिरिक्त
नादिवैशिष्ट्यादुत्कर्षवैशिष्ट्यादि सहितात्मथ्याप्रच्छन्नः कामुकोयुष्माभिः प्रेश्यइतिप्रिय २
सखीः प्रतिव्यज्यते गुरुजनपरवशप्रियकिभणामिनहमेरमारणीयमहे: अत्रपदवा।
च्यस्यवचमिवेचमेयंवचस्यणमहिकरणोत्तम · अत्राधपदप्रतिपाद्यमर्थस्यपवैशिष्ट्याद

कारवस्याविशेषसहितादिदर्शनीयदिव्यजनस्मिन्दाहं तावन्तनीयाभिनवनन्दनानाभिराननिमितिप्रि
येप्रसन्नरक्तयाव्यज्यते· आदिग्रहणाच्चेष्टालीलादेः तत्रचेष्टायथा· द्वारोपान्तनिरन्तरेमयि
तयासौन्दर्यसाराश्रियाप्रोल्लास्योरुयुगंपरस्परसमासक्तंसमासादितम्· आनीतंपुरतःशिरो
ंशुकमधःक्षिप्तेचलेलोचनेवाचस्तत्रनिवारितंप्रसरणंसंकोचितेदोर्लते· अत्रोरुसमासक्त्या
दिचेष्टावाशिष्टायास्सम्भ्रान्तकामुकविषयमाकूतविशेषोध्वन्यते· तत्रप्रथमार्धेनस्वकमालि
गनम्· शिरोंशुकपुरतआनीतमित्यनेननग्नत्वम्· अगच्छेति· अधःक्षिप्तेचलेलोचनेवाचस्तत्र
निवारितंप्रसरणमित्याभ्यांस्वर्यान्तसमयेजनकोलाहलरहितेसमयेसमागन्तव्यमिति· संको
चितेदोर्लतेइत्यनेनपारितोषिकमालिङ्गनंकरोमीतिव्यज्यते यद्यप्येकत्रैवोदाहरणभेदनि
रूपणपिसम्भवतितथापिनिःसन्देहत्वमुपत्रयेप्रोशावसरत्वयापुनःपु
नरुदाह्यते· वस्त्वेवायवादीनांप्रतीकमेवनव्यञ्जकत्वंकिंतुमिलितानामपीतिद्रष्टव्यम् तत्र
द्वयोर्व्यञ्जकत्वंयथा· अत्ताएत्थणिमज्जइएत्थअहंदिअसअंपलोएह मापहिअरत्तिअंधअ
सेज्जाएमहणिमज्जिहिसि· नत्वर्थमात्रव्यञ्जकत्वंप्रागुक्तार्थयुगलरूपकाव्यस्यव्यञ्जकत्वेनसिद्ध
मित्यतआह शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थान्तरंयतः· अर्थस्यव्यञ्जकत्वेतच्छब्दस्यसहका
रिता· यद्यपिकाव्यस्यतत्तत्परविभागवाभिधायकत्वापदार्थेषुविवेचनीयेषुविशेष्यपदस्यार्थः

का॰प्र॰
२१
21

पदार्थौ विवक्षितौ इत्यन्तो विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां निरूपणमविनन्नकाव्यमे
दस्य ध्वन्यादेर्भेदानां तथापि ध्वन्यादीनां भेदेषु ज्ञातेषु दोषादेर्नो हेयोपादेयतयोपयोगो भवति ।
तयोर्विशेषनिरूपणात् यथा श्रुतिकटुत्वदोषो ध्वनिविशेषे शृंगारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिरसे
ध्वनौ चित्रभेदे वा हेय एव माधुर्यादिगुणाः शृंगारादिध्वनावुपादेया रौद्रादिध्वनौ त्वनुपादे ।
यः अलंकारोपि यमकादीरसादिध्वनावनुपादेयाश्चित्रभेदे तूपादेय एव तथा च दोषादिनिरूपणो
पयोगि तु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूपणमतो गुप्रभेदमादौ तदुपयोगितयापि निरूपणं तच्चामाश्रयेण ।
काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयस्तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः तत्र तावद्ध्वनिर्द्विधा अविवक्षितवाच्यो वि
वक्षितान्यपरवाच्यश्च तत्रयप्रथमभिधायाः प्रथमानादुत्तम्मलक्षणाविवक्षितान्यपरवाच्यस्य एव प्रथमं
निरूपयितमविवक्षितस्याप्तिलक्षणामूलत्वमजननायार्थ प्रकृनिरूपणानंतर्थ्यं तन्नक्षत्रमेत्रेवग्राह्यंत्रिक
कक्रम संप्रदायमवीकत्यह न्यायेन वा प्रथमसामान्यदिस्थ विभजते अविवक्षितवाच्यो य ।
स्तत्र वाच्यमवे ध्वनौ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतं वाच्यं वाच्यं ज्ञानादिधर्माणां य
मौ अविवक्षितो वाच्यो यत्र तेन रूपेणान्वयायोग्योपि विविषयतयानन्तरप्रतिपाद्ययस्तत्रयपप्य अविवक्षितवाच्यमा ।
मात्रस्य नार्थविभागः किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेरित्यगमनथावगमस्तथापि यतनादोरकार्थमर्थान २१
यातनत्र ध्वनाविति तस्तुदार्थस्य ध्वनेर्भेदयद्धयार्थोपि ध्वनिरेवलभ्यते अयं च ध्वनिभे ।

येनलक्षणामसत्वगत्यर्थ्यंगपप्राधान्यमसंगतिसंभवति अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः साच्या
वाच्यस्यान्वयप्रयुक्तत्वेनोपयोगिनिरूपणे तेनान्वयोद्देशास्तत्रेण वा अन्वयोपयोगित्वाद्वा तन्मयप्रयुक्तमपि प्र
न तत्कत्वाद्विशेषणतावच्छेदकत्व मात्राद्वा तत्राभयत्रापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्षि
तावच्छेदके उपसंक्रमितमाख्यायते तत्परैणामितम वाच्योप्यर्थान्तररूपेण लक्षणसूत्र्यर्थः
द्वितीये तु वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रवेशम् तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्या
युक्तं यथा तालाजा अप्रतिगणा नवप्रवाला नमहिम्नि हि घेप्यांतिर ३ किरणानुग्राहि स्या
द्वयानि कमलानि कमलानि अत्र द्वितीयकमलपदं सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपलक्षणे संक्रमितवाच्यः
क्रमितवाच्यः विशेषणतावच्छेदकत्वमात्राद्यथा त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति य
त्मीयामितमास्थाय स्थितिमात्रविहितम अत्रत्वामित्यनुपपद्य क्रीर्थमन्वयपादानेपि वचनक्रि
याप्रतीतेः अउपदेशकत्वलक्षणे तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः एवं त्वामस्मीतिपदेष्वन्वयप्रयुक्तार्थे
संबोधितयोर्युष्मदर्थस्य वचनकर्मतावगमात् वच्मीत्यन्नमयुक्तरूपेणोपात्तस्मदर्थस्य तत्क
र्तृकत्वप्रत्ययात् अनन्यत्वभावलक्षणयोरुपदेष्टृत्वनाभत्वयोः तद्वाच्यो संक्रमितो तथात्मीया
यावधमेनः सर्वेत्वस्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयपदाद्देन प्रमाणपरिग्रहीतत्वलक्षणामाणे।

का.प्र.
२२
22

नर्थान्तरसंक्रमितम् अस्मद्गुणमरमन्वार्थग्रहणादस्मिन्योगेऽपि वर्षाम्बन्नमन्वयः अत्यन्ततिरस्कृ
तं यथा उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् विदधदीदृशमेव सदा।
सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् अत्रापकारिणं प्रत्ययोग्यरूपपट्टतादिपदैः स्वार्थं विपरी
तं लक्षयते न च तत्र वाच्यस्य कथंचिद्विन्यवेशः ते एवमपकारेऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवाच
तेऽस्तीति स्वसाधुत्वं व्यंग्यम् नवापकारापकारविवेको नास्तीति वा अयं च प्रभेदोऽनेको।
वल्लविराधिलक्षणायां किन्त्वत्रापि यथा मम आहूत मसे स्वेदकरोत्पलायाः स्मिन्नावगू
ष प्रतिकूलावाचः प्रियो विद्याधरमाभयनात्याः प्रयोगविनयमप्रतिषेधमेव १ अत्रपद्याव
सनेन मोक्षकण्ठनिरूपणाल्लक्षणमलंकरोति प्रायो व्यंग्यः द्वितीयध्वनिभेदं कारिकार्धेनाह।
यदिषण्णविभजते विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ध्वनिरिति प्रकरणाद्भाने
सन्नपरं व्यंग्यपरमुक्तंनीमद्भुत अयं भेदोऽभिधामूलत्वाद्व्यंग्यप्राधान्येऽसति द्विविधः एष
तु कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्य
क्रमव्यंग्यस्य पूर्वं निर्देशो लक्षैकत्वात् द्वितीयस्य पश्चाद्बहुभेदत्वात् विभावादय एव नर
साः किन्तु रसा नैर्निष्पाद्यन्तरत्यात्तिविभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः सन्नप्यलक्षितस्तत्र प्रतिक २२

मस्यालम्बनत्वं लक्ष्यते न भेदद्वयमित्यर्थः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नोरसा
द्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः अक्रमः अलक्ष्यक्रमः नन्वद्वैतेन रसभावयोः प्रतीम
शेः अपि दिगृहाणामङ्गावौदयभावसन्धिभावशबलत्वानि तत्त्वाभासवद्रसस्यप्रणामादयः किं।
नोक्ताः विरतरात्वयस्यापरिच्छिन्नस्यानिरतिशयस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यस्य सतदभावात् आभा
सत्वन्तु निर्गुणाद्याधिकरणतया विरुद्धम् भिन्नरत्यादि प्रधानं तादृशत्वं तन्निर्यत्रतत्प्रधाने।
नत्वालंकारत्वमिति भावः रसस्वरूपमाह कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्या।
देः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः व्यक्तः
सतैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः अथ लिङ्गनवेद्य कारणानि प्रमदाद्यानादीनि कार।
कोद्दीपकरूपाणिः कार्याणि स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय
इत्यष्टौ सात्त्विका मताः वाङ्मनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणि च कटाक्षभुजक्षेपादीनि सहकारीणि। २४
तेषु जनितनिर्वेदशङ्कादीनां विभावा आलम्बनोद्दीपकरूपाः वेद्यते ऽर्थ नत्वेत्यर्थः प्रपञ्चिकास प४
न स्थायिनि कारणत्वं किन्तु स्वेदेनास्मिन्नीदृशे कर्षाधायकतत्त्वरूपमुद्दीपकत्वं तथा पुष्टिपिनापि जनितमे
प्राप्तवत्त्वं दीपकेऽपिकारतत्त्वोपचैरतत् तत्रापि विभावव्यवहारः विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापा
रयोगात् तथाचाह वासनारूपतया स्थितानि रत्यादीनि स्थायिनो विभावयन्ते रसास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्ति

नीति विभावाः अनुभावयन्तीत्यनुभावाः पोषकतया विशेषेणाभितः कार्ये स्थायिनं चारयन्तीति विशेषेणाभि-
मुख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः अङ्गैरिति यत्कृष्णेति पर्यायः सा च विशेषणोत्तया वयक्तिविशिष्टप-
वस्थायी रसः एवं च रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः कार्यस्य स्थायिनः स्थायिनो जननात् विभावादिका-
र्यतायां व्यप्रकृतत्वात् विशिष्टस्य कार्यमानत्वेन्दुदकत्वाद्या नालघटत्ववत् तस्मात् स्थायीन रसः किंचा-
विभावादिमेलकेऽप्येव वा अन्यथा तत्कार्यत्वापत्तेः प्रलपितमात्रमनोरथम सेतेरिति यत्प्रागनिकारणा
दीति समस्तेनाप्रतीयते इत्यर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्यन्न तिरस्कृतं प्रवाहो भावः पद्ये विरुद्धाश्च
रुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति न चेयं स्वकपोलकल्पना
सूत्रकारस्य उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति एतद्विवृण्वते तत्रलो-
८ ल्लटमतेऽयमर्थः स्थायिना विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपात् अनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारि-
णा पोष्यपोषकभावरूपात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिश्चेत्यर्थः तथा हि ललनादि-
भिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः अनुभावैः कटाक्ष-
भुजक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिरुत्कण्ठादिभिः पोषितो रामादावनुकार्ये रसः नटेऽप्य-
नुसन्धानात्तद्रूपतानुसन्धानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति तदेतदपास्तम् सामाजिकेषु तद-
भावेन चमत्कारानुभवविरोधात् न च नटवच्चमत्कारहेतुः सामाजिकानामपि तदारोपेऽलौकिकस्वगतत्वादे २५

रसप्रदीपः ८

शेनेनापिचमत्कारप्रसंगात् नचात्र भावादिविज्ञानबलान्मानसआरोपस्तथा न तस्मात्सात्कारस्यात्वमिति वाच्य
मृवंसनस्यावादौ वैपरीत्यदर्शनात् अनन्यथोपपन्नमानारूपाकल्पनायामानाभावाच्च श्रीशंकुकेन स्था
यिनो विभावादिभिरनुमीयमानत्वमात्मकभाव रूपमेव यथा इमसानिष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः नन्वाहि विषयनियम
विपर्याधीः सम्यग्बुद्धिः यथा रामएवायमयमेव राम इत्ययोगायोगव्यवच्छेदविषये अनेन रावणो नवाधा
नमिथ्याधी यथा नरकालिकेन रामोयमिति वाधे रामोयमिति विरुद्धोभयकोटिकाज्ञानं संशयः यथाय
रामोनवेति सादृश्यभ्रमयविपर्याधीः सादृश्यधी यथा रामसदृशोयमिति नाभ्यान्तोकप्रसिद्धाभ्योविल
क्षणात्रयाचित्रतुरगोयमितिबुद्धाप्युपात्तमेतद्विषयीकृते ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावादि
यन्लिंगमवगम्यते नकृतः एवमेव रामो वाधाविभावनगुकम्पिस्तामाहात्मोयं कृत्वानिश्चयनाभ्या से नन
टेन सेयं ममांगेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिकाहृशोः मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणीप्राणे
श्वरीलोचनगोचरंगतेति दैवादहमद्यतयाचपलायतनेत्रया वियुक्तः सुभ्रविरलविलोलत्वलदंः का
लः समयागतस्सापमिमादिकाव्यानवधानवलादालवनोद्दीपनव्यक्तो नरनगुणगणस्योमावोदर्शे
नीयस्याविभावनेनव्यंजनीयसोन्कंटादेस्तत्कार्यप्रकटेन प्रकाशमानात् अथते कृत्रिमतेनात
ल्लिंगोरपिकृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायीरत्यादिरनुमीयते सेवचानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिः रूपाच
वेणाप्यननुयाविषयीक्रियमाणः स्थायीरस इत्युच्यते चर्वणाच सामाजिकानामनुमितिरसश्रुतिद्य

का॰प्र॰ वद्यारः ननु साधारणात्कार एव चमत्कारो नानुमित्यादिरपि अन्यथा सर्वोऽपि प्रतीयमानोऽपि स्यात्

२५ नस्यात् वस्तुसौन्दर्यबलादुन्नीयमानेन स्थायिनामन्यानुमीयमानेनालङ्कारेणान् तथापि स्थायि

25 मानचमत्कारस्तथा चमत्कारेणानुमितिरेव कथं साहित्ये न अभावनिश्चयाभावात् स्थायिनयासं

६ भाव्यमानत्वादिति यत्तु सहृदयग्राहि यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारं नानुमित्यादिरिति लोकप्र

सिद्धमेव स्यादन्यथा कल्पने मानाभावः सूत्रस्यास्य योजना स्पष्टैव यतः भट्टनायकस्तेनैव त

टगतत्वेन न प्रतीयमानत्वे नानुमीयते तेन वा न प्रतीतेन चमत्कारित्वमितरगतेनेतरस्य त्वस्य ते आपणत्वे काव्ये

न्यगतेनान्येषां चमत्काराभावात् अतो निष्ठस्यैव अगतत्वात् रसस्यानिष्ठत्वात् सर्वेषामेवाभिव्यक्ति

ज्यमो॰ प्रसंगाच्च तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्व्यञ्जकेभ्यो व्यज्यमानस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः न च भोगोऽपि

भावकाख्यः भोगस्यालौकिकत्वात् तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमन्येन भो

क्तुं योग्य इति प्रसंगादिति चेत् व्याने शब्दात्मनः काव्यस्य त्र्यंशा व्यापाराः अभिधा भावकत्वं भोगकर्तृकत्वं

च तत्राभिधा निरन्तरस्यानन्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा भावकत्वं साधारणीकरणं तेन हि व्यापारेण विभावा

दयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते साधारणीक्रियन्ते करणं चान्तरेषु यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादि

सामान्येनोपस्थितिः स्थायानुभावादीनां संबन्धिविशेषानवच्छिन्नत्वेनास्य व्यापारस्य नालोऽपि पव २५

वकाव्येनाद्य हि यत्नीय व्यापारो यस्य साधारणीकृता निर्भावादिमनीय व्यापारस्य हि नानन्तणाकृतव

स्थायीभवत्यनेन भोगाख्यं सत्त्वगुणोद्रेकात्मकाशेनेय आनंदस्तत्स्वरूपानन्यावलंबनायामेव विज्ञानस्वरूपो लौ
किकभावानुभवविलक्षणः सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्स्वभेदः स्वभेदाः प्रकाशतेऽद्
कम्बस्वेन रावभिन्नयावस्थानमिति सारश्च सिद्धान्तानुसारेणाविद्याऽऽपिनरपिनमक यत्नाद्यप्रया
रञ्जयकल्पनायाप्रमाणाभावात् भेऽक्रेणानातिरेकमानमवबाधितत्वेन निष्पत्तिसमानस्य वासयुक्ति
पदलयवानभ्यावात् आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु स्थायिनो विभावादिभिः समेवयागमानमावरूपान्मे
वं धाद्विभावादीनामेव वा परमरसयोगाभिलनादसमानिष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथाहि लोके प्रमदादि
भिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमाने भ्यासनयसाद्द्वदिति प्रवृत्तिमहृदयानां सामाजिकानां
सहृदयानां: स्थिरो नो रत्यादिः स्थायी कामनारोचनालंकारयोगा वनविधाभिनेयेन च यथा क्रमं
विभावानादिशाभिधानव्याद लौकिकविभावादिपदव्यपदेशयोग्यत्वात् विशिष्टेनैव कारणाभि
व्यंजने नन्ववच्छेदकेषु पारम्यारितो मन्त्रस्तेषानन्द्वासना विरहितं रमाभिव्यक्तिः किंनामास्तु वकः सद
हृः प्रनपवच्छृंगारेणाभेवच्छृंगारस्यानिविषणप्रभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्यापनमयत्ने
किं वा परापिस्वाभाविकी वासनासहकारिणीयाविनाश्ंगारिणमपि मीमांसकवैयाकरणादीनां
रसाभिव्यक्तिः नतु कम वासनाचन्द्रहेतुः स्यात्तस्यां मीमांसकादिष्विति ननुतथाप्यस्ति ष्टविभावा
दिभिः कथमन्याविस्वम्यायिनो व्यक्तिः उच्यते समवेतेनशाद्वेनेननरस्येसेनेऽजनिसवयविशेषस्था

काप्र·
२५
25

कारनियमस्यनममैवेतेनप्रोक्तौ रैवेननन्नरस्यसैवेतेरनिसंबंधप्रहारनियमस्यवाप्रसानानानुतेषांसाधा
रणेणनप्रतीतेः साधारणेणनप्रतीतिस्तत्र सर्वेसैवपितप्राप्रतीतिः किंनसंबंधि विशेषायेननाप्रती
नेप्रतीतिः यद्वा स्वात्मकसंबंधसंबंधारणंविनाऽस्मकसोनिप्रतीतिः अतएवोक्तं ममैवेनइतिनिय।
मानध्यवसायादिनिनथावस्वीयत्वा संसर्गाग्रहस्वीयत्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनसंभवेत पवववाक्य।
घिवोधेसंबंधिविषयान्संबोधिनविरूपेते संसर्गबोधेसंबंधीनविषयः किंतुपदार्थस्मरणएवेसेन।
मवविरोधात् विचारासहत्वाचानुपादेयम् नन्वेवविभागाधीनासाधारणंविनानत्वसाधारणात्।
तसाधारणस्यापिनतत्तत्कथंस्यात् नस्यात्तत्रसात्मनिष्ठत्वात् यद्यप्यसाधारणेपिनस्यानरसप्र।
तीतिविरोधस्तथापितत्रप्रोक्तहृदसंवादानस्मात् सएववालौकिकत्वारणस्याकारकारणमितिउ
च्यते उपायानांविभावादीनांतत्तद्रूपसाधारणपूर्वत्वात्सानतभवकालेस्यापितासमान्तेविशेष
निष्ठत्वलक्षणायाः परमितिप्रमातृतायाः याहिगलनमनाननेहूपेनोन्मिषितोवेद्यान्तरस।
पर्कस्पर्शोपरिमितोभावोयस्तेनप्रमातृसकलसहृदयसंवादकारिणाप्रमातृविशेषस्ववर्याप्र
हरूपेनसाधारणेनस्थायीचर्व्यते ननुचर्वणापिविष्टः स्थायीरसस्तस्यवाते चर्वणाभावस्थायीविष
यीक्रियतांनतत्स्वात्मकस्थायीतिनरसस्यक्रियेतिचेन्नः स्वप्रकाशनयेस्याकारवदभिन्न। २५
स्याध्यात्मनोविषयीकरणात् अभिव्यक्तिविशिष्टः स्मरणादिः स्थायीचर्वमाणेनेकप्राणनपाचर्वे।

णानोपि विनष्टो रस इति प्रतीतिर्विभावादिज्ञानविनाशावधित्वेनानिरूप्यचर्वणाः पुरएव परिस्फुरन्हृदयमि
वप्रविशन्सर्वांगीणमिवालिंगन्नन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्ब्रह्मानंदास्वादमिवानुभावयन्नतएवा
म लौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रस उच्यते ननु एवमपि विभावादिसमूहालंबनात्मिका
रसस्य व्यक्तिरिति पर्यवसन्नम् नचैवमिष्टम् विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात् तदुक्तं विभा
दिसमूहालंबनत्वं यदिति चेन्न पानकरसन्यायेन चर्वणात् यथा पानके खंडमरीचादीनां पार्थक्येनाना
स्वाद्यते तथात्रापि विभावाद्यंशाः ननु विभावादीनां परामर्शस्यानपायात्तिरोधानं कार्यं पूर्वरसःकि
नोचितेन इति चेन्न विभावादिपरामर्शस्य कारणान्तरसिद्धानां निमित्तकारणानामेव नचकालनाशस्य कार्यध्वं
सकालादृष्टादिनाशेनानस्थानांतरस्वरूपमानं प्रवृत्तरसादिस्पर्शस्य सतादित्यायोमविध्यानीति चेन्न नहि
नष्टस्पर्शाभावेन रसस्यैव विनाशप्रतिकिं नन्नदृष्टभावे कारणाभावात्कार्याभावेन तत्र सतः स्वरसान्नहि कंध
विनाश इति चेद्विरोधिगुणान्तरात् अत्रापि तथैवास्त्विति चेन्न रसस्यैव विनाशे तन्मते तथा तत्तानान रो
स्वकालेऽप्यभावात् ननु एवमाचार्यत्वादोषाभावात् कारणाभावेऽपि भावरजितेनसमानः स्यात्केलोको तरनपादोषामस्पर्शोनहि
चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः नचैकानावयवस्यानाविभावादिर्भिर्निश्चेहेतुः नद्यत्र ज्ञात्वाप्यश्निचेन्न विभावा
दिपरामर्शे विनानंदस्य भावात् नचैकैवमानमपीनाद्विव्यादिकादिज्ञानपिकाव निमभवति किंव स्वभि
तन्न नयतान विषयेभिमन्नाथस्यानुभवने मन्तव्यस्य प्रकाशमानेयपि वास्तवपारिस्तानेनचवहारादिज्ञानमेवेति

का॰प्र॰ यत्तेनैवं च तथा स्वाभिन्नतत्तत्तज्ज्ञानविषयत्वेनैव तत्तज्ज्ञानप्रत्यक्षत्वनिषेधात्ः किं न विभावादिभिर्व्यंजनस्य रसविषयः का
२६ 26 कत्वापकाभ्यामनेनोक्तं तेन तल्लोकप्रसिद्धत्वेनिश्चयस्य लौकिकत्वमिष्टमेव लक्षणमनन्तरूपत्वात्मकथनं हि विभावादिभि
र्व्यंजनीयमानेऽपि रसत्वादिविशेषव्यवहारस्त्विति चेत् स्यात्तत्त्वावगुणवर्णनमसत्त्वमात्रत्वात् त्वया पक्षतया ततः हि तयोरपि तदभावात्यन्तं का
रणत्वं भिन्नरसादिविषयायालौकिकी प्रतीतिः यस्मात् परिपक्वयोगिनां युज्ञानपदवाच्यानां ज्ञानगतरूविषयकत्व
स्यावितानेयस्य परिपक्वयोगिनां युञ्जानपदाभिधेयानां वाच्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयत्वमेव रनेनाभ्या
लकत्वगुणरसादिमात्रविषयत्वया विलक्षणत्वं संवेदनेन द्वारतयेति मेनेत्यम् नकेवलमसम्प्रज्ञातमात्मसंवि
त्तिर्नापितत्स्वरूपस्य केन निर्विकल्पकं विभावादिमात्रनशीलनिर्विकल्पकत्वं नायोग्यत्वात् नापि सम्भिन्नसवि
कल्पकं वा मानुष्यालौकिकानन्दमयसंवेदनं नसिद्धत्वात् चर्वणात्मशाप्तानांतरामावान्न स्वाभिन्नसवि
ति कल्पकविषयत्वेन ज्ञानत्वं मिश्रमेव मनन्तविकल्पकसंभिन्नसविकल्पकपारमार्थिकविषयत्वाभावात् अपर विषयत्वेप
वमन्तःनत्वयैवैकविषयत्वाभावे अपरविषयत्वप्रसक्तिरितिमयविषयत्वाभावे उभयविषयत्वप्रसक्तेर्नैवेत्यं पर्यवसानमप
रूपत्वमात्रपत्वमनेनसंभिन्नसविकल्पकविषयस्वरूपत्वं तीर्णकोटिद्यात्तिनवालौकिकत्वरसनामेवावगुणत्वात् नेतिविरोधमि
ति अथ विभावादयोऽभिव्यक्ताः किंभिन्ना यत्नकत्वेन निर्दिष्टाः पकेकत्वं चानेकत्वं यभिचारात् अथैकैकस्मादप्यनुग्रहणादेः
पात्रत्वाप्यत्र रसकृत्तिरिति केवलमभिचारसंगितेचेन्न यतः प्राक्पाठे विभावानुभावसात्विकसंचारिणामिनां यतेस्मस्तानानां थो
लमयताः रसांकुरस्यैव रसत्वं मुदेनानकप्रविष्टानां प्रतीतावविचारिता संगमस्यैवरसत्वं लमयानकानाविभिन्नात्मनमहत्वा

तेपानियमात् ननु एवं मिलितानां सर्वेषां जनकत्वं प्रत्येकं कापि स्थायिनो रसव्यञ्जिकेनस्यात् ह्येवं नेवासौ यथा विपदालिमालि
नाबुगर्भमेघमधुकरकोकिलहूतिनिर्देशाश्री: पशिमारभिनवाऽरोकरेकाप्रमाणनिपरेदयितेप्रमीदमनोऽभ्या
दौकामिनीगननायारनेशं लवनमात्रस्याय स्थितो एवं पौरुषरिनमणालीह्लानमगप्रहृतिः कथमपि परिवार
प्राप्यनामिः क्रियायाम् पलयनिवहिमांशोनिष्कलंकस्य लसीमभिनवकदिदं नक्षेद्रणाऽत्रकापोलः ससमाप्ताववामा
लिनापचनभावमावस्य हृदयस्य कमागनेविवलितमेभाषितानिस्फाशितेमात्रिमौष्मल्यं कणगदूनेव मनेको
यांचित्तभूतननमानिमाक्षरणानतिमाति करेवाष्पाबुपूर्णोत्तरो एवं जेनानमहोपुपं ववनरजानानामिमप्रय
सीमादो उन्मकादिविशेषणमापनानामोन्मवाऽह्व पलना कापामरूयाप्रमादानोयामिचारमात्राणां यथयम्ब्रे
यसीमालवनविभावोप्यत्रिनथायिनलनकूलयमावन्नयायानिरशादनस्मिकस्याएवनिमेवं एवमवि
भावादीनामसाधारणेनान्यहया स्तेषकत्वेनो ऽत्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् ननु एषां चेदसाधारण्यं
किमन्यह्वणाह्नेयोगान एकैकव्यभिचारेणाहि त्रयोपादानम् एकैकेन तद्रसाभिव्यक्तिरस्ति हि अन्ययोग्य
भिचारो भवेदिति तत्रियोपादानं उच्यते एकैकस्य व्यभिचारात् मिलितानामेव व्यञ्जकत्वे स्थिते असाधारण्ये
नापीरहृदयमातिष्ठते किंचरसस्य विभावादिसमूहालंबनरूपमादेकैकस्मात् साधारणादपि व्यक्त्याभा
वात् मिलितानामेव व्यञ्जकत्वमतः साधारणेनापीतरहृदयमातिष्ठते ननु मिलितैस्तद्भिव्यक्तिरिति को
विदाहः एक एव शृंगारोरसः केचित्त्वाहुर्दशनायारितन्निरामायरसमेदानाह शृंगारहास्यकरुणरौद्रवी

रभयानकबीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः । शांतस्य रोमांचादिविरहेणानभिनेयत्वात्का
व्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानान्नाट्यैकत्र पठनासंभवादष्टौ रसाः प्रतिपादिताः । अतः काव्येपि नावंत
पवस्यर्थः । ननु रसः सुखात्मकत्वेन प्रतिपादितेनत्कथं दुःखमयः करुणादिको रसः तद्वन्न लोके
तथान्वेपि काव्यादौ पार्थ्यतिकालौकिकरसोदयात् अन्यथा प्रस्तावनामहत्वापत्तेः । शृंगारादीनां रसा
नां रत्यादिप्रकृतिकत्वम् तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका रतिस्तत्प्रकृतिको रसः शृंगारः स द्विधा ।
संभोगो विप्रलंभश्च तत्र अन्योन्यानुरक्तौ निषेवेते यत्रामोदविलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोग उदाहृ
तः सहचरस्यालिंगनावलोकनादिभिर्वादयति गणप्य अनेकप्रकारगणनेन भावाय संरितिनोक्तप्रकारमावि
गच्छति नाधिगच्छति वाभीष्टं विप्रलंभस्तदोच्यते स च संगमपूर्वस्तदनंतरश्च तत्रासंगमाभिलाषहेतुकत्वाद्यते
अभिलाषपदेन तद्धेतोरदर्शनादिसंगमाभावस्य लक्षणान्नात् आद्यस्तु कश्चिदीर्ष्यया प्रणये नवा मानहेतुः सईर्ष्या
हेतुकत्वादुच्यते ईर्ष्यापदेन मानहेतोरनूपलक्षणात् कश्चित्कार्यवशाद्देशांतरस्थिते संप्रवासहेतुकोभिधी
यते उपमानोपमानावपि प्रवासोस्तनलग्ना विप्रलंभप्रयोजकाविति नाधिप्राप्तिः प्रवासस्य हेतुत्व
ज्ञानत्वलक्षणाह्वा कश्चित्पर्याप्त सचशापहेतुकस्तत्रिविधवहिप्यनेक्वविरक्तेन पातिरिक्तकाफकलत्रा २७
दिनः कारणान्तरमपि विरहहेतुकत्वाद्यते करुणाश्रृंगारस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । तत्र संभोगो नापिकायथा
नायिकयश्च कामोगाराहस्या एकं वा नायकं विलोक्य नायिका प्रकिविश्वेन निद्रव्याजमपाना

सम्प्रति विरंतितिर्वर्णयन्त्युर्मूर्तं विस्रब्धं परिसृत्य जाने बलं कामालोकागोरस्य लीलजा न मम सखी प्रियेणाहं सि
नावाविरं सुविना मालोको निलजा सम्मानकर्त्रकां नेमम्गंधादिविनेवके चुकिकपाथ त्सम नोह्यारि।
लज्जी मिम्रमिथापिनोप्रियजमेनह्यादिकामसम्प्रिपिप्पायानेनिविष्ट म्मस्मिन्नमविनेत्रीमवानंदिमो
निर्याते: प्राप्नकैरली कवचनोयन्या ममालीजनः वीरिकरत्र मनागुधि: विप्रलंभे स्वमिलाषहेतुर्यो।
प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि यास्व
न्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रो लयः ।१
प्रेमस्नेहः मपवप्रहणस्य: प्रणय: मपवपरिचयातिशयेन रं जनतमारामः ईर्ष्याहेतुको यथा मायम्गृ:प्र
यमायरोध समयेमरयोपदेशविमानो जाताना जि मवेम मागवलनावकोक्ति मम्चनम् सखे रत्न
कपोलपालिगलिते: यक्षलेनेशान्तला गल्लाकेवलमेवरो दितिलवद्युत्रौलालिकेर समि: १ भविष्यत्रवा
महेतत्वं यथाप्रथानवलये: कंजप्रियसखीसीरज्ञ सगानेधूम्मानलल्लाणमास्थितयमवसितविनेनगानेपरः
यानेनिस्त्रिनवेनमित्रियनमेमर्वेममप्राख्यिनागमद्ये मतिज्ञीविनप्रियममहन्माथ: किमन्यन्नेमज्ञग्रवा
महेतकायथामम: किंपरंबुभवेद्ददसेपुरागाकतिवापत्नवमंवयाभवेयु: किपनीवमम्मद्धिरंबुजानाय
नायापदिघनेये: क्रमंगप्ता: मरव्याप्रवासिनानायिकम्रनीयमज्ञि: भवमावामदेहनकायथा मम किम
वयमिरिविघमेकतिपयैरवप्रियेवा मरंगायानावयमेहियोहिपरते: प्राप्स्यानि केमे वालम पवंवादिनि।

काव्यप्र·

२८

28

वक्त्रमेदपि नयाति॥ स्वस्य पोषो णक्तनो मा गल्पः कल्पशोभिनो वनपयोधाराभिराष्टुरीत॥ पापहेतुकोयथा
न्वालि वप्रणाय ऊपितो धान्यरागे विलापामान्मानं नेवरणापतिं नपावदिष्ठामिकन्तुम स्रवेमानक्मज
रूपवितेर्देष्टिरालपानेमेक्रूरस्तस्मिन्नपिनस्हेतेसंगामेनेह्नतान॥ प्रालिखिन्यपीडाविषयएव विा।
हहेतुकोयथा यन्मत्रव्रजनीतिकाखल्लकथान्यपस्यनाहृगजनोयोमानेबुतिनागनघ्राहहहहाका
यविधे॥ प्रक्रमः इत्यत्येनरकल्पनाकवालिनस्वानानिष्णनाजरे वालाहृतविवर्न्ननयतिकरानाप्राति
नियानिष्ठि एषाविरहोत्कंठितेनमभिलाषहेतुकादेर्मिघृतेनं गधीरादि भिष्ठेनोविकारोहास्यउवति
नगवेकृतेनम हासप्रकृतिकोहास्योयथा पाऊयपालिमघ्नभमम्भ रंधिवेषमानपामस्त
प्रतिपरहवनेः पविते नारसवरप्राहितयूकमेरान्प्रहार हहाहृतोहुमिनारोदितिविद्यमा
प्रवनाऽमानोविहृमंत्यमानृकार नंवविभावौ साध्यपसेनहाकाम नभावः वापनारिवाति
व्यौति रहनाप्यादिभिष्ठेनेवेशेयणाकप्राह्यभाकु प्रादियहाणा दतिष्टाम॥ प्राकप्रकृति
कः करुणोयथा हामानेस्वरिनासिकोत्रिक निरहोदवना॥ कापिषोधिकप्राणान यति
नोपानिर्हितव हसंगपरभे दवणज्यप्रयन्नेनपरवकरुणाः पौरगनानागिरेप्रियस्थान।
पिवाटयनिपानयाऊवंनिमिज्रीयपि प्रवलिपत्राकाविदीप्रसीमवोघ्यानदृगहाहप्रविभावो २८
पविष्कूलेषनेहृपसप्तोपः कापः मानेन वनाकृतिकोहेयथ्या हृतनमवमतंदृष्टा

वायैरिदं रूपान्तकं मन्नजपयुग्मिर्निर्मयादैमवज्झिमदायुधैः नरककिरणामार्धनषां समभीमकिरी।
टिनामयुमहमसद्भेदोमांसैः करोमि दिशां बलिमकाहयारमेषमरभः स्थैयानन्माह उद्योतेनास्य।
क्षतिकोवीरः स त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च तत्राद्यो यथा स्वद्गामद्यासमनेनविन्निहन्तहरयो।
मित्त्रणाकेमकुभाः पुष्पमाला वक्त्रलतानां परममीमायकामिष्यतेनः सौमित्रेनिष्टयात्रममभिनाहि।
षानन्व हे मेघनादः किंचिन्मन्दरमलीलानियमिनजलधिं रामममन्वेषयामि अपराह्नहतीयारोद्धुशाता।
नजगितेनविन्नेवक्षवदमयम अत्र क्षतिकोऽमयानकायथा भरतमेमहङ्करत्नयनानिस्पदतेव।
हृहृष्टिः पश्चार्द्धेनप्रविष्टः शारयतनमयाद्भयसाहर्वकायमनमायेरधावलीढैः श्रमविहृतम्।
रवमथ्याभिः कीर्णवर्त्मोपदर्पात्दग्रद्गमत्वादियानिवज्ञरसोक प्रयाति। अत्र प्रारोहणस्थानी
दोषमाहात्म्यदर्शनात् अत्र क्षतिकोवीभत्सो यथा उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममथपृथूत्सेधभू
यांसिमांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनिजग्ध्वा आर्त्तः पर्यस्तने।
त्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति स्थायोदे
निमः विस्मयाश्रमविस्मयोवलमाहात्म्यदर्शनात् अत्र क्षतिकोऽद्भुतो यथा चित्रं महानेष
नवावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैवभङ्गिः लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः
येवामेरोवचनमानमुष्यतीतिनेमाविलिशानरक्रूरपानस्यायिभावमनाहूः शनिर्हासमनुपणक

का०प्र० २९ 29

क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ नन्वत्राविद्यमाः व्यभिचारिभावा
निरासनमत्तमाः आनन्दरा [illegible] सौभावः स्थायिपदार्थस्य दर्शितसामान्यलक्षणम् अविच्छि
त्तिश्चैषां स्वकृतत्वन्यायेन तत्तुद्न्यायेन च व्यभिचारिणामितरेतरयोर्भेदः विशेषलक्षणान्युक्तानि स्था
यावेव स्थायित्वमुक्तिनेनन्तु नाधिकृष्टोकान्तिरस्ताइति यद्यपि विभावनभावप्रतिपाद्यत्वं जनकत्वमप्रका
रेणाव्यभिचारोमे यदा यद्दर्शनं नकस्मिन्नायसत्याधिक्यमज्ञावविवेचनायनिर्वेदस्य स्थायित्वमेव
स्थापनाय व्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दै
न्यं चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा
पस्मार एव च सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मर
णमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु ना
मतः सामान्यलक्षणानन्तरं लक्षणानि लक्ष्यलक्षणानामन्यैरेव सम्यग्दर्शितत्वान्नात्र
घ्या तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् तत्र चिन्तादिरनुभावा निश्वासवैवर्ण्य [illegible]
नेनाः चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानादयस्तादृगिरिति [illegible] आयामकल्पामसामर्थ्य [illegible]
िः प्राणानेवपातनाश्च [illegible] कार्यं [illegible] यामतः २ अनर्थप्रतिभाप्रका २९
[illegible]

नास्त्यार्गविदो जन्ममन्यजा दोषोरघोपमू विभेदो वक्ताक्रो येगिनाद्य: ॥ मेसेदानंदसंमोह: सवा
लदेग वद्वोगति: ५ मद्यपानादिजोत्तेयामेदविविधभावकृत ३ नमभेतेन: प्रहसतिगायति
मदद्रुमध्यमप्रकृतिपरुषववनाभिधायीशोनेरादिन्यपममहन: ६ [illegible]
[illegible] प्रमः स्वेदाघ्वरन्यादः याम निद्रा भयादिकृत ७ [illegible]
कार्श्यकार्ष्णा नाम्र ममत्तातिशयावस्था मद्यवाग्मा निम्नविरवलसाय वयोग्लानि रागप्रमापि
प्रहर्षस्मृतिनेके ७ ग्लानिप्रश्रममगभोदेजे श्यज भाक्रियादिकृत ८ दोर्गत्या दैन्यनोत्साहदैन्य
कार्पण्य [illegible] ९ ध्यानं चिंता हितानाप्ते: शून्यता श्वासतापकृत [illegible]
निर्घ्नंनत्ति कचन १० मोमोहोविचित्तता भीतिदुःखवेशगनुचिंतनैः घूर्णनाज्ञानपतनम्
रणादर्शनादिकृत ११ सहप्रज्ञानं चिंता धैः संस्कारो ज्ञापने स्मृतिः [illegible]
दिक्स्तुक्नवः १२ [illegible]
मोहिनमवदन्नोलाभ्मसाहसपूतिमादिकृत १३ [illegible]
पक [illegible] १४ [illegible]
मान्त [illegible]
[illegible] ॥ १७ मा

गिरमेके १९ गर्वाभिजनलावण्यत्वेन स्पर्ध्यादिभिः ३ त्रुटित

का॰प्र॰ वेगोत्थत्वविद्रावरणादेः संभ्रमो मतः तत्र विस्मरणोत्कंपः स्वेदः कंपः स्खलद्गतिः १९ अप्रतिपत्ति-
३० मेउत्त्वास्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः भ्रतिमिषतयनतिरीक्षणात्स्तंभो भावादयस्तत्र क्रियाख्व
30 पादत्वज्ञासश्चित्तेनालंकारास्तथादिभिर्भिदेः सविलासा गतीर्मावित्तयावसादिकृत्तमः २० प्रारब्धा-
कार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः निश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादयः २१ कालाक्षमा-
त्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः २२ निद्रावाधाव-
रेव मनोवाधिः दुर्वाणात्श्रमादिभिः तत्रांगभंगमर्दादिमीलनोच्छ्वासनादयः २३ आविष्कारोस-
नत्वः स्वादेरपस्मारस्तथाविधः मतः स्वेदपतनपस्मारोगदायाविशमेभवतिकेचित् २४ विरो-
धिवाधान्महृद्वधावमर्षः निविस्मृति भवेत् ध्यानजासंमोहाचिपरितापादिकृत्तमः २५ स्वप्नानि-
वा द्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः २६ निद्रापगमहेत-
भ्यः प्रबोधश्चेतनागमः जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोककृत् २७ अधिक्षेपावमा-
नादेरमर्षोभिनिविष्टता तत्रस्वेदशिरःकंपनेत्ररागादिविक्रियः २८ लज्जाद्यैर्विक्रियापा-
होवहित्थान्यथाविक्रिया व्यापारान्तरसंगितवदनानमनादयः २९ हिडेपराधशंसेप्सवादा
यैस्त्राणत्वमुग्रता तत्र स्वेदशिरःकंपतर्जनाभिर्जनादयः मातिर्नीतिपदेशाभ्यामुह्यमर्थ- ३०
त्तत्वधीमतिः स्मेरतापतिसंपन्नोपदेशादि ... सत्रिपाताद्यात्त्वेषाम

मत्रविस्तरः प्रभेदःकं पतापाघास्मन भावनयोदितः उक्ते हाहहषशो कोदेरुन्मा हाश्चेत्र विभ्रमेः।
तस्मिन् स्यान्नहौदिगीनहासार्दिनादयः स्याव सोहमनारंभोरमणा पौरकौमितेन समो हिंदूय
नशानिमात्रविहतपणादिकात पत्रवमरणस्थानेकोचिन्करुणापठति माचवरेशुः स्वग्रहाणा
छारूपनावि नवेक्रोमयाद्धो नभिघने इतिनहरणा नमस्यानविन मितोके ग्रम्यननस्या।
दयावारस्यापिनभिन्म नतह्रणानानो विश्यमिमाह नचान्नत्रमवारि नाह्नणनफलवादिनिगा।
अस स्यापनरसाधारणत्वात् नेपिहिकचिनंचारिणः नदृक्तमंशुगारवीरस्याहासेवी
रेकोपस्तथामतः शांतेनगप्पाकपिनाद्यभि वारिनयाः नरस्यापस्नमवन्नेयस्वयंभावि
नभुद्धिभिरिति गतिनाटेमतः हामस्तामसो ग्रात्कपिनादयः उहाविनकेः नंदेहाक्लिगान्नित
नेकः ऊहोभिन्न केरस्युक्तः पदार्थेभ्यधामनीतिके चिन निर्वेदस्यामंगलप्रायस्यपश्चान्नि
देशतेपिप्राप्तिः देशोमत्स्वत्वप्रकापानेन स्यापिनत्वप्रतिपादनाय मनुनिर्वेदः स्यायिभा
वोनिशांतिपिनवमोरसः नम्रक्तोनिकत्वाद्यथा यहोवाहारेवाऊ समप्रायनेवाहवदिवामणो
वालोष्टवाम्बलाविनरिपोवासहवावा रणेवामेणोवा ममसमहशोपातुदिवसाः कदापुण्ण
रण्ये शिवशिवेतिप्रलपतः स्वणसीनस्तहःवाशाव्वाभ्यान्दयोहघोम स्पनायोगमने ग्रत्रा।

सा०प्र० वंदीति शांतो नवमरसस्तावस्त्वनभवति इदं न याऽऽरयहर्षः नैवं तस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते तेन तस्य विषयेषु ता २
३९ लेपस्य यत्रूपत्वादास्वाद्यमानत्वरूपत्वाद्धा शांतस्य निखिलविषयपरिहारजनितमात्मविश्रामा
3।३ नंदरूपं स्थायिभावमयत्वात्तत्त्वात् यदुक्तम् यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्य
ते नार्हतः षोडशीं कलामित्यादि अनेनैव सर्वचित्तवृत्तिविरामोऽस्य स्थायी निर्णीत इति स्वभावा
स्य स्थायित्वायोगात् तस्माच्छमोऽस्य स्थायी निर्वेदस्तु व्यभिचारिणः मयघरातिशहावस्थाया
यामानंदः स्वात्मविश्रामादिति रसवत्त्व भावोपलक्षणेन सर्वेषु पुष्टिनिः सर्किरूपः रसादीनां रसत्वरूपेणान व
भिचारिणां शृंगारादीनां नियमेन प्राधान्याभावात् सात्त्विकानामप्यत्र गणत्वादित्यत आह रतिर्देवादिवि
षया व्यभिचारी तथांजितः भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम् देवादिविषये त्यपि अप्राप्त
भावस्य त्वोपलक्षणम् तेन देवादिविषया सर्वा कांतादिविषयाप्युद्बुद्धमात्रा रतिः हासादयश्चाप्राप्त
रसावस्थाः प्राधान्येन वर्णितो व्यभिचारी च भावः अत एवाभिनवगुप्तपादैरुक्तम् रसादिपोषितरगः स्याद्देवा
दिविषयो ऽथवा अन्यांगभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभागिति तदेतदाहरणे क्रमेण यथा कांतादि
विषयान्व्यभिचार्याः शृंगारः तत्र देवविषया रतिर्यथा कंठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृ
तम् अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते नन्ववेति विषया रतिर्यथा हरत्यघं संप्रति हेतु

[illegible]नः [illegible] वर्तिते: शुभेः कृतनंम शरीरभाजां भवदीयदर्शनेच्छनन्ति कालविनेयपिपा
पनाम् [illegible] परिपोषाणुत्रादिविषयावरतिः स्यायनरं [illegible] म्हेमरादाह्यम् [illegible] भिचारिपूर्वा
धान्यने [illegible] नो [illegible] प्रियनमास्व [illegible] स्त [illegible] यामामानांम [illegible] पाणि
नेनि [illegible] हीगनेपुरहृत्रा ननः नोयावत्परिरभवार्दकपानेराष्यासयामित्रियांम्हान
[illegible] दनविधिमानिद्राहृदित्रिहृनः अत्रविधिप्रत्यस्त्रयाप्राधान्येन [illegible] तीयते
[illegible] नोविस्पष्ट [illegible] नाः [illegible] मासाभास्तां [illegible] मर्थः अनोविन्यनप्र
[illegible] — [illegible] नारूपेनेन्यर्थः नत्रु काप्यपुनेविशेषणा [illegible] विषयत्वेयाभिवा
[illegible] यावान्हष्टवम [illegible] विषयारनि [illegible] नेमन [illegible] नाः [illegible] पदिशामि
[illegible] माणमान [illegible] यः [illegible] कवा [illegible] णामपि विनायरमसेवि
[illegible] प्राणानरणाम [illegible] लसे [illegible] नः [illegible] मालिंग
[illegible] प्र: कसैषामदनता [illegible] मिनयम [illegible] यावा [illegible] नेनवक्त्र
विषयारत्रि [illegible] ने नन्वत्रत्या [illegible] विषयत [illegible] पिना [illegible] कव्याणा
[illegible] वान [illegible] नेककर्मपद [illegible] नेकविषयत्व [illegible] कल्पति एकविषयत्वाभिप्रा
येने कमेवद [illegible] परमपारदीनो [illegible] मो [illegible] नाभिन्न [illegible] स्थानमिव [illegible]

का॰प्र॰ ३२
32

देशपस्थापितेनान्वये नदन्वयितोऽभिज्ञस्यापि केशकादिभिन्नपदे रूपस्याधेन भिन्नकर्मापदे
रेवोपस्थापनार्हत्वात् अत्र च मतान्तरे नैव वक्ते रार्थे न वा पारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते एव भा
मेकत्वभेदाभिप्रायेण वर्गानेन्यायापि नियमावगम्यते वहुसमस्तेनैकपदं वा भावाभासयथा रकामृ
धाकरमुखानरलायनाहाम ... वननवरंगितविभ्रमास्या नकिंकरोमि विदधे कपमत्र
मैत्रीनत्वीक्षते व्यनिकरे करवाण्युपायः अत्र रतेरभिव्यञ्जिका भाविनामान्ते विप्रलब्धेन नानि
कायाश्चनन्तरज्ञानपारते रतन्त्र एवेन तत्स्व भिचारिणोपितथात्वात् एवमन्येप्युदाहार्याः
भावशान्त्यादिक्रमेण मचादिवद्यात्र माह भावसप्तशक्तिरुदयः ... संधिः शवलतानयायोः सोपि
रेककालमेव तनम्यकस्या रसादः शवलतानकालभेदेन विरंन रतन्याएवं एवोपमहेन
मू नवभावस्यशवलतायाः शान्तुदयाभ्युमविशेषः शान्तेरूपस्यैव केवलस्यास्वादे नु ...
रूयापगमात् तत्र भावस्य शान्तिर्यथा तस्याः सांद्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किंवद
स्वरणानतिप्रानिकस्याजेनगोयाप्तने ... हरीदसहसानत्नाप्रमाहं मया माश्रि
हारमसोनतन्त्रराव्व शान्त्र माप्तताहिस्यजनम अत्र कोपस्य ज्ञानावेव पशिश्रमः उदयो यथा ए ३२
कस्मिन्प्रापनेविपन्नरमणीनमगृहेमुग्धयास्यामानपरिग्रहालपितयाचाटनिक्रवेत्राणि
मावेगाद्वधीरितः प्रियतमस्तत्वाक्षणं ... माकरूपरवेन्यमेरवलितग्रीवपनवो

त्विनः स्यात्तैरात्मकास्पोदयः सोपियथा उत्तिक्तस्यतपः परात्कमनिधेरम्भुजमादेकनः समंसमापि
पनाचवीररभसोत्कालस्थमाकंपनः वैदेहीपरिरंभणप्रवमहद्भेश्चैननत्यमामीलमुन्नानदीहरि
चदनेन्नपिशिशिरास्निग्धोकृणाप्यमानः अत्रहषीबोधे संभ्रमामात्मकत्र्यावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयो
स्तुल्यकालमेवास्वादः प्राबल्यमायथा क्वाकार्यशशलक्ष्मणः क्वचकुलम्भूयोपिदृश्येतसा
दोषाणांप्रशमायमेश्रुतमहोकोपेपिकांतमुखं किंवक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपिसा
दुर्लभाचेतः स्वास्थ्यमुपेहिकः खलुयुवाधन्योधरंधास्यति अत्रक्वाकार्यमित्यादौवितर्कः सं
योपीत्यौत्सुक्यम दोषाणामितिमतिः कोपेपीतिस्मृतिः किंवक्ष्यंतीतिशंका स्वप्नेपीतिदैन्यम
चेतःस्वास्थ्यमितिधृतिः कः खल्वितिचिन्ताप्रकृष्टएवंबोधमहे तत्पणीयमानाशबलता चम
त्कारभूमिः ननुभावस्यपूर्णत्वादिवस्थितिरपिप्रकारः संभवेत्यत्वनमे घंनोक्तइतिकथं भा
वोक्तेवनद्रुष्टेः भावस्थितेर्भावीभिन्नत्वात ननुध्वनिवादिस्थलेनियमतो व्यंग्यस्यरसस्यावा
स्यानन्नत्कथंभावोदाहरणमेतत् कथंवाभावध्वनित्वरसोगत्वेन नेषांगुणीभावादिपनन्नथा
ह मन्येरसेपितेगितत्वप्राभवेतिकदाचन नेभावप्रशान्त्यादयः कारावनयुदानपवागित्वेनक्वि
१ दंते विवहनेहानिराज्ञा नगम्यमानमेत्यचन एवमसमत्वत्कमतव्यंग्यविवार्थ्यमसलक्ष्यक्रम
व्यंग्यप्रभेदानाह भावासाभासमस्त्वलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिरसादयः प्राधान्येनयदाभत्स्या

का.प्र.
११
33..

कश्चिन्नोच्छनिः चेदत्राह लक्ष्यमाणार्थमाख्य शाह ज्ञानेनमेव यथा तोदीयानपरोनरणानन्नपः शाह
प्रतीपतीनहत्संनन्सकामव्यापस्यास्थितिनियत्वम्सः शाहस्वार्थस्याभयचेतिवेदः शाह शक्तिम
त्त्वंख्याणांस्थ शक्तिमत्त्वस्यापउभयशक्तिमत्त्वंव्यापेक्षतित्रिविधेन्यर्थः शाह शक्तिमत्त्वंचेतदे
वयत्रनेवशाहनन्नवर्ष्यप्रतीतिः ननुपर्यानरेणापि पनहपरीन्यवार्थशक्तिमत्त्वंननस्य
भियपानन्तप्रतीतिरिति पत्ननाभिधायायत्नतियमनंनत्रेषभेदाइष्टव्यः नन्वियमनेमनाभिधाम्
लन्त्वं किनवंनुनामूलत्वमेव भवान्मनउतिवनभवेदितियत्केनविडकेननादेयम् भया
न्मनउत्पादरप्यनहरन्वेमेवत्वानन्नन्यथानस्यसर्वमेवहिमीवायत्नः किंचप्रथमोदाह
रणाप्राकरणिकाप्राकरणिकयारितिव्याख्यानेनद्वितीयमुवानिमंनुननत्नीयस्यमान्यम
नपकरणास्याःभिधानियामकसष्टत्वानेषामदाहरणान्त्वविरुध्येनेनस्मायथोक्तमेवा
न्यायः नेषामधो व्यलकानेषवस्यवशाहाद्यत्रावभामनेप्रयानत्वेनमत्तयःशाह शक्त्य
मेवाहिधा शाह शक्तिमत्त्वान्तरणानत्र्यम्पाहिधा व्यलक्तनस्यानन्नहेतवलमायस्यवा
प्राधान्येनप्रकाशादिमयः नवागायछा उत्रास्यकालनकरवालमहावुवाहदेवनय
मत्तरहोतिनेनस्यिकागतिनेनाविवापिनं कलवर्मह ऽश्यामजलेभिजगणितिव्रवि
नःप्रतापःकालावगीत नःपःकरवालःमपवमहदेवयागतेनमेव्दहतोतिमहाद

११

वाहः यद्वा महा उन्नत्र: सपर्वा [illegible] सिंहनादः अत्र क [illegible] सेनावला

देवकार्ये पदे नाह शशाङ्क प्रयोगमन्त [illegible] वर्ण्ये कौस्तुभमात्र [illegible]

वाहिवाहनादिभिः प्राकरणिकानां राजक [illegible] यमाव [illegible]

सख्यमित्युपमालंकारो ऽत्राङ्गः सच शशाङ्कशम [illegible] पद्या [illegible]

स्थितो नद प्रतीतेः एवमग्रेऽपि स्व एवमलंकारान्तराण्यपि यथा [illegible]

पुरनिपातं हि हिमो मधुरलीलः मतिमानत्वहेतिः प्रतिपद्य [illegible]

वतिमरुचिर प्रतापश्यादावेकैकस्य परस्परं हि पदत्वविरोधाभासः [illegible]

भासो यथा अमित्रः समित्रः प्रोन्नतकर्षदः प्रभो [illegible]

रोधस्तु किं सर्वत्रयापत्वमेवनेत्याने नन्वियमी [illegible] रोधमंजकस्याभावेवा

४९ वनैभाव [illegible] मिन्न निरूपादनेमभारमभिन्नवे [illegible] कलाश्लाघ्या

पूर्णलिने चित्रेनानाकारमालेख्यं वकला चंद्र [illegible] भावः [illegible]

भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भिः शूलिनो [illegible]

रिहन्ति महदेवेन शशाङ्क [illegible]

मलंकारत्वमस्यानलंकारत्वात् द्वितीय [illegible]

श्री

का॰प्र॰ ३५ 34 त्र एवमप्यलंकारैस्तीति स्वभावनालंकारस्योपदेशात् यथा ग्राम्यमन्त्रैर्वाद्धमन्यामिति ग्राम
णाम्यप्रदेशः नन्वेवमुपदेशसमर्थनेऽप्यलंकारध्वनित्वेन समर्थितेन किं निवन्धस्यालंकारप
दत्तनप्रयोगप्रतायाविवक्षितत्वात् न चैवमस्मादिध्वनावप्यलंकारत्वध्वनित्वप्रसङ्गः प्राग्रम
गः सत्त्वस्य क्रमस्येव तत्राहरणस्य तथाभिप्रेतत्वात् वस्तुनस्तु प्राधान्याप्राधान्ये सम्भवस्याथाभो
पे॰ पदार्थेवनन्तरसमापेतत्याप्यतद्रूपत्वासम्भवरूपणाभावात् तथा चोपमादीनामसागतया अलं
कारत्वेनाख्यानं तत्प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः वस्तुमात्रं यथा पन्थिय ग्राणप्रत्यग्रमस्थि
मणीपस्य रत्यले ग्रामे उसत्थापउत्थरे पेक्तिउपणत्तयवमसि नावसत्त अत्र पथिकेन प्राह्तस्य नयग्रा
मीणावरासन्त्याणामस्मयत्र्यातिपर समभवु व्याजेन प्रस्तरउत्तिपणयाः केसाष्टिन्तमविनो
तरत्रपेवाक्येपद्यु उपभोगत्तमो ऽस्मिन्नामेवेतिवाच्येनैनवउसत्थपउत्थरे निरा हृ शक्तिमत्त
मिति तथा च शान्तिरशान्तिस्वरूपं त्रे सिद्धेति जप्यसिनेरद्भवस्येत्यत्र यस्मिन्प्रतीयमानत्व
पुनस्सभाव्यदारोन्नदास्य अत्रप्रमार्थशान्तिरशान्तिस्वरूपं त्रे वे निहतीत्यनेनेविरुद्धावुपित्व
इत्यवगतेनार्थमेकं कार्थ्य ऊरुन्नरात्ति वस्तुत्वनानेनत्तविरोधालंकारः शान्तिरशान्तिरित्यत
योः सामानाधिकरण्याभावात् विरोधस्य वनैवविषयत्वे द्वितीयार्थेनतोदाहरणस्य ३५
नत्तचशाहस्यार्थत्वेविरोधस्यागम्यत्वात् समन्वयमात्रार्थत्वेन विरोधस्यैवव्यंग्यत्वा

दिति सर्वथा प्राक्रिमल्लानरागानरूपं वंगं पविभजते सर्वथा शब्दाद्विवाच्यो व्यंजकः संभावी स्वतः प्रौढोक्ति
मात्रात्सिद्धो वा कवेस्तन्निबद्धस्य वा वक्तुर्वा ललंकृतिर्वेतिषड्दोसौ यत्नात्क्रियमाणः वस्त्वलंकारमथवा
तेनापहाय प्रात्मकः स्वतः संभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्न प्रौढोक्तिशरीरोपितद्वहिरप्यौचित्येन
संभाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रान्निष्पन्नः वहिरसन्नपि तद्रूपगतिमात्रेन यानिहितः अयमर्थः व्य
ञ्जकोर्थस्त्रिधा स्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धनायिकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसि
द्धश्च सत्रिविधोपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेतिषड्विधो व्यंजकः षड्विधं व्यंग्यमपि प्रत्येकं वस्तुमात्रमलं
कृतिर्वेतिद्वादशभेदा भवति तत्र स्वतःसंभविनस्त्वर्थभेदवत्स्वप्येव वस्तुना वस्तुनोभिव्यक्तिर्यथा अ
सिरिरामणोपुत्राणो अग्गिणोमो वनितियणो समिद्धिमओ रअभणिअणाणअंगोयअज्जलविलोअनाजाआ
अत्रालसत्वेनान्यत्रागन्तुमनिच्छुः पूर्वं स्वनगरस्य गुणाः धनसमृद्धिमयत्न याक्षुपणाउसिनिर्थायां प
स्यकुलत्वन यनत्वं वस्तुतेनान्यो मामनाकर्षणीय उनिसम्बोधयमोगए उति वस्तु व्यज्यते वस्तुना लं
कारस्य यथा धन्यासि याकथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धचाटुकशतानि रमान्तरेषु नीवीप्रतिप्र
णिहितेन करेप्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या अ
हं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ननु वंचकोत्र धन्यासीति त्वत्तदार्थस्य व्यतिरेकालं
कार एव तत्कथं वस्तुव्यंजकोदाहरणमेतदिति चेन्न संबोध्यव्यतिरेकस्यावच्चवाच्यः आत्मनिवे

सा॰ प्र॰ थनाभावस्याग्रहत्वात् । अयमप्यप्रत्यभिसंबन्धेनैव स्यापि न सम्येवैव चायेन वक्त्रमात्रेण यथोक्तम्
३५ तिरेवंजनादि । अलंकारेणावस्तुना यथा दर्पांधगंधगजकुंभकपाटकोटिसंक्रान्तिनिघ्नघन
35 शोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव पक्ष्मकराक्षपा
णः । अत्र कालरात्रिकालीकटाक्षरूपकपाणावुत्प्रेक्षालीकीमुपमानपुनरुक्तेता संभावनाविरहा
त् । नयोपमयाप्यमलकलिरुपवर्णनयः वर्णनात्करिष्यत इति वस्तुप्रकाशयते अलंकारेणालंकृतो
यथा गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्न
धि रुषा नियोज्जाधरम् अत्र निजाधरदशनेनैवारिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारण
कार्ययोः पौर्वापर्याभावलक्षणयातिशयोक्त्यालंकारेण दशनसममकालमेव शत्रुवध्या
परिज्ञायनिमसमसुवाधोमन्वेषोपगपयघणाक्रियेस्युक्तलक्षणः समस्तवधालंकारोऽयोन्यते प
यएवव्यस्याकालंयोग्पेन्ते निखुनस्यानल्याधागिनेन्निकोम्रिद्वयते समस्तन्याप्यन्यत्तनिनि
वंहृतान्मिनिवृहेकः नेत्रहृणाज्ञस्तेताप्युत्रंधगपा एषुध्वनकार्यः स्वनः संभवी कविप्रौढोक्ति
सिद्धश्वजनकार्यमेवंवन्नसंयवस्तुनोयक्तिर्यथा कैलाशपस्यप्रथमशिवरैवणासमुद्धेना
भिः शकुन्ताकीर्तिविबुधरमणीगीयमानापदार्था सवस्तायंगाः सरसिविसिनीकाण्डसंजात ३५
पंकारैः मानंगाः भवानुलिनेस्यमानायपति प्रत्ययमापिविसिनीकांडसंजातपंका

इति भ्रान्तिमान् । संदेहालंकारो वा व्यंजक इति वस्तुमात्रव्यंजकोदाहरणमयुक्तम् । तथापि तद्भा-
गेनैव यदुदाहरणं पिकि विच्छेदकं कारणं प्रविष्टानीत्येतावन्मात्रेण येषामप्यायाधिगमो नास्ति तेषा-
मप्येवं वक्ष्यमाणमुक्तं तत्त्वादिबुद्धिजननेन तत्त्वकीर्तिश्रवणसंस्कारं जनयतीति संभवाद्वस्तुमात्रोदाहरण-
मुक्तम् । अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कोपि हर्षावेशेन हास्तिनो नस्त्वतः संभवि किं तत्कविसंप्रदाया-
नुकविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्तिमात्रत्वम् । एवमग्रेपि द्रष्टव्यम् । अत्रैव वस्तुनालंकारो यथा ।
यथा केशेष्वबलामोदित्र्यनेण समरांगिनयशिरोगाहिन्त्याः जनहकंदराहि विहूयानसादिदं
कंदर्याम्मि संदविष्या अत्रेतेन तद्या समरेजयश्रीः केशेभग्रहीतायथा न स्वाभवः कंदराभिः
कंदरास्थिपिनाउजिवस्तुनापकेत्रैव समग्रामो विजयदर्शनान्तस्याभवः अपलायगृहामतिरिति
काव्यलिंगम् । नयपलायगतास्ते हरिणाः किं तत्तः पराभवं समभावव्यक्तं दरायवनत्तामस्यमनती-
ति अयप्रहृतिस्थव्यज्यते । यत्र केशग्रहालोकेनाहीपितमदनाउवकेपरास्तद्विधुरा न केयं हं-
नीम्युत्थैत्ताव्यजनत इति तद्वदेवं यदिहवेकदराहानामाथिकाणा हृषः स्यात् । अन्यथा केशग्र-
हणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात् । तदंभुयगामेव न वस्तुमात्रव्यंजकत्वं किंतु समासोक्त्यलं-
कारस्य अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा गाढालिंगनागहस्तउत्थाम्भुद्रउपलहसमासरहसा-
णस्मिणीमामाणोपीउगर्भीत्व ब्रहि अस्माहि । अत्रापीउत्भीनर वेत्युत्प्रेक्षालंकारेणप्रन्यादिति

का०प्र० नास्तितत्रानंदभवतइतिवस्तुध्वंनयते नत्रैवालंकारोऽगौणैकरसस्य यथा जाठरेवह्नेर्मेनीकरुत्वस्याणां
वुकेहवह्नवासिवेषा हावेरुभुवंणासेरलमणाविनश्ररसावाणी अत्रजाठरेवह्निमनीन्द्रेस्त्रालंका
५६ रेणाचमत्कारैककारणं नवन्नवंवुजासनानिमीनरूति वाणाणावुसणोव्यतिरेकप्रकाशनेन प
३६ यमुखेता विनापिव्यतिरेकोऽयंप्रकाशते नियमितिकृति नियमेन्यादिवत्तथापिनस्फुटामवनी
ति यद्दानावन्मात्रस्यमंत्रकेन्त्वष्पुत्रेतायाश्रपियोजकत्वं नविहन्यतइति केचिनिवद्धवस्तुटा।
किमात्रमिति हि व्यंजकं घंसधनेनभेदचनक्ष्येवन्नोऽप्यक्तिर्यथा जेलेकाशिरिमेलाभरवलिम्रा ६८
सभोग्रवि नीरूरुपाहज्ञत्र फणावलीकवलणपञ्चारेरिदत्रेण नेत्रापिरं मलयाणि।
नाकिणीणीसामसे पाङ्किणाजोदाउमाकुभ्रुत्राणि विवर्त्तलामारुत्सपुष्पाविय अत्रयथेजिनवस्त
नामिः प्रत्रासेनप्रास्यंर्यामलयानि किंकिंनकुर्वंतिरुजिवस्तव्यज्यनेनारुत्सपुष्पविश्लेषस्य
सव्यंञ्जकावनयपयोगात् नेवैवमस्यापुयोजकत्वम् उक्तिविशेषपदियोजकत्वात् किं रत्नाम
संपर्कस्यवक्तृत्वनहेतोरुपादानात् काव्यलिंगस्यव्यंजकत्वेनानिवेन्न नस्माहेत नाविवक्ष
यापितथावक्रोक्तिः नत्रैववस्तुनालंकारस्य यथा महिवरन्दृणामा [illegible] राणाणा
ममम गिरिंदमणविहलंखणाखणामि मरमविनेणाजोरमरमम अत्रप्रियदर्णा [illegible] विहला। ५५
वचणाधोरन्वानायस्तनमिविरसनासमवनेपियाथनेसापमवेतिविभावना स्ववियपर

शंनमोभाग्यवलेपोर्थगतोमोहुंनकामनस्यत्रेतावव्यज्यते नैत्रैवालंकारेणवस्तुनोयथा उल्लोल
करअग्रस्यग्राणावपुहिंनहलोऽग्रेणस्समहिहिरिसम यत्रस्यपसाप्रेकोवणपुणाद्मेणस्रक्विमिश्रा
इस्यपदस्यलंकारस्यहिनेनननेकेवलमाहुंनरवस्तुनानिगोपयमिकिंननपामहप्रमारयादजा
नेतिवस्तुव्यज्यते अत्रैवलंकारणालंकारस्ययथा महिलासहस्सभरियेतुहहिअयेसहअसमा
अमाअंगी अणदिणमणम्मकम्मा अंगंतनुआंपितणपद्द अत्रमहिलासहस्रभरितेत्वन्दयेव
हरिस्थानंननलभमानेननंगनन्वयितनुकरोतीतिहेत्वलंकारेणानेनस्तनुकरणोपितवहृद
येनवर्ततइतिविशेषोक्तिः अत्रकतिकहामरवीवक्षीणवमर्थशक्त्युद्भवस्यद्वादशभेदाः शब्दा
र्थोभयसमुद्भवएकः यथा अतन्द्रचन्द्राभरणासमुद्दीपितमन्मथा तारकातरलाश्यामासानंदक
रोतिकम अत्रश्यामाशब्दःकामिनीविशेषरजन्योःरूपमाव्यग्यमावातेद्वे वदेत्यादेः परिह्यसमह
तयासमदीपितेन्यादीलांस्तहतयाचउभयशब्दापिवयंजकत्वेनशब्दार्थोभयशक्तिमूलाउपमा
दिष्ठघद्वयसंकोत्यान्यदर्पितंघ भेदाअष्टादशप्रवृत्तन अस्यघनेनेनशब्दार्थोभयभवान
तरसमावादीनांवहुत्वाद्दशादशाप्यन्वमनपपत्तमित्यतआह रसोदानामनंतत्वाद्वेदएव
कोहिगणपने कथमनंतत्वमित्यंतनवरसास्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणोभावाः विप्रलंभस्यत्र नेत्र
संभोगस्यापिपरस्पर्शालिंगनाद्योवहवो भेदाविप्रलंभस्याभिलाषादयउक्तास्तयोरपिविभा

का॰प्र॰ नुमावच्यमिवाहिं विषेवि विश्वेनश्यापि नापि कथा रूवमसमथ्यमाधमप्रकृति नितं न शापि देश काला।
[illegible]
37

वस्याभेदश्चमेकेकस्यानंत्यमस्काग[illegible]नाहेवयाम ऊनत्तहेकेनेव[illegible]नमस[illegible]कम
नरूपमेकेसामा[illegible]मात्रित्य वाकेयद्यो [illegible] ग्राममयप्रशक्तिसू[illegible]निमाकापव[illegible]
[illegible]य नियमः [illegible]यालक्ष्यत्वेन हृतोकौप्र[illegible]येपिर[illegible]नादि निव[illegible]श्राभप[illegible]
[illegible]ध्वनित्वाभावात् [illegible]प्राधान्यात् बाह्यणानि [illegible]न्याग[illegible]निवद[illegible]संभाव[illegible]ति
वे[illegible]मान्नानन्न[illegible]तिनि श्रीयंतेयेन नशदाय विभागः स्यात् [illegible] पदन्यानं [illegible]
[illegible]ध्वनिमे[illegible]वाक्ये यद्यपि ननपदस्पष्ट[illegible]जकत्वेकि[illegible]मायानवाम
[illegible]सकाव्यस्य [illegible]निव कपावापदमात्रस्यव्यंजकत्वे वा[illegible]नितिच
[illegible]ने पदप्रका[illegible]वं न पदमात्रस्य व्यंजकतया किं न[illegible]न [illegible]विवति ना।
वा [illegible]पदमात्रस्य व्यंजकत्वेपि यद्वाक्यावर्त्ति पदार्थ[illegible]वाकस्या[illegible]यविनार्थव्यंजक[illegible]
न[illegible]कासैव ध्वनित्वमित्यभ्युपगमान्न कश्चिद्दोषः पकृदेशस्थितेन च[illegible]र[illegible]न मम
[illegible]न वृवाकंचारुता[illegible]गच्छति कामिनीवेका[illegible]व[illegible]स्यन[illegible]नेन[illegible]यनिक[illegible]
वयवमस्पेनमस्षणेनेव कामिनी ॰ पदव्यप[illegible]नव[illegible]ध्वनि भाति भारतीति नवावाकाद्य ३०
[illegible]दहनपदव्यास्य मृदाहियन [illegible]दिनिवाप्य भेद योरथां न रमेऊमिनवाया।

यथा यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः अत्र वक्तव्या अनुकंप्या न केवलम् अनन्ताः सर्वथा वा
नि अत्रं हि नीयो मित्रम् अत्राह अत्रासत्त्वे स्वरूपत्वे शाद्वानि पात्रे तेन अनुकंप्यशाह: स्वरूपात्रत्वमक
मित्रवाच्य: नायकस्याह तदपेक्षितत्वं गुण ननु त्वाम् मित्रवक्तीति वा तत्प्रकाशपरं हि एवम् तदाह
न तस्मात् दस्य पदप्रकाशपरस्य को भेद इति चेन्न विरोधात् तदिह सनीकपदप्रयोगेण भिन्नसमस्तप
दप्रयोगेण तस्मादेव मित्र... मित्रत्वं तूपपद्यमानस्य इदं केवलमित्रादिप
दप्रयोगाभिप्रायमिति प्रत्यय निरस्कृतं वाक्यं यथा खलु वदनारादीमेनिदारुणानि हविन्तु हविर्धी
नाणि- हि अप्रयत्नपक्षस्य वहमध्यानन्तरेव वसायावि... इति अत्र विमोहेनापवृत्तिनस्या
ने न च नन्तरवाच्यस्य कथमपि प्रवेशः इह कार्यकारित्वं वाच्यम् यद्यपि च वाच्यं वि
मोहाभावो नानुपपद्यमानस्य ... लक्षणायां न चाधीनत्वाभावादीनां लक्षणया प्रतिपाद्यं न
वन्तेलक्षणां विना संभवति अर्थान्तर व्यवसायेऽपि मोहाभावादिर्व्यवस्थापलक्षणा स्वीकार्या:
अलंकारकमध्यगं यथा लावण्यं तद्रसाकान्तरूपं समवद्ध: क्रमः तदा तथास्मदम
दधुनान्तरो महान् अवयवस्य संख्यान्यतोऽपवृत्तं अवयविन तत्र देव लावण्यं मे
कातिरुज्ज्वलता अत्र विप्रलम्भार्थवाक्यान्तर्भवे कोऽगोचरम् अर्थप्रकाशायतनानां दिवा इया।
दानाप्राधान्यम् एवमयेऽपि तत्केवलं सर्वनामपदानामेव रमादिवानकत्वात् किं तन्येषामपि।

पयामगेभ्गधनैवेवेन मविल्ल: काल: किमा[illegible]निमानं धत्वधृतिंबधानबेर[illegible]
हरीञ्ञकेप्रयसि सखैवंप्रतिवाधिनोप्रतिवचमा[illegible]भीनाम्निनानीवै: शसनस्या
गपत्राप्रकाणपनेप्राधान्येनगम्यतिशयंव्यञ्जयति मा[illegible]वामेपिनमाहशंवारखंप
दप्रकाशपनेनसन्नमानस्तञ्ञदानोदाह्रियेने [illegible]प्राह्रशक्तिम[illegible]
ऽलंकारव्यक्तिर्यथा रुधिरविसरप्रसाधिनक[illegible]रुवि[illegible]जंघपिपि: कटा[illegible]
कृटिविंदाकिंजलललाटपट्टोविभासिनस्पभीम: [illegible]यनेनन्नपसेभायनवि
विशेषणेनमीममेनोपमावल्पने स्मैवव[illegible]किंक्केदेकानसमाद[illegible]
ननस्पर: कस्पनानंदनेष्वंदविधधातिसदागम: काचि[illegible]कनदाय[illegible]वं सख्यायाह्नग्याप्रिम
तिनत्रसदागमपदेनस्तुतिव्यर्न्यते उभयोश्चेनयो: प्राह्प्राधान्यम पिरिह्नमसहत्वात स्वधेशा
न्नृह्वेवभृस्वजः सेभवनोष्टेव्यंजकवललनावस्तनोवक्तिर्यथा सायंम्नानमपासितंमलयजेनांगंसमा
लोपितंयातोस्ताचलमौलिमंवरमणिर्विस्रब्धमत्रागनं आश्चर्यंनवसौकुमार्यमभितः क्लां[illegible]
स्तियेनाधुनानेत्रहंहमीलनव्यतिकरंप्रक्तोति तेना[illegible]मांसमाग[illegible]कुमार्यमाश्रूप्येना ३८
धुनात्क्रोनासीतिवस्तुनाक्तगपरपकपरि व[illegible] स्त्रानासीतिवस्तुनापदप्राधान
नव्यज्यते वस्तुनालंकृतेर्यथा नदप्राप्तमहा: खवि[illegible]का नवितिनमहा[illegible]

^ णगुणमवयामथा चिंतयंतीजगन्न[illegible]स्वरूपिणं निरूच्छामनयान्[illegible]गन्ना[illegible]
केनोक्त [illegible]म अत्रजन्मसहस्रैस्तु भोग्य[illegible]ः कृतसुकृतपोःफलानि वियोगदुःखविमु[illegible]
दाभ्यां कथापूनमः ज्ञानीमुक्तम् एवं दुःकृतसुकृतफलराशिमात्रा[illegible]
गदुःखविनाहूादोप्रतीयेन इंजिनिगी[illegible]नरूपान्शेयो[illegible]
योग्ये अलंकारेण वस्त्रेनोपथा [illegible]दावन[illegible]
नेवनवीरनवद्वि[illegible]सुखेनविपराजः मत्वसेवं अ[illegible]
सर्वोत्तरस्यामेन[illegible]वामनवर्णेन शंतिवसुमर्वपद[illegible]
रम्यासः वनरत्न[illegible] गोअस्याघस्यानपप[illegible]
दानगणमभिन्नतिवि[illegible]पपादकन्येननयान्वात् अलंकारेण[illegible]कारस्यापथा न्नहृवल
हस्तडोसमिस्वामि[illegible]योमिलाणकमलदलोअग्र[illegible]
मनुम् अज्ञाध[illegible]ज्ञानकमलदलमिति रूपकालकारेण [illegible]
ज्ञानत्वमितिकात्वलिंगंज्ञानकमलदलपदेनप्राधान्येन[illegible] विप्रो[illegible]मात्रनिष्ठ
नृणारीरेयंतकार्थेवस्तुनावस्त्वाग्निर्यथा [illegible]धवला[illegible]
वम् एकं[illegible]विमुक्तअणउनिरूप्यमाणरुजविति मेनो [illegible]मध्ये

का॰प्र॰
३९
39

नकाश्चिदपि नदादेशोयपराउ॰ मरखवइ लि ज्जा ग्रह्निन्नुपभोगायैर्निष्पन्नो वास्यन ऊति वन्नमध्वनवाज्यपदे
नप्राधान्येनव्यज्यते अरवंडग ज्जा विषह्निराज्यूद्धा धानवंजनो पयोसोश्रयुञ्जननन्यतिम्पागेया गा
निप्राधान्येनव्यज्यते वस्तुनालंकृतेर्यथा निप्रातिप्ररधिया पक्ष्मन्नगो हष्टि महह्या: स्ववलेवयस्य
याले॰ रिष्ठिनियनानियत्रमावनत्रव्यतिकरमेस्य समनिषस्यवस्याः अत्रव्यतिकरमेमत्वस्याः
समन्निषिद्धेति न वस्तुनापरस्परविरुद्धा अपि निर्विषेन्मारादयोग्वस्याभवनीतिविरोधालंकारेण
व्यतिकरपदेन प्राधान्येन प्रकाश्यते अलंकारेण वस्तुना यथा वाणिजेनाविपुगणमेदावक इत्यप
एणहि अपणा॰ घणाभरवस्त्रस्पणाविस्त्रद्वजाएणाव्वलयमेहारो अत्रमनभरवघसेन विपुद्ध।
जातिमात्र हारोन वस्तुनीति हेत्वलंकारेणानवस्त्वकथमानपवहारोस्मीति वस्तुन वलती।
तिपरेन व्यज्यते अलंकारेणालंकारस्य यथा समोहसामलंगोधमिल्लोकलिअललिअणाअ
देहो॰ णाघरवंधाइवलेलहिं असरोसरअमेगरजा अत्रमहरनसंगारेधम्मिलः स्मरइतिवहूप
कारलंकारेन यथा केशपाशः स्कंधयोः पतितो यथा रतिविरमाव्यापितहेतुः कामुको।
मूर्हिमोति भावनात्स्कंधपादप्राधान्येन व्यज्यते अथ कविवद्धहतमोडोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्य
अर्थस्य ध्वनिभेदेषु पद प्राधान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा णावप्रतिमामिश्रकस्मस्य को ३९
नलिभणासम्हसमसुम कोसिरगाममगाणपडोसरआणावनहस्यजः अत्र यथोक्तिवनस्तुनान्य

स्त्रामपिप्रथममनरक्तस्त्वमभूत्त्वंननन्वनिवस्तुत्वावधुममममि अथकस्यपश्यस्यस्वयमागीयट्प्राधान्ये
नयोन्यते अत्रपुरीषरजनीवेश्यपमानेरपेक्षणाकथंपत्नत्वमितिचिन्त्यम् अत्रैववस्तुनालं
कारस्यपथा संहृत्यावणिग्वहुवनामसरस्मिंश्चकवालीमहीरागागराय हारोगणिवागिरिश्च स्यात्त्ववरमोन।
दाकेहरमिश्रम अत्रविधुवनसमरस्तिरूपकस्यांजनानामप्रयोजकनपागार्ध्यमन्वस्तमात्राणाहारके
दानेनरथ्येहोगमनारनाहिलक्षणानवाधयाभवरनसम्भवकथयकीर्हागतिव्यतिरेकालंकारःकेह
पदप्रकाश्यः अलंकारणावस्तुनायथापविमतिपरवारविवलसवयागणपुलाहूतम्हम स्व
येयस्तुणयत्स्त्राहाएताहीत्रिरस्रमिमहिकिमित्रत्रनरक्तजिरादिषीतिहत्वलेकारणासेकेननिकनने।
गच्छनकामकेहृष्टायोरिगच्छतिमनसापरचरदगहीत्यागच्छतीवस्तकितिपरप्राधान्येनवर्तनेयथा
वाविहलखलनंअंसहितिदिडिणघ्रेणानरलनरदिहिवीरयक्रस्यमिमेणाअग्रदयागरडोतिघाति
प्रविविन्नो अत्रनरीहलेलनागहनेकनमकेनमपामगृहप्रवेशममयेपस्त्रादागनेकामकेहृष्टापुनर्दीग
मनायवृद्धिएवंद्वारस्पर्शवाजननवाघटःस्फोरितरतिमयावगनेननममाघासेविधापमीहितस्यहृद्येवनगृह
नेपुस्तनिकेतमवंसमूर्च्छयपघ्राशेनिवस्तद्वारस्यशंसितेनापहृस्यागाप्कसमिमेणातिपरेनशास्ने अलंकारे
णालंकारस्यपथाजाहूमत्ररसेराग्रविहूम्नतारसाजस्यमाणामावुहाविणावाठवुपरवहृम्रहहहवेकहिहिय
समत्र्यस्यावपस्येननवहरयरशीजिकामलिंगाकारेणास्यानक्तिनावृहोपरवधूर्णमिलषमीतिनवावतिनेकेन

का॰प्र॰
श्री
40

ग्यकत्तेउपमात्रयालंकारः प्राधान्येनपरवहपदद्योत्यः प्रकाशते शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वपदप्रकाशोनभव।
ति नत्रवाक्यस्यैवप्राधान्यात्. एवंएवविशेषभेदाः प्रबंधेप्यर्थशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबंधेच
प्रबंधश्चसंचरितेननानावाक्यसमुदायः सचग्रंथरूपस्तस्यानरूपकरणानुपपत्तेः अत्रपदवाक्ययोरुदाहृतेऽपि प्र
बंधेयथागृध्रगोमायुसंवादादौ अलंस्थित्वाश्मशानेस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले कंकालबहुलेघोरेसर्वप्रा
णिभयंकरे नचेहजीवितःकश्चित्कालधर्ममुपागतः प्रियोवायदिवाद्वेष्यःप्राणिनांगतिरीदृशी इति
दिवाप्रागल्भ्यवतोगृध्रस्यस्तावत्कपुरुषसर्जनपरंवाक्यमेतत् कश्चादिमोऽयंस्थितोमरुताःस्त्रेहकृतस्मा ये
प्रतम् वहूविघ्नोमहूर्त्तनायंजीवेदपिकदाचनन्यमकनकवर्णाभंवालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात्कथमहो
जध्वमविशंकिताः इतिनिशादिनाञ्जुकवाक्यसमुदायप्रबंधस्तत्रत्वेष्टसाधनत्वध्वनिस्तनिशिप्रगल्भ
स्यगोमायोस्तत्प्रागवर्जनपरमेवंश्लोकद्वयमितिप्रबंधएवव्यंजकत्वेनप्रथते अत्रस्वतःसंभविनावस्तुना
गमननिवर्जनरूपवस्तुव्यक्तिः एवमन्येप्येकादशप्रभेदाद्रष्टव्याः पदैकदेशरचनावर्णेष्वपिरसादयः र
सादयोलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशरचनायावर्णेष्वपिशब्दात्प्रबंधेपदवाक्ययोश्चपदप्रभवउत्पत्तेवप्रतिपादि
ताः पदंनामद्विविधम् सुवंतंतिङंतं तत्रपदैकदेशानामयथात्स्वरूपः प्रकृतिभागः प्रकृतेरेकदेशाक्षरसमि॰
स्वरूपभागश्च तत्रपदवाक्ययोरुदाहृतंप्राक् पदैकदेशादिरुदाहियते तत्रयथात्स्वरूपप्रकृतेरन्यात्क श्री

कपदैकदेशोरचनादिवाक्रियेया कालिहिश्रीगाश्वमगाकरविमलयरह णाश्वनजोस्य ल सा।

शृंगारादिः अलंकारः १ प्रेयस्वदलंकारः भेदयादयः नोक्ताः २ ऊर्जस्वदलंकारः अलंकारः १

ते गुणीभूतौरसौरसवत् भावस्तुप्रेयः रसभावाभासौऊर्जस्वीभावप्रशांतिःसमाहितःइत्यस्त्येवए
षामलंकारव्यवहारोनपुनर्भावोदयादिषु तत्कथमेतदुच्यतइतिचेत् परैन्यवचनेविनामहचसिनौ
दरः तर्हितावत्सिद्धत्वावानवश्यंब्रूयात् रसादिनानुसन्धानात्इति ननुएवाहतेषुध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययो
र्भेदेषुध्वनिभेदैःगुणीभूतव्यंग्यभेदैरलंकारभेदैर्वाविषयसंकरःसंसृष्टिर्वावर्त्तते तत्कथंचितध्वनि
रितिक्वचिद्गुणीभूतव्यंग्यइति तत्रापिक्वचिदलंकारध्वनिरितिक्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादि एवंतुगुणीभू
तव्यंग्यइत्यादिव्यपदेशानांनियमःइतिचेत् प्राधान्यात् यत्रहियत्प्रधानंतत्रतेनव्यपदेशः प्राधान्यं
चेतिभाषितश्चमत्कारः सचसहृदयहृदयैकवेद्यइतिनासिद्धः अथवाच्यांगभावेनशब्दशक्तिमूल
स्यलक्ष्यक्रमस्यगुणीभावोयथा जनस्थानेभ्रांतंकनकमृगतृष्णांधितधिया वचोवैदेहीतिप्रतिपद
मुदश्रुप्रलपितं कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटनामयाप्तंरामत्वंकुशलवसुतानत्वधिगता ॥१॥ अ
त्रपादत्रयद्योत्यापिरामेणसहोपमा मयाप्तंरामत्वमित्यनेनवाच्यत्वं नीतातदंगंचशब्दशक्तिमूलानु
रणनरूपोद्वितीयः वाच्यस्यैवार्थशक्तिमूलस्यांगभावोयथा आगत्यसंप्रतिवियोगविसंष्ठुलांगी
मंभोजिनींक्वचिदपिक्षपितत्रियामः एतांप्रसादयतिपश्यशनैः प्रभातेतन्वंगिपादपतनेनसहस्ररश्मिः
अत्रार्थशक्तिमूलोनायकनायिकावृत्तांतोवाच्यःविकमलिनीवृत्तांतोध्यारोपेणतदंगतयैवस्थितः स
मासोक्त्यावपोढरागेणविलोलितयत्रसर्वत्रप्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैवप्राधान्यात् अयंचपादपतने

मयारामत्वंप्राप्तं तेनरामेणकुशलवौ प्रतीयस्यांएतादृशी सीताप्राप्तामयातु कुशलवसुधनंत स्यभावः कुशलवसुतानाप्ता रामेण रावणमृगस्वपत्नीच स्वनाशात्तामयात तंकुरस्वामिमृगस्वपत्नी प्रयावनमन्दनास्ता रामेणप्रतिपदं इति उदश्रुवचः हेसीते इतिप्रलपितं नप्रात्नु वैइतिनिश्चयेनदर्शि इतिकथितं सुवर्णस गम्प्रलक्षपा प्रभृता बुद्धिर्यस्यातेनरामेण जनस्थानेखभूतस्य नेसीतान्वेषणार्थंभ्र मितं स्वर्णमेवमृग तृष्णातया प्रभृता बुद्धिर्यस्यतेनमया जनस्थाने दत्तजननाम्स्यानेयाचनार्थंभ्रमितं मित्यर्थः ६

अलंकारस्यप्राधान्येअलंकारध्वनिरिति रसादिप्राधान्येरसादिध्वनिरित्येवंव्यपदेशः ६

शब्दशक्तिमूललक्ष्यक्रमवाच्यस्ययथा ७

केनापिनायकेन नायिकाखंडिता तथेते ३

चरणपातेनवा किरणस्पर्शेन ३

विंबसंपातेवा प्रतिपदपति = ३

अन्यच्चरोव्यतीताराम...

...दपतननीतक ...

केतकेन जम्बू(जलमलनाशकं वाति मेलीमिति सिद्द =)

९१

४१ का॰ प्र॰ ५१

तिष्ठ्ठिप्ठ सङ्गाते पिनशाब्दशाक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः किंत्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् मूर्च्छावाप्राधावस्था ४

तद्ध्येतिरेकेणापि नायकनापि कावृत्तांतव्यक्तिसंभवच्च। न चौपमात्रं व्यंग्या। उल्लासस्यकालेयादिवत् वीसंजलभुजव्यंग्ये लंमौणं ५

श्लेषाभावात्। न च वाच्यसिद्ध्यंगत्वं विकमलिनीवृत्तांतस्येतन्नैरपेक्ष्येणैव सिद्धेरिति। वाच्यसिद्ध्यंगं द्वि

धा। एककर्तृकपदवाच्यांगमन्यकर्तृकपदवाच्यांगं च। तत्राद्यं यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मू

र्च्छां तिमः शरीरसादं च मरणं च जलदभुजंगप्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनां। अत्र हालाहलरूपो विष

शब्दार्थो व्यंग्यः जलेऽभिनियमना तेन जलदभुजंगेति रूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति। अन्यथो जयंशप्रमुख ः ६

पमासंदेहसंभवात्। यथा वा मम। तादृग्भूतं तरसप्रसादकतककोदांबुधारायितः। जीयासुः कवि

रोगकारवहितैवम वति = ९ रत्नश्रीणां भवतेः स्तास्तावचोभंगयः सपीन्द्विग्रहिणः पुरातनतरान्सघोनवान्कुर्वती याभिः कसुमहौष वचोभंगीभिः ८

धीभिरगदंकारायितैर्भारती। अत्र प्रसादइत्यत्र जलप्रसादरूपोऽर्थो व्यंग्यः। स च वाच्याया कतककोदांबुधारो

पमायाः प्रंगं। अन्यवक्तृकपदवाच्यस्यासिद्ध्यंगं यथा। गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किंत्वे ए नगवब्रनदीर्घ च्युतिर्यस्य वा धैर्य

शास्तोन्ततः ५ एतयो प्रीतेरस्ति ५ वं विजनस्थयोर्हतजनैः संभावयत्यन्यथा। इत्यामंत्रणभंगिसूचितव्यथावस्थानरवेदालसा माश्लिष्यं किंजुर्वन्द्र ५ च्युति र्यस्य हे = ६

गो लक्कोत्करांचिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः॥१॥ अत्राच्युतेत्यनेन सोल्लुंठनं त्वं मद्विषये च्यवसे इति व्यंग्यमेवावस्थानद्

ति यद्वा अच्युतो धैर्यादस्खलितस्त्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति दर्शनेनेत्यादिना संभोगेनेव तृप्तिरिति

किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरपकीर्तिर्जातैवास्त्येवालानं वंचया [redacted] वुइतिरवेदस्य व्यज्यते तच्च इत्या मंत्रण

भंगिसूचितव्यथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यसिद्धिलक्षणं तेनैतं विना एतद्विशेषणपदार्थस्य ४१

वाच्यस्य। राम॰

...मेद्रापरस्यंनं ४ सं॰१

नेत्रयोर्विद्युत्स स्वरिस्तु कोलाहलसुग्रीवाए = उत्ति:१० ... ऐश्वर्याया ६ ब्राह्मणातिक्रमे = ६ व्यापारवल्ल = ४

एसमगतं: प्रत्युक्ति: शरीरस्याभात्। अस्फुटं यथा। अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विश्लेषभीरुता। नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखं।

अत्रादृष्टे यथा न भवसि वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यंग्यम्। सहृदयस्यापि न स्फुटं। संदि

ग्धप्राधान्यं यथा। हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्य्यश्चंद्रोदयारंभ इवांबुराशिः। उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्या

पारयामास विलोचनानि। अत्र चुंबितुमैच्छदिति व्यंग्यं युगपल्लोचनत्रव्यापारणं वाच्यं। तयोः प्राधान्ये सा

धकबाधकमानाभावेन संदेहः। वाच्यस्यापि लौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वादुत्कंठातिशयव्यंजकत्वाच्च। तु

ल्यप्राधान्यं यथा। ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते।१। अत्र जा

मदग्न्यः क्षत्राणामिव राक्षसानामपि क्षयं करिष्यतीति व्यंग्यमिव वाच्यमपि प्रधानमेव दुर्मनायत इति गंभीरो

तया चमत्कारित्वात्। विग्रहवैरस्यैरविवक्षितत्वाच्च। काक्वाक्षिप्तं यथा। मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुः मवहारेए ९

शासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन। अत्र मथ्ना

मीति व्यंग्यं। तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितं। घरकम्मवावडाए बहूए सीअंति अंगाइं। अत्र द

त्तसंकेतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यंग्यं। तस्माद्वाच्यं चमत्कारकारि श्रवणसमकालमेव गांवसा दसंतन्य वस ५

मानतारूपस्या तिसौंदर्यात्। उत्कंठातिशयपर्य्यवसन्नत्वात्। एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याः पूर्ववत् एव

वद्भुनेरिव। चकारो भिन्नक्रमः। पूर्ववच्चेत्यर्थः। यथायोगं यथासंभवं तेनायमर्थः। न केवलमेतेषामेतद्व्यंग्यस्य भे

दाः। किं त्वर्थांतरसंक्रमितवाच्यादिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथा असंभाविनो विहायान्यस्यापि तैरूपाद्यैर्मि: शुद्धभेदाः

संकरसंसृष्टिभ्यां योजने तेषामेषां च संकीर्णभेदाः ... मात्रेणालंकारव्याप्तेनिव

४२
का॰ १॰
42

धनाः तदुक्तं ध्वनिरूपता व्यज्यंते मात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् इत्यत्र ध्वन्यं
गता व्यंग्यतया ध्रुवं ध्वन्यंगता ध्वनिनैव ता व्यज्यंते। तद्व्यंजकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः कुतः काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् काव्यप्र
वृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात्। वस्तुमात्रापेक्षया अलंकारस्य चारुत्वनियमादित्यर्थः। ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमा
त्रस्यातिशयानियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्रव्यंजने ध्वनित्वमिति चेदुच्यते सएवार्थो वाच्यः (सन्नतया चमत्का
रोति यथा व्यंग्यतापन्न इत्यनुभवसिद्धमतो वाच्यतापकर्षहेतुः (व्यंग्यतानूत्कर्षायेति स्थितं। यत्र चालंकारेण वस्तुमा
त्रं व्यंग्यं तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदुत्कर्षाद्युज्यते एव ध्वनित्वं। यत्र तु वस्तुनालंकारो व्यज्यते तत्र वस्तुनोऽलंकार
योर्वाच्यत्वव्यंग्यत्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यंग्यत्वावकाशः इदं तु चिंत्यं
एवं चारुत्वाभावनिबंधनगुणीभूतव्यंग्यत्वं मा भूदारूढत्वादिनिबंधनं तु तस्मिन् को वारयतेति। यत्तु
नरथानामेव भेदानां संकीर्णत्वमात्रातिदेशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तदबोधात्। तथा सति हि
यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यंग्यालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यं संकरादीनां तथा प्रव्याहतेः ए
सू॰ = वं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः इदानीं विजातीययोगमाह। सालंकारैर्ध्वनेर्यैश्च योगः संसृष्टसंकरैः।
सालंकारैरिति विभिन्नार्थैकरूपनानाशब्दैः श्लेषः। एकत्रालंकारपदस्य भावप्रधानत्वात्।
तथा च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैश्च तैरित्यर्थः। तेन ध्वनिना भूतव्यंग्येन वाच्यालंकारेण
च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति। तदुक्तं ध्वनिरुक्ता। स गुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः
सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा इति। सध्वनिः सालंकारैर्
...भूतव्यंग्यैः स्वैः प्रभेदैः ... तदन्वयः। अन्योन्ययोगादेवं स्या ४२
राम॰

दूदसंख्यातिभूयसी॥ एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदयोजनेति प्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः। एतैः प्र
भेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोप्यर्थो नवनवीभवतीति प्रति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनम्। यद्
ध्वनिकृता। ध्वनेर्यः सगुणीभूतः व्यंग्यस्यात्मा निदर्शितः। एतेनानंतमायाति कवीनां प्रतिभागुणः
इति। तदेवमनंतानां ध्वनीनां व्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यंग्य[redacted]नां वक्काव्यभेदानामनु
गतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथाहि। किंचिद्व्यंग्यवाच्यत्वसहं किंचिद्वत
दसहं वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वं। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंका
रश्च। अलंकारप्राधान्येपि च यालंकारत्वं। तयोक्तं प्राक्। रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिद्वाच्यत्वं
सहते। नहि सामान्यतो रसभावादिपदैः विशेषतः शृंगारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारी
स्यादिति त्वेवं। अभिधानेपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावाद्विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेपि चमत्
स्य चमत्कारकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिपदैरेव प्रतीयमानमर्थेति निर्णीयते। तेनासौ व्यं
ग्य एव चमत्कारकारी। ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः। नहि विभावादिवाचिपदं विनाऽन्
यावेदपि तत्प्रतीतिरिति चेन्न। मुख्यार्थबाधादिविरहात्‌ ननु व्यंजनायाः शब्दविषाणायमानत्वात्कु
तो व्यंग्यवैरूप्यकृतो भेद इति चेदुच्यते। लक्षणामूले वस्तुमात्रव्यंग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक्प्रति
पादितं। अभिधामूलेष्वपि साक्षात्संकेतितोऽर्थस्तेन समयमपेक्षमाणा व्यंग्यैवेति निर्विवादं। अभिधाया

नियमनात्। अर्थशक्तिमूलेष्वनर्गां कर्तव्य। यतः पदस्य प्रथमपदार्थस्मृतिस्तस्य पदार्थैर्विशेषाणामन्व

४३
का॰ प्र॰
43

यरूपविशेषरूपस्य वाक्यार्थप्रत्ययः ततो व्यंग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणं। द्विती
यकक्षायामेव तदनपेक्षणात्। यतोऽभिहितान्वयवादे अशाब्द एवान्वय आकांक्षादिवशेन प्रतीयते शब्दबु
द्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धं। येऽप्यन्विताभिधानवादिनः देवदत्त गामानय इत्यादि प्र
योजकवृद्धवाक्यं प्रयुक्तात् तदनंतरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमंतमर्थमानीयमानमालोक्य अयमे
तद्विषयकैतत्क्रियागोचरकार्य्यताज्ञानवान् तद्विषयकचेष्टावत्त्वात् तद्विषयकप्रवृत्ति — म
द्वदिति प्रयोज्यवृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते। ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्याऽखंडवाक्यस्यान्वय
व्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानेन कार्य्यत्वकारणत्वरूपां शक्तिमवधारयति। अथ ज्ञेयसंबंधं विना वाच्यस्य
शक्तिरनुपपन्नेति। अर्थापत्त्याऽखंडवाक्यस्यार्थेऽखंडवाक्यस्य वाच्यवाचकरूपसंबंधमवधारय
ति। यदुक्तं। शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया। अन्य
थानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकां। अर्थापत्त्यावबुध्येत संबंधं त्रिप्रमाणकमिति। त्रिप्रमाण
कमिति। जात्यपेक्षया त्रित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षया। एवमखंडयोः संबंधमवधार्य विशेषतो व्युत्पद्यते।
कथमित्थं। अनंतरं तेनैव प्रयोजकेन चैत्राश्वमानय देवदत्त गां नय इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य
पदस्यावाये कस्यचिदुद्धारे च सति यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्या
न्वयव्यतिरेकावुपलभते। तत्तस्य शक्तिमवधारयति। तत्र शक्त्यवधारणमन्वितएव पदार्थे ४३ राम॰

प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् । पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यविरोधात् । व्यवहारेणान्वितज्ञानस्यै
वोपस्थापनाच्च । नन्ववाक्यं विना कश्चिदाद्युत्पत्तिर्व्यवहारेणैवाद्युत्पत्तेर्व्यवहारस्य च प्रवृत्ति नि
वृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेत
ग्रहादन्विता एव पदशक्याः । त एव च वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः । नन्वभिहितानां पदा
र्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतावशादित्युक्तं । ननु तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य एव पदा
र्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् । अन्यथा गामानयेति पदं श्रुत्वा अश्वमानयेत्यादिवाक्ये तत्त्वेदमान
यन पदमित्यादिप्रत्यभिज्ञा न स्यात् पूर्वस्य गवान्वितानयस्य अश्वान्वितानयनेऽशक्तत्वात् तेनार्थभेदे
न भेदादिति चेन्न । पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्वये शक्तिग्रहात् नहि निर्विशेषं सामा
न्यमिति । अन्वितानां च विशेषरूपत्वादित्याहुः । तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो
न तु विशेषरूपेण । तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्वितपदानां शक्ति गवादि विशेष्यान्वितस्तु विशे
षोऽवाच्य एव । तस्मादभिहितान्वयवादेऽनन्वित एवाभिधानं न ये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थ
ः संकेतविषयो गवादिविशेषान्विता नयनादिरूपस्तु संकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः । यदपि
कैश्चिदुच्यते शब्दश्रवणाय कत्वं वा । न प्रथमः शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात् चरमं पुनरनुमन्यते
परं तु संकेतवत्वेन ज्ञातस्य अज्ञातस्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसंगान्न । न चान्वयाविशे

वाच्य संकेतग्रह इति चेत्। लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकांतराभावेन शब्दादेवोप
स्थितिर्वाच्या॥ तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः। शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्या
श्रयात्। तस्मान्निमित्तकानुरोधेन नैमित्तिकानि कल्प्यंत इत्यविचारिताभिधानं। अथ सोयमिषोरिव दी
र्घदीर्घव्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च निःशेषच्युतेत्यादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः। अ
स्यार्थः। यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण मर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विध
त्ते तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्येन व्यापारेण पदार्थस्मृतिवाक्यार्थानुभवव्यंग्यप्रतीतिं च विधत्ते। अ
तो व्यंजकत्वाभिमतस्य शब्दस्य वाचकत्वमेव। किंच। यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निःशेषेत्यादौ
तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति। ते तात्पर्यं वाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानंतः पराबस्ताद्वाक्यवर्त्तिपदो
पस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतिमात्रे भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति सि
द्धांतः। अस्यार्थः। भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं भव्याय साध्यायोपदिश्यत इति का
रकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलतया साध्यीभूततया स्वक्रिय
यायोगात्साध्यायमानतामाप्नुवंति स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवंती
ति। ततश्च दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि। तथा यावदेवाप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्त
मपि। यथा अग्रत्विक्प्रचरणेऽन्यतः प्राप्ते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमा
त्रं विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा उष्णीषस्याविप्राप्तौ तु लोहितमाच्छदवस्यान्यतः सिद्धो वद्धाज्ञ ४४

होतीत्यनेनदध्नः करणत्वंनतुदधिहवनंवा।एवंरक्तंपटंवयेत्यादौरक्तत्वपटवयनानांमध्येएकस्यद्वयो
स्त्रयाणांवासिद्धौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा।ततश्च यावदेवविधेयतावत्येवतात्पर्यंविधेयंचशब्दो
पात्तमेवेतिलब्धं शब्दोपात्त एवतात्पर्यमिति।यदिच षतीतिमात्रेतात्पर्यंतदा दूर्वाधावतीत्यादौ दूर्वादि
समानसंवित्संवेद्यतयाप्रतीतेः ऽपराद्धेर्यपिकदाचित्तात्पर्यंस्यात्।ननुतद्वाक्यपदोपस्थापितएवतात्प
र्यमितिनव्याः प्रिः।विषंभुंक्ष्वमाचास्यगृहेभुंक्ष्वाइत्यत्रविषंभुंक्ष्वेतिवाक्यस्यमात्रेत्यादिवाक्येतात्पर्यमितिचे
न्नैवं।यतएतदेकमेववाक्यंचकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात्।अन्यथातद्वैयर्थ्यप्रसंगात्।नचाख्यातवाच्य
क्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादितिन्यायात्।तद्वाक्यचैक
दानोभवितव्यमत्रान्वयेनततोविषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः।सर्वथानास्यगृहेभुंक्ष्वेत्याद्य
तिवाक्यार्थः।तथाचतद्वाक्यस्यशब्दोपस्थापितएवतात्पर्यमितिसिद्धं।तस्माद्यत्परः शब्दइत्यादिपद्धतं
तत्तात्पर्यज्ञानात्।यदपिसोयमिषोरिवेतितदप्ययुक्तं।यतः शब्दश्रवणानंतरंयावानर्थः प्रतीयतेतावति
सर्वत्रयदिशब्दस्याभिधैवस्यात्तदा चैत्रपुत्रस्तेजातः कुमारीतेगर्भिणीत्यादिवाक्यानंतरंहर्षशोकयोः
प्रतीतिः तयोरपितद्वाक्यस्याभिधास्यात्।अथतच्छब्दप्रतिपाद्येसर्वत्राभिधाः।हर्षादिपरस्तुनतस्मात्प्राद्
युच्यतेतर्हिलक्षणीयेप्यभिधैवस्यादितिलक्षणोच्छेदः किमितिच श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थान
समाख्यानांपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिसूत्रेणभगवान्जैमिनिः श्रुत्यादिषुपूर्वपूर्वबलीयस्त्वंप्र

४५
का० प्र०
45

तिपादयांबभूव। सर्वत्रैवाभिधाप्रसंगे उक्तदौर्बल्यबीजाभावात्। सूत्रं तु प्रकृतार्थविच्छेदकत्वेपि बहूपका
रकत्वादुपन्यस्तत्वाच्च व्याक्रियते। श्रुतिलिंगादयः षडिह विनियोजकाः। तत्र विरुद्धयोरेकदेशसंनिपाते स
मुच्चयो न संभवतीति। एकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः। स च बलवता दुर्बलस्येति स्थिते दौर्बल्यप्रतिपाद
कं सूत्रं श्रुतिलिंगेत्यादि। अस्यार्थः। श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं
तदपेक्षया तत्तद्दुर्बलं कुतः अर्थविप्रकर्षात्। पूर्वापेक्षया विलंबेनार्थप्रत्यायकत्वात्। यथैवैतत्तथो
दाहरणैः स्फुटीकरिष्यते। तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः। यथा व्रीहीनवहंतीति। अत्र क्रियाफलभागित्वं कर्म
त्वं बोधयंती द्वितीया निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति। अर्थविशेषप्रकाशनसा
मर्थ्यं लिंगं। यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति। अत्र लवनार्थप्रकाशतया बर्हिर्लवने विनियोगः। परस्प
राकांक्षावशात् क्वचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाक्यं। यथा। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनो
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यत्र लिंगेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य सवितार्थभा
गस्य एकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्र विनियोगः। लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यां
तरापेक्षावशाद्वाक्यांतरेण संबंध आकांक्षापर्यवसन्नं प्रकरणं यथा समिधो यजतीत्यादौ अस्य हि
दर्शपौर्णमासकथंभावाकांक्षायां पाठवशाच्छेषत्वं स्थानं क्रमः स चानेकस्याम्नातस्य संनि
[illegible]षोमीययो लिंगेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धेः दधिरसीत्यत्र तु न लिंगादि विनियोजकं किंतु
यस्मिन्देशे वा सत्ते उपांशुयाजविधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मंत्रस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयाग ४५

त्संज्ञाऽस्यादिनियोगः समाख्यायोगबलं यथा हौत्रं औद्गात्रमित्यादि तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियो
गबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि। अथैषां विरोधोदाहरणानि। तत्र श्रु
ति लिंगयोर्विरोधे लिंगस्य दुर्बलत्वं यथा। कदाचनस्तरीरसि नेंद्र सश्चसीत्यादिकाया ऋचो विनि
योजिका श्रुतिः। ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। अत्र चेंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिंगादिंद्रोपस्था
पने विनियोगः प्रतिभाति। अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगात्। श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने
स प्रतीयते। गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तिस्तया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषि
त्वं बोधयति। क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात्। एवं ऐंद्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थशेषत्वं क्रिया
प्रतिसाधकत्वमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्। तदत्र श्रुतिलिंगयोर्विरोधः। न च वाक्यनिरपेक्षया द्वि
तीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते। न त्वैंद्रीमृचं प्रति। तत्र गार्हपत्यमृचं प्रत्युपसंभवतीति कुतो विरोधः।
[redacted] ऐंद्र्येति पदमपेक्ष्य विशेषबोधनाद्विरोध इति
चेन्न। तर्हि श्रुतेर्विरोधः। किंतु वाक्य तत्र लिंगापेक्षया दुर्बलमेवेति। यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः
श्रुत्यैवावगम्यते पदांतरपेक्षया तु विशेषव्यवस्थाप्यते। विशेषसंबंधमात्रस्य पदांतरसंबंधात्प्रतीतेः
तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्यो सौ वाक्यलभ्यविशेषमपेक्ष्य लिंगप्रतिपाद्येन विरुध्यते तत्रायं पू
श्रु वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिकानश्च समर्थं श्रुतिः सहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते। यथा व
ह्निः प्रत्येकं जलवाहे। अतो लिंगस्य बलवत्त्वात् ऐंद्र्येंद्रोपस्थापनेऽस्या विनियोगः तदनुरोधित

४६ याद्वितीया सप्तम्यर्थे तया आरब्धया। गार्हपत्यसमीपे ऽनयाइंद्र उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्य्यवस्यति सिद्धांत
रू॰ प्र॰ स्तु श्रुतिः स्वरूपसत्तामात्रमपेक्ष्यते ननु तद्बाधमपि येन लिंगं बलवद्भवेत्। तस्य च पूर्वं सत एवज्ञाने
46 विनियोगान्यथानुपपत्त्या पश्चादुपजायते लिंगं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते। नह्यनेनेंद्र उपस्थातव्यः।
इति लिंगात्स्वरतः प्रतीयते किं त्वीदृगिंद्र इत्येतावन्मात्रं। तथा च प्रकरणाम्नातसामर्थ्यादिंद्रप्रका
शनसमर्थाया ऋचः अन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः। तथा चार्थविप्रकर्षः। तथाहि। श्रुतार्था
पत्तिसाधकन्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव शाब्दी आकांक्षा पूर्य्यत इति लिंगेनानया इंद्र उपस्थातव्य
इति श्रुतिः कल्पनीया। ततस्तया विनियोगो भवेत्। ततो यावत् लिंगश्रुतिकल्पनाय प्रक्रांतव्या
पारं तावत्। प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकांक्षे कयानुपपत्त्या श्रु
तिः कल्पनीया। तस्मात् श्रुतेर्बलवत्त्वात् तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इंद्रपदं परमैश्वर्य्यवा
चकतया गार्हपत्यतात्पर्य्यकमित्यवधार्य्यते लिंगवाक्ययोर्यथा पुरोडाशस्य स्थानकरणस्याप
नेस्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। त
स्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति मंत्रः पठितः तत्र कल्पयामीत्यंतः पूर्वभागः
सदने शेषभागस्तु सादने प्रयोक्तव्य इति लिंगात्प्रतिभाति। अयं च मंत्र एकं वाक्यं। यस्सदाहोपेणय ४६ रा॰

त्कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थावच्छिन्नत्वाद्विभागे साकांक्षत्वाच्च। ततश्चैकवाक्यत्वात्समस्त एवोभ
यत्र विनियोक्तव्यो देवस्य त्वेत्यादिवदिति वाक्यादवगम्यते। तदनयोर्विरोधः। अत्र पूर्वपक्षः। अत्र स्यैकवा
क्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तये ऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं। यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवेत्। यथा
देवस्य त्वेत्यादिमंत्रे अग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अतादृशपदांतराणां
सामर्थ्यकल्पना। तथा चैकवाक्यत्वनिर्वाहाय कल्पितं सामर्थ्यं न तद्बाधितुमर्हति। किंतु विनियोजिकां श्रु
तिं कल्पयत् सम[illegible]स्तमंत्रविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्वात् समस्त
स्यैवोभयत्र विनियोग इति सिद्धांतस्तु यद्येकवाक्यतामवगम्यैव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वा
क्यं बलवद्भवेत् न त्वेवं प्रत्युतावच्छिन्नसामर्थ्यानां सन्निहितपठितानां पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजने
नतया एकवाक्यत्वावधारणं। यावंति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकांक्षा
णि भवंति तावंति एकं वाक्यं भवंति। अत्र च पूर्वोक्ते मंत्रे प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनसादने चात्र तयोर्भ
ते तयोश्च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभागः इति प्रथमं प्रतीताभ्यां तत्सा
मर्थ्याभ्यां क्लृप्तेन श्रुतिद्वयेन तद्भागे वत्तद्भागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः स
मस्तस्यैकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासी भवति। लिंगेन बाधात्। तथा क्लृप्तमपि सामर्थ्यं न श्रुत्यंतरं
कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्याद्दुर्बलं। तस्मात् यावांतरवाक्ये वैरोधि च लिंगं नास्ति तत्र समवेतार्थ

४७ केनएकेनपदेनद्वाभ्यांत्रिभिर्वासहैकवाक्यतापन्नंतदंतराणामपिसामर्थ्यंविनियोजकश्रुतिकल्पनानुकूलक
का॰ प्र॰ ल्पयति।यथात्रैवस्योनतइत्यादिभागानां।वाक्यप्रकरणयोर्यथादर्शपौर्णमासप्रकरणेइदंद्यावापृथिवी
47 भद्रमभूदित्यादिकःसूक्तवाकनिगदःपठितः।तत्रचइंद्राग्नीइदंहविरजुषेतामवीवृधेतांमहोज्यायोक्रा
तामग्नीषोमाविदंहविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायोक्रातामित्यवांतरवाक्यद्वयंश्रूयते।तत्रपौर्णमा
स्यामिंद्राग्नीनदेवतेइतिलिंगात्तत्पदमपनीयते।अमावास्यायांतुसमवेतार्थत्वात् तत्प्रयुज्यते।तत्रैवंसं
दिह्यते।इंद्राग्निपदैकवाक्यतापन्नानि।अवीवृधेतामित्यादिपदानितत्रापनेयानि।अथवाप्रयोक्तव्या
न्येवेति।तत्रप्रकरणात्प्रयोगःप्रतिभाति।असमवेतार्थतयादेवतामात्रस्यापनयनात्।वाक्यात्तुतान्यप
नेयानीतिप्रतीयते।येनसहपदैकवाक्यतापन्नं।तेनसहैवतदपनयनौचित्यात्।तदनयोर्विरोधः।तत्र
प्रकरणमेवांगसंबंधप्रतिपादकं अतस्तस्यबलवत्त्वाच्छेषभागःप्रयोक्तव्यएवेतिपूर्वपक्षेसिद्धांतःप्रक
रणंविनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्यनविनियोजकंयेनैवंभवेत्।किंतुतदपेक्षमेवकथमन्यथाप्रह्मोहंदे
वयज्ययाप्रजयापशुभिश्चग्रजनिषीयेति।एवानुमंत्रसमंत्रेतद्देवताविरहिणोदर्शपूर्णमासयोर्नविनियुज्येते।तत्र
एवोपसदः।साह्नस्यद्वादशाहीनस्येत्यत्रचएकाहविधेयसोमयागस्वरूपेसाह्नेज्योतिष्टोमादौद्वादशोपसत्तानवबो
यति।सापुनर्बहुदिवसविधेयासोमयागरूपाहीननामकक्रतुविशेषंनीयते अहूःखःक्रतावित्यनुशासनात्
स्वरूपालोचनायातुश्रुत्यालिंगेनवाक्येनवाअद्वितिप्रवृत्तिकेनयद्रूपमपनीयते।पदार्थोऽन्यत्रनीयतेतादृश
गावाशिष्टेनप्रकरणेनांतानुयस्यैतेयत्रतुविरोधिश्रुत्यादिकंनास्तितत्रप्रकरणंविनियोजकं।यथासमिधोयजति॥ ४७ राम॰

इत्यादिबोधितस्य सन्निधादेः अत्र तु यथा लिंगेनेंद्रादि भागोपनीयते। तथा वाक्येन तच्छेष भागोपीति। न पश्चा
त्प्रवृत्तिकस्य प्रकरणस्यावकाशः। न च तथास्य प्रश्नस्यास्तिइदं। यतो वाक्ये पदानां संबंधः प्रत्यक्षसिद्धः प्रकरणे त्वाकांक्षा
वशात्कल्पनीयः। तथा च वाक्ये प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते ततस्तेन श्रुतिः तया विनियोग इति तृतीयः का
लो विनियोगस्य। प्रकरणे तु प्रथमं वाक्ययोः संबंधः कल्प्यते ततः सामर्थ्यं, ततः श्रुतिः अथ विनियोग इति चतुर्थः
कालः ततो वाक्यप्रथमं शेषभागस्यान्वये सिद्धे कृप्तापि श्रुतिरकिंचित्करी वाक्यविरोधादिति। प्रकरणस्थानयोर्य
था। राजसूयस्य प्रधानानानाकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादनंतरं शौनःशेपोपाख्यानमाम्नातः त
त्र किं समस्तराजसूयेऽस्य प्रधानैर्नानाकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादनंतरं शौ) तदंगं आहोस्विदभिषे
चनीयमात्र इति संदेहः तत्र प्रकरणस्य बलवत्वात्सर्वांगता काम्यते स्थानस्य तु बलवत्वेऽभिषेचनीयांगता तादन
योर्विरोधः। यद्यप्याकांक्षासत्वेपि उभयोरपि तुल्यबलता। अयमेतिपुत्रोराज्ञ इत्यादै गाथामानय प्रसादं पश्येत्यादि
(उभयविरहेणान्वयावबोधात्। तथापि विनिगमनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पेनांगतास्त्विति पूर्वप
क्षे सिद्धांतः। आकांक्षासन्निधी द्वे अपि विनियोगप्रयोजके इत्युभयसंमतं। राजसूये च कथं स्यादित्याकांक्षा
त्र स्पष्टैव तिष्ठति यावदनुवर्त्तते। सन्निधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसन्निहितत्वादस्त्येव। अभिषेचनीये च सत्य
पि सन्निधाने आकांक्षा उत्थाप्या सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युन्नयनं विनियोगः। अपरत्र एकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्योन्न
यनं श्रुतिकल्पनं विनियोग इत्यर्थविप्रकर्षात् स्थानस्य दुर्बलत्वात् प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये न शौनःशे
पोपाख्यानस्य विनियोगो न तु किंचिदिति स्थानसमाख्ययोर्यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमा

म्नातेकांडेसान्नाय्यक्रमेणशुंधध्वंदैव्यायकर्मणइतिमंत्रः श्रूयते।सचप्रकरणाद्दर्शार्थः तथात्वंचतस्यसन्न
४८ वेतार्थतोवित्यात्।कस्याचित्शुंधनेविनियोगाद्भवेत् शुंधनीयंचात्रद्वयमुपस्थितं।सान्नाय्यपात्रंपुरोडाश
का॰ प्र॰ पात्रंच।तत्रसमाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुंधने विनियोगःप्रतिभाति।स्थानवशात्तुसान्नाय्यपात्राणां।तदन
48 योर्विरोधः।तत्रपूर्वपक्षः पौरोडाशशब्देनपुरोडाशसंबंधान्युच्यंते।तान्यधिकृत्यप्रवृत्तंकांडंपौरोडाशिकमि
तिप्रतिभाति।अतःसमाख्याश्रुतितएवसाक्षाद्विनियोजिका।क्रमस्तुप्रकरणाद्युत्पन्नयनद्वारातथेतिसमाख्या
वलवतीतिसिद्धांतस्तु।पौरोडाशिकपदेनपुरोडाशमंत्रविशेषेण संबंधमाह।किंतुपुरोडाशविशिष्टंकांडं
वैशिष्ट्यानुपपत्त्यातुसंबंधस्तत्रकल्प्यते।सोपिनशेषशेषिभावः किंतुसंबंधमात्रं।तद्द्वारेणतुमंत्रभेदस्यापि
तदनुमानं।तथाचसमाख्ययापिक्रमादिकमनुनीयविनियोगोनतुश्रुत्यैव।एवंचसमाख्ययाक्रमोनुमेयः ते
नप्रकरणं।तेनवाक्यंतेनलिंगंतेनश्रुतिः तयाविनियोगइतिसमाख्यायांषष्ठःकालोविनियोगस्य।स्था
नेतुक्रमः प्रत्यक्षएवेतिनकल्पनीयः।तथाचतेनप्रथमतएवप्रकरणमनुमेयं।तेनचवाक्यंतेनलिंगंतेनश्रुतिस्त
याविनियोगइतिपंचमःकालः।तस्मादर्थविप्रकर्षात्।समाख्यास्थानतोदुर्बलेतिनपुरोडाशपात्रशुंध
नेऽस्यविनियोगः।कथंतर्हिकांडस्यपौरोडाशिकसंज्ञा।पुरोडाशसंबंधिबहुमंत्रघटितत्वादित्यवेहि।तदुक्तं
निर्गलितोर्थः।एकद्वित्रिःचतुःपंचवस्त्वंतरप्रकारितं।श्रुत्यर्थंप्रतिवैषम्यंलिंगादीनांप्रतीयते।वाधिकैव
श्रुतिर्नित्यंसमाख्यावाध्यतेसदा।मध्यमानंतुवाध्यत्ववाधकत्वमपेक्षया।अयलमतिविस्तरेणेतिप्रकृति
मनुसरामः पूर्वोक्तंशुंधध्वंतैर्दैवैषम्यात्संपन्नपपन्नः।तथाहि।तत्रवेगव्यापारस्यस्वरूपसतएवजनक ४८ राम॰

तयादीर्घदीर्घतरत्वं संभवति। अभिधायास्तु ज्ञाततया एवानुकूलत्वात्। व्यंग्यनिष्ठतया चाज्ञानादित्यान्विता
भिधानवादे पि निःशेषेत्यादौ विधेर्व्यंग्यत्वमेवेति स्थितं किंच यदि वस्तुगत्या पदार्थांतरेणयोन्वितः सोभिध
योपस्थाप्यते तदा सान्विताभिधानं तदावश्यं व्यंजना स्वीकार्या। अन्यथा रात्रिं कुरुत इति शब्दस्य दुष्टत्वं न स्याद् दुष्टहेतो
रसभ्यार्थोपस्थितेस्तत्राभावप्रसंगात् तदर्थस्यान्यानान्वितत्वात्। किंच वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यंग्यव्यंजकभाव इत्य
वश्यं काव्यतत्त्वज्ञैरपि स्वीकर्तव्यं। अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यादि
ति। वाच्यस्यार्थस्य विशेषेण कष्टादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यैवाप्रसंगात्। व्यंजनाभ्युपगमे तु व्यंजनीयस्य वस्तुवि
धत्वेन रौद्रादौ व्यंग्येऽनुकूलत्वं शृंगारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था। एवं पर्यायेषु मध्येकस्य चि
देव कुत्रचित्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्यात्। वाच्यार्थस्याविशेषात्। दृश्यते चासौ यथा। द्वयं गतं सं
प्रति शोचनीयतां समागमः प्रार्थनया कपालिनः इत्यादौ न पिनाक्यादिपदमनुकूलं किंतु कपालिपदं व्यंजकत
या कपाल्यादिपदमेव। ननु द्वयमप्येतदयुक्तं व्यंग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूल
त्वव्यवस्थोपपत्तेरिति चेन्न। अभिधास्वीकारे संकेतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसंगस्योक्तत्वात्। किंचाका
व्यशास्त्रे वाच्यव्यंग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबंधनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः। वैधर्म्य दर्शनाद्वाच्यो
र्थः सर्वैरेक एव प्रतीयते इति नियतो व्यंग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिविशादनियतः तथाहि गतोस्तमर्क इति वा
क्यात्तः सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति। दूतीनामभिसारिकां प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामि
ति। सरव्या वासकसज्जां प्रति प्रियास्स प्राय स्तेप्रेयानिति कर्मकरस्य सह कर्म कुर्वंत प्रतिकर्मकरणान्निवर्त्यतामेहेति
भद्रत्यस्य धार्मिकं प्रति संध्याविधेयम् ... प्रवेशानिवाहि छं तत्प्रति दूरं नागा इति गृहीणा

४९
का॰ प्र॰
५१

गोपालकं प्रति सुरभवोगदं हं प्रवेशयंतामिति। दिवसेतिसंतप्तस्य वधूं प्रति संतापोऽधुना न भवतीति। आपणिकानां प्रत्या
न्प्रति विक्रेयवस्तु निसंहियंतामिति। नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तत्सख्यकं प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति।
एकस्यैव वाक्यस्य वक्तृबोद्धृप्रति तत्तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यंग्योर्थः प्रकाश्यते। वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव
ननु नैतद्वाच्यस्य वैधर्म्यं नानार्थसैंधवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेन्न। एकवाक्यवर्त्तिनस्तस्यार्थे
कानियमात्। यदग्रे वक्ष्यति। लक्षणीयार्थस्य नानात्वेप्यनेकार्थपदाभिधेयवन्नियतत्वमेवेति। तथा च लवणाश्व
धिकारिणः प्रतिसकलस्वामिनः सैंधवमानयेति पदद्वयोस्तदानियतत्वं तद्वदुर्वारमेवेति चेन्न। तात्पर्य्याज्ञाना
त्। न ह्यत्र सर्वैर्वाच्यैः सममसर्वेषां व्यंग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते किंतु गतोस्तमर्क इत्यस्य वाच्यव्यंग्ययोस्तथाच
तद्वाच्यस्यानियतत्वं तदर्थप्रकरणैरेव सर्वेषां व्यंग्यस्यापि प्रतीतेः। तदयं नियतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्म
संसर्गोभिहितः एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदेपि भेदकोद्रष्टव्यः। वैधर्म्यसत्वेपि यद्यभेदः स्यात्तदा
नालानीलादेरपि न कश्चिद्भेदः स्याद्वैधर्म्यस्याविशेषात्। यदुक्तं। अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्मा
ध्यासः कारणभेदश्चेति। सुप्रसिद्धश्चतत्वतत्वस्वरूपादेभेदः। तत्रानिःशेषेत्यादौ मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य
कार्य्यमार्य्याः समर्य्यादमुदाहरंति। सेव्याः नितंबाः किमुत भूधराणां किमुत स्मरस्मेरविलासिनीनामित्यादौ
कथमवनिपदर्पाद्यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्नां विद्विषां स्वीकृता श्रीः। ननु तव निहितारण्य
सौ किं न नीतास्त्रिदिवमपगतांगैर्वल्लभा कीर्त्तिरेभिः। इत्यादौ च स्वरूपभेदः प्रथमे हि वाच्यो निषेध
रूपो व्यंग्यस्तु विधिरूपः। द्वितीये वाच्यः संशयरूपः प्रतीयमानस्तु शांतेष्वंगनावेति वाक्करितरुचि
तैककोटिनिश्चयः तृतीयो वाच्यो निंदारूपः। प्रतीयमानः स्तुतिरूपः कालभेदस्तु सर्वत्र एवं हि

४९

वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यंग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः। प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशोस्तु तद्वाक्या
दितदर्थवर्णसंघटनाद्यस्याश्रयभेदः वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः प्रतीयमानस्य तु प्रतिभाने
र्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः। वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रं। अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य
चमत्कृतिरिति कार्यभेदः। गतोस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनये वाच्यः एकः प्रतीयमानस्त्वनंतोऽतिसंख्याभेदः कस्स
वएण होइ रोसो दट्ठूण पियाइ सव्वणं अहरं सभमर उप्पल घाइणि वारिअवामे सहसु एह्णि। इत्यादौ वाच्यार्थ
स्य संबोध्यासखी विषयः। तत्राहि वाच्योऽर्थः श्रोतर्य्येवतिष्ठते प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्याधरः खंडितो न
तूपप तिनेति। तत्कांतः मम्मैवं वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेशिनी इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयमित्य
स्योपपति एव सपत्न्यादिविषयोपीति विषयस्य भेदः एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमंगीकर्त्तव्यो वाच्यव्यंग्ययो
र्भेदः किंच वाचकव्यंजकयोरपि वैधर्म्यादिदो वक्तव्यः यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा संकेतितं एव ह्यर्थे
ऽभिधा प्रवर्त्तते। न त्वेवं व्यंजकं अन्यत्रापि व्यंजनया प्रत्ययजननात्। यच्चोक्तं। तात्पर्यविषये शब्दः प्रमा
णमिति। तदितोप्यनुपपन्नं। यतो व्यंग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः।
अन्यथा सर्वत्र सर्वस्य प्रतीतिप्रसंगात्। तथा च पत्रवाणीरनिकुंजेत्यादौ व्यंग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुत्वविश्रा
मः तत्र तात्पर्यविषयो व्यंग्योऽर्थः कथं प्रतीयते यत्र शब्द इत्युक्तमेनेतुच्छतरं। एतेन तात्पर्यमेव व्यंग्य
प्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तं। तस्मात्तात्पर्यमभिधावान्प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः ननु स्तुत्वलक्षणा नहि वा
च्यवत्स्तुत्योपि वस्तुस्थितौ विशेषव्यापे शोहृतुवी यतारामोस्मि सवसे इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वं

५०
का॰प्र॰
50

प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः । व्यर्थं संप्रति बि-
भ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदां साक्षिणा रामेण प्रि[redacted]यजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् इत्यत्र कातरत्वं । १ । रामो-
सौ भुवनेषु विक्रमगुणैरित्यत्र खरदूषणादिहंतृत्वं लक्ष्यते ऽतो रामपदलक्ष्य एवानेको भवति । अर्थान्तरसं-
क्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति । एवमन्यत्रापि स्यात् । तदुक्तं । भाक्तमाहुस्तमन्ये इति । लक्षणीय-
विशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण वाक्यार्थेन स्यात्ततो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः मैवं लक्षणीयस्य नाभावे पि
हि नानार्थसैंधवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव न रस्य नियतसंबंधो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते । प्र-
तीयमानस्य प्रकरणादिवशेन नियतसंबंधोऽनियतसंबंधः संबद्धसंबंधश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्श-
यिष्यते किंच अत्राएस्यणिनज्ञ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा मुख्यार्थबाधा[redacted]भावात् ननु त-
त्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः छात्रिणो यान्तीत्यादाविति चेन्न लक्षणायाः प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापा-
रांतरासम्यत्वात् । तदर्थं व्यंजनास्वीकारे किं प्रथमतोपि लक्षणया । यथा निरूढलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयो-
जनानपेक्षेति चेन्न । यथा हि । संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्या-
र्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य चाभावे भवेत् । संकेतग्रहसापेक्षा ऽतएवाभिधा ध्य
[redacted]भूतासेयाहुः । किंच लक्षणाव्यंजनयोरभेदः लक्षणामुपजीव्यत व्यापारात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्व-
ननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यं अभिधोपजीवनेनापि भावात् । अथ लक्षणाभिधोभयानुसार्येव वर्ण-
मात्रानुसारेणापि हि रसपतेरसादिव्यंजना । न च वर्णभावे ऽभिधा लक्षणा वानापि ... सार्थ्येव किंसंबंधेन नर्त

तीनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभिधा। लक्षणा तासर्ध्याविलक्षणस्तुरीयो ध्वनन
व्यंजनाद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एवतत्र। यत्ता रत्यंणिमजुडंइत्यादौ व्यंग्ययोर्नियत
संबंधः कस्सवणं होइ रोसइत्यादौ अनियतसंबंधः नियतसंबंधत्वेस्ववाच्यव्यंग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकत्वप्र
थमेतस्य भावः। प्राथिकरूपैकविषयत्वात् द्वितीये तु तदभावः सखीतत्कांतादि विषयभेदादिति केचित् तत्र
सम्यगाभाति। लक्ष्यस्य नियतसंबंधत्वं वाच्यं न चोक्तं तथा भाति। अन्ये तु प्रथमे विषयामेवसत्यता प्रतीतिर्द्वितो
ये तु कांतस्यैव सत्यतया अन्येषां त्वसत्यतया इति नियतानियतसंबंधत्वमित्याहुः तदपि न मनोरमं। यत एवं वाच्य
प्रतीतेरेवसत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते न तु व्यंग्यप्रतीतेस्तस्मान्नियतसंबंधत्व
मित्याहुः। तेन वाक्येन सह व्याप्यत्वरूपसंबंधनियमप्रतिपत्त्यमलसरूपामः संबंधसंबंधो यथा विवरीअरए
लच्छीबुम्हं णाहिकमलटुं हरिणोदाहिणणअणं रसाउलानतिठक्केइ अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य स
र्यात्मत्वं तन्निमीलनेन सूर्यास्तसमयस्तेन पद्मसंकोचः ततो ब्रह्मणः स्थगनं तस्मिन्सति गोपनीयांगस्या
दर्शनेन निर्यंत्रणं निधुवनं विलसितमिति संबंधसंबंधाभिद्योत्यंते। वेदांतिनः पुनः क्रियाकारकादिप्रपंचा
रोपणशब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावत्र प्रपंचगोचरो वा स्यात् ब्रह्मगोचरो वा नाद्यः प्रपंचस्य बाध्यत्वात् नो
त्यः ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात् अतः पदपदार्थविभागमंतरेणैव सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यमखंडमेवाखंडब्र
ह्मवाचकमित्याचक्षते अत एव तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेव त्यपि न वाच्यं यतो व्यवहा
रमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पना [illegible] वाक्ये [illegible] यदि च पदपदार्थक

५१ का॰ प्र॰ 51 ल्पनाः विद्यायामविद्यायामपि नांगीक्रियते कुतस्तर्हि वस्तुसन्नवस्तुसन्न विभागं वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेतग्रहमाश्रियेतेति चेन्न वा
क्यार्थस्यापूर्वत्वेनानंत्याच्च । तत्र संकेतग्रहस्याशक्यत्वात् अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखंडयोरपि वाच्यवाचकभा
वः पारमार्थिकभेदाभावात् तस्मात्तन्मते पि विधाद्यर्थ्य एव महिमभट्टास्तु न तावदसंबद्धादेव वाच्यात् प्रती
यते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसंगात् संबंधाच्च व्यंग्यव्यंजकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रतिबद्धरूपादेव भवती
त्युपेयं । प्रतिबद्धोप्यर्थो न स्वाधिकरणत्वेनाज्ञातो व्यंग्यं प्रतिपादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसंगात् एवं च व्यंग्यव्यंजकभावो क
ऽनुमेयानुमापकभाव एव पर्यवसन्नो यतो व्याप्तत्वेन पक्षधर्मत्वनिश्चितत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्ष
णरूपत्रयवतो लिंगाल्लिंगिज्ञानमेवानुमानं तदेतदुक्तमनुमानं यत्तद्रूपं प्रतितेनानुमानेनानुमितसारूप्येतेनत्व
तिक्रियाव्यक्तेरिति हि तस्यार्थः एवमनुमानादेव व्यंग्यप्रतीतिः । तथा हि ॥ भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मा
रिओ तेण गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण । संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीनिकुंजं प्रच्छादयन्त्या व्यादिह
तोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य तन्निवारणाय विनयवत्येयमुक्तिः तत्र निकुंजवासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या
गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः स एव निकुंजभ्रमणायोग्यतानुमितये वप्रभवति । यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृ
त्युपलब्धिपूर्वकं निकुंजे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात् । भ्रमणस्य व्यापिका भय
कारणाभावोपलब्धिः प्रतीता तद्विरुद्धं च भयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेः । अनुमानं च
एवं । गोदावरीनिकुंजं च भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते । भीरोर्वीरस्य च भावस्य भ्रमणायोग्य [redacted]
[redacted] त्वमत्र साध्यं वीरस्य भावस्य वा विशेषो वा स्यादित्येनं तत्सामान्यस्यैव वा । आद्ये व्यभिचारः प्रभोर्गुरोर्वा निदे
शेन प्रियानुरागेण च निषिद्धमाद्दिप्रायस्य वा ताद्दशस्यापि तत्र भ्रमणदर्शनात् । एतावता अन्यो पि मध्यमेन तु विरो ५१ रामं॰

धः स्पर्शादिशंकया अपौरुषेयतया वाक्यनो विभ्रमतो विप्रलंभाद्यादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणात् । किंच पदे
सिंहसद्भावो न मानांतरेणावधारितः किंतु पुंश्चलीवाक्यादवधारितः न च तद्वचनं निश्चायकं येन समं संबंधा
नियमादित्य निश्चयरूपा सिद्धिः एवं निःशेषच्युतेत्यादौ चंदनच्यवनादीनामुपभोगव्यंजकतयोपात्तानां तिरता नि
तद्व्याप्यानिकारणांतरतोपि संभवात् अतो वाव्यस्नानकार्यत्वेनोपात्तानि अनैकांतिकात्कथमनुमानं स्यात्
व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत् अधमपदसाहित्यादिति ब्रूमः अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकांतिकता व्यतिरेक इति
चेत् भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणादवधारितं भवेत् । न त्वेवमस्ति । व्यक्तिरपि कथं तादृशात् भवेदिति चेत् धिङ्
मूर्ख व्यंजनायां न व्याप्तेर्नापि पक्षधर्मतायाः निर्धारणमंगं किंतु संभावितादप्येवंविधादेवंविधोर्थः प्रतीय
ते इति स्फुटी भव ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे पंचम उल्लासः ॥ ५ ॥ ॥
एवं गुणीभूतव्यंग्ये निर्णीते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः तत्र यद्यपि प्राक् चित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमो [redacted] ल्लास
एव दर्शितं तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेदप्रदर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यंतीति न किंचिदस्तित्र प्रदर्शनीयम् । तथा
पि प्रदर्शितभेदद्वयमेतावदनुपपन्नं । शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येणानुपलंभात् । उपलंभे वा उभय
सद्भावे तृतीयभेदप्रसंगादिति तदुपपादयति । शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतं । गुणप्राधान्यतस्तत्र
स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ।१। शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः किंतु प्राधा
न्यपुरस्कारेण तथा च नाविभागानुपपत्तिरिति भावः ननु तथापि विभागोऽनुपपन्न एव यतः क्वचित् [illegible] शब्दालं
कारमात्रं क्वचिच्चार्थालंकारमात्रं उभयोर्वा चित्रे तत्कस्य मतेन [illegible] इति चेत्सत्यमेव केचिदुभयांगीकार ।

५२
का॰प्र॰
52

रिणः ।तथा चोक्तं। रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः। न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥१॥ रूपकादिम
लंकारं वाह्यमाचक्षते परे। सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वांछंत्यलंकृतिं॥२॥ तदेतदाहुः॥ सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः इति। अस्यार्थः। अर्थस्यैव विभावादिरूपस्यैव रसव्यंजकत्वात्तन्निष्ठो रूपकादिरेवालं
कारः। कैश्चिदुक्तः। केचित्तु काव्यस्यालंकारो वाच्यः। काव्यं च कविकर्मशब्द एवेति तदाश्रितानां सुपां तिङां च वोशि
ष्ठाव्युत्पत्तिरलंकारः। रूपकादिस्त्वर्थाश्रितो नालंकारो वाह्यः अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एवेति वांछंति। व्रसति
रेव कथं नार्थालंकार इति अत आह। तदेतदाहुरित्यादि। शब्दाभिधेयेति। शब्दवदर्थस्यापि काव्यत्वसंदर्भत्वाप्यत्व
मर्थस्यैव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत उभयाश्रितो उभयरूपोलंकार इति॥ तत्र शब्दचित्रं यथा। प्रथम
मरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलप्रभः। उदयति ततो ध्वांतध्वंसक्षमः क्षणदा
मुखे सरसबिसिनीकंदच्छेदच्छविर्मृगलांछनः॥ अत्रार्थालंकार उपमा गुणीभूता। शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानं
।आसामासिकवृत्तेरेव संरंभात् प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबंधनत्वात्। अर्थचित्रं यथा॥ ते दृष्टिमात्रपतिता
अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च। नीचाः सदैव विलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामि
व न त्यजंति। अत्र शब्दालंकारोनुप्रासः सगुणीभूतोऽर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानं आरंभादासमाप्ति निर्वाहणात्
यथा चात्र किंचिच्छायापसत्वेप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव एषां भेदा अलंकारभेदाद्भवंतीत्यलंकारनिर्णये नि
वते निर्णेष्यंत इति॥ ॥इति श्रीमहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे षष्ठ उल्लासः॥६॥ ॥एवं ध्वनिनिर्णीतः काव्येसप्र
भेदेन निरूपिते शास्त्रावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्यानि विशेषणानि विवेचनीयानि तत्र च दोषाभावप्रधाने सति
दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् ।यदाह॥ स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगमिति सति तु दोषाभावे गुणादिकं वि ५२ मा॰

नापि किंचिद्धादसंभवात्। अपदोषतैव विगुणस्य गुण इति न्यायात् अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये अभावस्य स्वरूपतो निरूप-
णानर्हतया प्रतियोगिनो रूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्यापरिचये तज्ज्ञानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः। नन्वसामान्ये अविज्ञा-
ते विशेषो जिज्ञासितेति तत्सामान्यलक्षणमाह। मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः। उभयोपयोगिनः स्युः श-
ब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः। मुख्यस्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः। करणसाधनो हतिशब्द इत्ये-
के। मुख्यत्वमर्थस्य न शब्दस्वलक्षणं। येनार्थासंगतिः स्यात्किंत्वन्यदित्याह रसश्च मुख्य इति रसस्यत इति व्युत्पत्त्या रस-
शब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते। नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्यात् विभावा[illegible]द्यभावादित्यत आह। तदाश्रयाद्वाच्य
इति आश्रयणमाश्रयः। तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योपि मुख्य इत्यर्थः। न चैवं मुख्यशब्दार्थ-
स्य नानात्वेनाननुगमः। काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात्। तदेवं रसवति सर्वे एव दोषा नीरसे तु अवि-
वितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मंतव्यः। नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दादीनामि-
त्यत आह। उभयोपयोगिन इत्यादि। अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनो व्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते तेनाद्युप-
दाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशस्वरसः। न च तत्र बीज्याभावः अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तेः शब्दाद्या इति
बहुवचनासंगतेः स्यादेतत् हतिर्विनाशः न च दोषेण रसो नाश्यते तस्मादलक्षणमेवैतत्। मैवं हतिशब्दस्यापक-
र्षवाचित्वात् नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजके अव्याप्तिः अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः। तर्हि यत्र रस उत्पद्यते एवाप-
रं त्वपकृष्यते तत्राव्याप्तिः तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदंपत्योः सुरतरनिशि अवगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमा-
णमपरं परिहरति किंचानुरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति अत्र ब्रूमः उद्देश्यप्रतीति

विघातलक्षणोपकर्षहेतित्वमाश्चार्यः। उद्देश्यापचप्रतीतिः रसवत्यवलंबिता अनपकृष्टत्वस्य विषयाच्च नीरसे तु अविलंबिता
चमत्कारिणी वार्थविषया। तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टं। यतो दुष्टेषु कस्यचिद्रसस्याप्रतीतिरेव क
स्यचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः कस्यचित्तु विलंबः एवं नीरसे कस्यचिदर्थस्यानुभवमात्रस्याप्रतीतिरेव कस्यचिद्विलंबेन प्रतीतिः
कस्यचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धमित्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात् यथा रस
दोषाणां कस्यचित्संस्परया यथा श्रवणार्थदोषाणां तेषु प्रकृतस्याविदर्थोपस्थितेरभावात् यथा असमर्थत्वादेः कस्य
चित्तद्विलंबात्। यथा निहतार्थत्वादेः कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् यथा च्युतसंस्कृत्यादेः कस्यचित्तद्विलंबात्
यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रतायापादनेन यथा निरर्थकत्वादेः कस्यचिद्विरोध्युपस्थापने
न विपरीतोपस्थापनेन वा यथा विरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्याद्यूहनीयं। विघातकत्वं च कस्यचित् ज्ञातस्यप
याव्याहतत्वादेः कस्यचित्तु स्वरूपस्य सत एव यथा निहतार्थत्वादेः स चायं द्विविधो नित्यश्चानित्यश्च तत्रानुक
रणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः यथा च्युतसंस्कृत्यादि अन्यादृशस्त्वनित्यः यथा अप्रयुक्तादिः
अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि तत्र द्विविधोप्ययं त्रिविधः शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति। तत्र शब्दार्थरसानां
यथा पूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यं। शब्दस्तु विधा पदं त
देकदेशो वा वाक्यं च तदाश्रितः शब्ददोषोपि त्रिविधः तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात् प्रथमं तद्दोषनिरूपणमि
ति परमार्थः तेनेदं निरूप्यते। एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हतीति। अत्र भास्करः।
सत्यमुच्यते परं तु पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्सैकदेशदोषा इति समादध्ये। तत्रातिमनोरमं। अस्त्वेवं तथापि पदैकदेश
दोषाणां प्रथमाभिधानापादने किमन्तरमिति। वयं त्वालोचयामः उपेक्ष्यतां तावत् प्राथम्यादिविचारणं प्रतिदेशासु पदे

शानंतरमेव नच पदैकदेशदोषोपदेशो ऽतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात् नच पदैकदेश एवास्तूपदेशः पदैकदेशाव
तीनामपि केषांचित् पदव्याप्तित्वेन तद्दर्थं पदे ऽप्युपदेशस्यावश्यकत्वादिति। पददोषविशेषलक्षणमाह। दुष्टं पदं श्रुतिकटु
च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्ली[redacted]लं संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थम
थ[redacted] भवेत् क्लिष्टं अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव। दुष्टपदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। ननु श्रुतिकटुप्रभृ
तिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ लक्ष्यं लक्षणवाक्यत्वानिर्वाह इत्युच्यते रूढियोगाभ्यामभय
थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः। यथा घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणींद्रियाणि भूतेभ्य इतींद्रियलक्षणस्त्व
गौतमीये। प्रथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकं तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणोनुपयोगादिति चेन्न
अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यंजकत[redacted]त्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तद
र्थत्वात् तत्र श्रुतिकटुत्वं यच्चपि श्रुत्युद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितं तत
च्च परुषवर्णत्वं टवर्गादिसंयुक्तरेफलत्वरूपत्वं तच्च दुर्वचकत्वं॥ उदाहरणं॥ अनंगमंगलगृहापांगभंगितरंगितैः। तन्वंग्या
ऽलिंगितः कंठे कार्त्तार्थ्यं गंगपति मेव तद्द्वेजयतीति चेत्। तर्किताघ्राणत्वेन ज्ञानं न तथा उ तस्य च रूपस्य देवनाघः रसवि
शेषव्यंजकत्वात्त्वा नेपि शाष्टिंकता दृष्ट पदश्रवणेनो द्वेगाभावप्रसंगात् नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्। अंत्ये तु स
त्यादयः प्रमाणं नहुविदितविशेषानपि तत्रैव तद्द्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति किंचैववैयाकरणादौ वक्तरि
किंनिबंधनो दोषत्वाभावः स्यात् अत्रोच्यते रच्यायत्ते शब्दप्रयोगे करणीपतापश्चाद्प्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगोत्पादक
बीयेति मण्वतद्बीज अतएव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदस्तत्करणीपतापाहेतुत्वात् अतएव चानुकरणे वैयाकरणादौ व
क्तरि च श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यंग्ये नीरसे वा नायं [illegible] दोषत्वाभावः। [illegible] नुकरणीयतयास्यापत्याभावः

द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात् तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्। चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात्।
पंचमे मुख्यार्थहतेरभावात् एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते च्युतसं
स्कृतिः च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणानुगमो यत्र यद्भाषासंस्कारव्याकरणलक्षणविरुद्ध
यत्तद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किंतु तदविषयः। संज्ञाशब्दानां बहुलं क्वचनेन संस्कृ
तत्वान्नतत्रातिव्याप्तिः। यथा एतन्मदविपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापांडुरप्रांत हंत पुलिंद सुंदरकरस्पर्शक्ष
मं लक्ष्यते तल्लीयति शबरयुवति जनरंकुलं कुभाभयाभ्यर्थनादीनत्वा मनुना घोते कुचयुगं पत्रावृत्तमारूया॥ अत्र
मन्त्र लक्ष्यते तल्लीयति शब्रेकुंजरकुलकुंभाभयाभ्यर्थनादीनत्वा मनुनाथते कुचयुगं पत्रावृत्तमारूया॥
नाथते इति याचते इत्यर्थे च्युतसंस्कृतिसामान्यतास्त्विवादि सूत्रेणाप्रात्पस्यात्मनेपदस्य नियामकेनाशिषि नाथ इ
तिसूत्रेणाशिषितन्निषेधात् तस्मान्नाथति स्तनयुगमिति पठनीयं॥ ननु नाथत इतिस्य रूपं संस्कृतमेव तथा
चार्थविशेषेणतथेति वक्तव्यं। एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति मैवं यत्र शब्दपरिवर्तनेपि दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वं
[redacted] यस्तु तथा सति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् अत्रार्थाप्रतीतिर्दूषकताबीजमिति नित्यदोषत्वं प्रनक
रणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्यन्न प्रयुक्तं यथा यथायं दारुणाचारः
सर्वदैव विभाव्यते तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोथवा॥ अत्र दैवतानिंदुशिवत्यनेनाम्नातो घिशब्दः पुल्लिंगो दे
वतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः अत्र किं दूषकताबीजं न तावदप्रतीतिर्विरहवत्तात्सत्वात् शक्तिस्फूर्ति विरहमूल
पिनास्ति शब्दानुशासनेन तस्य तोऽप्रतिबंधकाभावादितिचेत् पदार्थोपस्थितिविलंबवस्तु बीजं अत एव श्ले
षयमकादावदोषत्वं उद्भूतचमत्कारसंपत्त्याप्रतीत्याविलंबस्य तत्रानुद्वेजकत्वात् वस्तुतस्तु ताद्दशाकविसम
यविलंघनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया चमत्कारविरोधितैव दूषकताबीजं अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः

यमकादावप्यदोषत्वं अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थकविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति प्रती
तिविलंबः। असमर्थमित्यल्पार्थेन नञ् तेन पदार्थपरिपठितमपि प्रकृते तस्य तेन विवक्षितार्थसमर्पकत्वरहितमित्यर्थः।
समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेन्न। उपसंदानोपजीवित्वात् सामर्थ्यस्य यथा। हनधातोः पद्धति जघन जंघा
दिषु पदादि पदोपसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यं तत्पुनरविशिष्टस्य। यथा तीर्थांतरेषु स्नाने
न समुपार्जितसत्क्रियः। सुरस्रोतस्विनीमेष हंति संप्रति सादरात्। अस्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नियता
निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोर्थो यस्य तत् द्व्यर्थकवि प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः
॥उदाहरणं॥ यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन मुग्धा साध्वसतरलाविलोक्य परिचुंबिता सहसा।
अत्र शोणितपदं अस्य रुधिरे प्रसिद्धिस्तु ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षिता दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव प्रागुपस्थित्या वि
वक्षितस्य विलंबोपस्थितिः अजोयमकादावदोषत्वं तत्रोपस्थितिविलंबस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलंबा
उद्देश्यत्वात् अनुचितार्थं अनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोर्थो यस्य तत्। यथा। तपस्विभिर्या सुचिरेण
लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या। प्रयांति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः। अत्र शौ
र्ये प्रतिपाद्ये पदांतरानपेक्ष्यमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति। तद्दोषस्तस्यादर्शनात्। विरुद्धमतिकृत् पदांत
रसापेक्ष्यं तच्चेति तस्मात् द्रुदः दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्थोपस्थितिः अतोस्य नित्यदोषत्वं। निर
र्थकं अविवक्षितार्थकं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत्। अत एव वाक्यालंकाररूतं यमकादिति

र्वीहृतं चरवल्वादिपदमदुष्टं। तत्र निपातरूपं वादिपदं वहुवचनादि च। उदाहरणं। उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्यु
क॰प्र॰ तेममहिमौदि। प्रभिवांछितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन। १ अत्र हि पदं अर्थस्य विवक्षितत्वात् दूषकतावीजं त
५५ स्याश्चतता। ताद्दिनतावदर्थानुपस्थितिः। पदांतरैरेव याकदभिधेयोपस्थापनात् नचैवमवाचकादौ तत्र तदभिधेय
55 स्यवाच्यार्थघटकस्य पदांतरैरनुपस्थापनात्। नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता चादीनां सार्थकत्वस्येतर
सविरोधित्वप्रसंगात् स्वरूपस्य ताद्रूप्यादिति उच्यते निरर्थकं प्रयुंजानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकता
वीजं प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा। अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्र
दित्यर्थः अतएवासमर्थाद्भेदस्तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् एतादृशविशिष्टविरहश्च। क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते
प्रकारे शक्तिविरहात्। क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात्। क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभवात्।
तत्राद्यं द्विधा। अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं। तयोराद्यं यथा। अवंध्यकोपस्य विहंतुरापदां भवंति वश्याः स्वयमेव दे
हिनः। अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहार्देन न विद्विषादरः। १८ अत्र पूर्वार्द्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दा
तृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्द्धे तद्विपरीत्यपर्यायकं जंतुपदमदातरि प्रयुक्तं। तच्च जायत इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तावपि
न विवक्षितयादातृत्वप्रकारेणास्यावाचकं। अनपेक्षितयोगं यथा। हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मयायं
त्र सा। तद्विश्लेषकरेण च धकाचितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं। किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं॥ तादृग्यामव
तीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना॥ अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितं। तामसीत्यनेन तत्र ध्वस्यतमोम ५५
[redacted] भिधानोपादानात्।
पत्वस्यैवपरीत्या राम॰

तत्र च धर्म्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्यादिना त्वेन शक्तं न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकं। द्वितीयं यथा॥ जलं जलधर
हारमयं वर्षतीति वारिदः इदं त्वं हितममपानां कंकु ■ पानेष्वहेषते॥१॥ अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वप्रकारेण साम
र्थ्येऽपि न समुद्रे धर्म्मिणि सामर्थ्यं। यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबंधनादनस्तित्वकल्पैव। तृतीयं त
पसर्गसंसर्गादर्थांतरगतमन्ययाच। तयोराद्यं यथा॥ जंघाकांडोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः। प्रत्यग्रा
लक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः। भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी। संभूतांभो
जशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्याः॥१॥ अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः। न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः। द्विसं
सर्गेण करणे नियमितशक्तित्वात्। अंत्यस्तु वाक्यनिष्ठवाचकतायां शाश्वडित्याद्युदाहरिष्यते तदेवं निदूषणेऽनुक्ता
शेषपदसमर्थे धर्मे धर्म्मिणि ■ द्वयोरपि शक्तिविरहः। अवाचके तु धर्म्ममात्रे सः विदधदित्युदाहरणं त्ववाचकप्रकरणमध्ये
समर्थस्यैवेति प्रकल्पितं। तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबंधनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयं दूषकताबीजं तु
विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम्। त्रिधाश्लीलमिति। अश्लीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्य
यः कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वं। तथा चकांत्यभाववदिति पर्यवसन्नकांत्यभावस्यातिप्रसक्त इति व्रीडा ■ जु
गुप्सामंगलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः। न चैतत्त्रयेऽनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकांकांतिम
त्त्वं नानार्थेऽपि मश्लील ■ शब्दः इत्यर्थः। तच्च प्रत्येकं त्रिविधं। क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालंबनत्वात्। क्वचि
दविवक्षितार्थस्यार्थांतरस्य तथात्वात्। क्वचित्ताहशार्थस्य निर्वाहिणो विस्मृतिमात्रहेतुत्वात्। एवं त्रिष्वक्वचित्क
चिदुदाह्रियते। तत्र व्रीडाव्यंजकार्थांतरस्य तथाभावो यथा॥ साधनं सुमहद्यस्य धनशब्दस्य व्यंजनमर्थांतरं जु
गुप्साव्यंजको यथा। भूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा॥ लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः। कश्चित्के
यन्नान्यस्य विलोक्यते। तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवं। अत्र सैन्यार्थकस्य = २ त्रुटिः

५६ सरदूषितेद्धमाणद्धवव्यामीत्यनेनेत्रस्थितः। मुग्धाकुड्मलितानेनेनददती वायुं स्थितास्तस्यसा। भ्रांत्या धूर्त्ततयाथवानति
को॰ प्र॰ म्टेतेतेना निशंचुंविता। अत्रवायुशब्दः पानवायुंस्मारयति। नतुतत्पर्यतयावाच्यमुपपद्यते। अमैत्यक्तौ विवक्षितस्ये
56 वार्थस्यतया त्वयया॥ मृदुपवनविभिन्नोमत्प्रियाया विनाशात् घनरुचिरकलापो निस्सत्नोघजातः रतिविगलि
तवधेकेशपाशोसुकेश्याः सतिकुसुमसनाथेकंहरेदेषवर्हः। १ अत्रविनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थेसंगत्तः। एवंवि
धभिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेनप्रत्येकं त्रिः प्रकारकत्वमूहनीयंन्यायसाम्यात्। दूषकताबीजं अनुभवसिद्धरसापक
र्षकताद्दशार्थोपस्थितिः। नीरसेतु चमत्कारापकर्षत्वंतस्या अथवाताद्दशार्थोपस्थित्याश्रोतुर्वैमुख्यंतद्वीजं अतः
शमकथायांदोषत्वाभावः। ताद्दशोपस्थितेः शमपोषकत्वात् भाव्यमंगलादिसूचनेनकामशास्त्रस्थितौक्तनवै
मुख्याभावात्। शिवलिंगभगिनीब्रह्मांडादिशौक्षेतुनतथासंवीतग्राम्यत्वविहितेषु असभ्यार्थानुपस्थितेः। संदि
ग्धंविवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः। यथा। आलिंगितस्तत्रभवान्संपरा
येजयश्रिया। आशीः परंपरांवंद्यांकर्णेकृत्वाकृपांगुरुः॥१॥ अत्रवंद्यामितिपदं वंदीशब्दे सप्तम्यंतं। वद्याशब्दे द्वितीयां
तंवेतिसंदेहः। प्रथमेहठगृहीतमहिलायांकुर्विविति। द्वितीयेनमस्यामाशीः परंपरामित्यर्थोपपन्नोसाधकवाक्यप्रमा
णाभावात्। दूषकताबीजं। उद्देश्यनिश्चयाभावः अतोयत्रसंदेहएवोद्देश्यस्तत्रयमकचवाच्यादिमहिम्नाप्रकरणा
दिविशेनवानिश्चयस्तत्रवादोषत्वं। अप्रतीतमिति। नत्त्वोत्पार्थतयाशाद्वानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्ध
मित्यर्थः। अतएवाप्रयुक्तादिभेदः तस्यान्यत्रापिप्रसिद्धेः। उदाहरणम्॥ सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयता
जुषः। विधीयमानमप्येतन्नभवेत्कर्मबंधनम्॥१॥ अत्राशयशब्दोमिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः। सचैवयोग ५६ वाम॰

शास्त्र एव प्रसिद्धः। एवं शास्त्रांतरप्रसिद्धमप्यूह्यं दूषकताबीजं। तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थस्यानुपस्थितिः अतएव यत्र
तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्र[redacted]तिपाद्यः। स्वयमेव वायुपरामर्शस्तत्र न दोषत्वं प्रत्युत व्युत्पादितस्य
कष्टं। तया गुणत्वं। ग्राम्यं ग्राम्ये केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेपि प्रसिद्धस्य कुतस्तस्य चोदाहरणं तेन दर्शितत्वात्॥
तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धं तस्मिन्देशे सर्वलोकैर्यदारव्यया। यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः तेन देश्यमपि संगृही
तं। अतएवाग्रे स्वादनयानगल्लादय उदाहरणीयाः कमलमहिषीदध्यादयस्तु प्रत्युदाहर्तव्याः। उदाहरणं॥ शाका
विभावरीकांतसंक्रांतद्युतिते चरवं। तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः॥१॥ अत्र कटिशब्दः लोकानभि
ज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजं। अतिवक्र्जवः वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगा
द्वक्तुर्वैदग्ध्यानल्पने श्रोतुर्वैमुख्यं तदेव्याल्लोच्यते अतएव दूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वं तस्य तथै
वौचित्येन वैरस्याभावात् कटिशब्देतु ग्राम्यतप्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः। नेयार्थं नेयोर्थोय
स्य तत् नेयत्वं निरूढिलक्षणा। काश्चित्सामर्थ्यादभिधाताऽर्थ्यंते चाधुना। काश्चित्काश्चिन्नैव त्वश
क्तितद्युत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वं। यथा॥ शरत्काले समुल्लासिपूर्णि
माशर्वरीप्रियं। करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिं॥१॥ अत्र चपेटापदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तं। न च
तत्रास्य रूढिर्वा प्रयोजनं मुखस्य शशाङ्कातिशायित्वकैर्थस्याप्रतीतेः दूषकताबीजं च वक्तृत्व भावेनार्थानुपस्थि
तिरिति नित्योयं दोषः। अयमेव क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टपदं समागतमेवेत्यभिसंबंधः। तदयमर्थः क्लि
ष्टत्वादिदोषत्रयं पदांतरसाहित्येनैव संभवतीति तथाच्य यदितयो पदयोः समासः तदैव समासेनैकपद्यात्सद

दोषता। समासे वाक्यदोषत्वमेव। इतरेषां तु समासे ऽसमासे च पददोषत्वं द्वितीयपदैरपेक्षे नैव दुष्टत्वादि
५८ ति। तत्राक्लिष्टं। अर्थप्रतीतौ क्लेशवत् यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रागनुपस्थितेर्वा। आद्ये वाक्यप्रतिपत्ति
का॰ प्र॰ विलंबितात् इत्यर्थः। निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलंबितेति ततो भेदः। द्वितीयं वक्ष्याप्रत्यासत्तेर्वा सामा
57 न्यशब्दात् प्रकरणाद्यभावे विवक्षित विशेषस्य प्रागनुपस्थितेर्वा। आद्ये वाक्यदोषत्वं धम्मिल्लस्येत्यादौ अन्त्ये
तु पददोषत्वमपि। तद्यथा। अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः। सदृशं शोभतेत्यर्थं भूपाल तव चेष्टि
तं। अत्र। अत्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलंबेऽपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चन्द्रादे
र्झगनुपस्थितिः अन्यस्यापि तथाभावात् नियामकस्याभावाच्च। अतः कुमुदेत्यस्यं व्यवधानेनोपस्थितिः
इदमेव कश्चित्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्योतेनावभासिभिरिति पाठे द्वितीयभेदवाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यं दूषकता
वीजं प्रतीतिविलंबः। प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वाददोषत्वमत्तोक्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात्। अविमृ
ष्टविधेयांशं अविमृष्टः — प्राधान्येन निर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्प्राधान्येन विधिप्रतीतियोग्यता सा चानुप
सर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानंतर्यं। अतोऽन्यत्क्रीरोत्थयमित्यादौ न्यूनमप्युक्तेत्यादौ वा नाव्याप्तिः प्रथमेऽनुक्त
रूपं प्राधान्याभावेन द्वितीयो विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्वात्। उदाहरणं। मूर्द्ध्न्यु
द्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नां। कैलासो
ल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः। अत्र न
गरीरक्षणएव यत्प्रयासस्तन्न ... नात् अतएवैवचनानुवादो। प्राप्तेरे ५८ का॰

तुमिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवोचितमतः किमेतत्फलमित्यादिनाभिसंबंधः स्यात्। तच्चबहुव्रीहावन्यपदार्थे
गुणीभूतं विशेषणप्राधान्येसमानन्नुशासनात्। किंचोद्देश्यंविधेयंचयदिपृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते। तदाप्र
थमोद्देश्याप्राप्तंविधीयते। नचसमासेपृथग्पपदादुपस्थितिः। अथपृथगुपस्थितोचनतथाप्यसन्निरिति। एवं
समासांतरेप्यविमृष्टंद्रष्टव्यं। तत्रकर्मधारयेयथा। स्त्रस्तांनितंबादवरोपयंतीपुनःपुनः केसरदा■मकांची।
न्यासीकृतांस्थानविदांस्मरेण द्वितीयमौर्वीमिवकार्मुकस्य॥१॥ अत्रद्वितीयत्वंमौर्व्यामुत्प्रेक्षत्वयाविधेयं। तच्चसमासे
गुणीभूतं मौर्वींद्वितीयामितिपाठेनिराबाधप्रतीतिः। नन्वत्रकांच्यांद्वितीयमौर्वीत्वंविशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतोनोक्तदो
षावकाशइतिचेन्न। तथापिहिविशेषणांशस्यद्वितीयत्वस्याप्राधान्यं द्वितीयसद्भावेएकस्य न्यासीकरणेवियात
मौर्वीत्वंतुतस्याप्रयोजकं। अन्यस्यापिसाद्वितीयस्यतदौचित्या दिति। वस्तुविशेषस्यपरिचायकतामात्रं। तस्माद्द्वि
ष्टविधा■वपिविशेषणमत्रप्राधान्येनवक्तव्यं। अतएवकथाकडारादेकासंज्ञेत्यत्रएकत्वस्याप्राधान्यप्रसंगभयेनस
मासोनाकारीतिव्याख्यातारः। अन्यथातत्रापिकत्रसंज्ञिन्युद्देश्येएकत्वविशिष्टसंज्ञाविधानेदोषोनस्यात्। बहुव्री
हीवंवताद्वितार्थगुणीभूतेन्यपदार्थेगुणीभावोयथा॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य■जन्मतादिगंबरत्वेननिवेदितंवसु व
रेषुयद्बालमृगाक्षिमृग्यतेतदस्तिकिंव्यस्तमपित्रिलोचने॥॥ अत्रवरेषुमार्गणीयानांधर्माणांकैवल्यदर्शनप्र
स्तावात् जन्मनयलक्ष्यत्वंविधित्सितंतच्चसमासेन्यग्भूतं। अलक्षिताजनि रितिपाठेतुपौर्वापर्यविपर्यसत्वेपिसमा
सानिवंधमप्राधान्यंनिवर्तते। तत्समासेयथा। आनंदसिंधुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनंक्षणमप्युमु
क्ता यासर्वदैवभवतातदुदंतचिंतातांतितनोतितववसंप्रतिधिग्धिगस्मान्॥ अत्रावांतरवाक्यप्रमुक्तेत्यनेननव
जलधरः। संनद्धोयंनदृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदंदूराकृष्टंननामशरासनं अयमपिपटुर्धारासारोनवा — पर

५८
का॰ प्र॰
58

परात्मनश्च निकषाऽस्मिन्नन्यधाविद्युत्स्त्रियानमभोविश्रीसत्रेवप्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु जुगोपात्मानमत्रस्तोभेजे धर्ममना
नातुरः। अगृध्नुरादेदे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्। १। इत्यत्रास्त्रस्ताघृध्नु वाघनु वादेनात्मगोपनादिवदप्रकृततानुवाद-
न्यकिंचित् विधेयमस्ति। न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव। यदुक्तं। विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषे-
धेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति। कथं तर्हि अश्राद्धभोजी त्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधः। लाभः पर्यु-
दासेनाक्षेपात् ननु पर्युदासेऽर्थो मुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत्। भवेदप्येवं यदि तथा सति तृणेन भवि-
ष्यत्यनेन संबंधः स्यात् स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना विवक्षितो न च पर्युदासे तथा संभवः। नन्वेवमपि नाविमृष्टवि-
धेयांशता विधेयस्यानुपस्थितेः किंतु धारणे विद्ध्यादिति तद्वाचकत्वं एव स्यात्। समासे हृदयं तिरनिरूढत्वादिति चे-
न्न। प्राधान्येनानिर्दि[redacted]शस्य तथा प्युक्ततेः अत एव प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्रेत्याह वृत्तिकृत्तु त्वप्राधान्ये-
न निर्दिष्ट इति। तर्हि विद्ध्यादित्यस्याप्यत्रैवांतर्भाव इति चेन्न। तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात्। अयुक्ते सत्याभावि-
मृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेन्न। उभयोरसंकीर्णस्य तत्संभवेऽप्ययुक्तत्वस्यं केरण्यदोषात्। दूषकतावीजं विव-
क्षिता प्रत्ययः तस्मान्नित्यदोषोऽयं। विरुद्धमतिकृत्तत्पदांतरसान्निधाने प्रकृतप्रतीतन्यक्कारप्रतीतिजनकं। तच्चे-
दमनेकधा प्रवर्त्तते क्वचित्समासांतरेण विग्रहेण यथा। (सु)धाकरकराकारविशारदविचेष्टितः। अकार्यमित्रमेको-
सौ तस्य किं वर्णयामहे। १। अत्र कोपं कार्यमंतरेण मित्रमिति विवक्षितं अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते। क्वचित्साम-
पद्योः समासे विरुद्धार्थे निरूढघटनया यथा॥ विस्तारस्त्वपरिप्राप्तिर्जावनानंददायिनः कांताकांतस्य सहसा विद-
धाति गलग्रहं। १। अत्र कंठग्रहार्थितया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः॥ १॥ क्वचिद्विवक्षितपरत्वेपदैवय्य-
र्थप्रसंगेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात्। यथा। नवप्रसूतपादिनाम भूतकरूपोऽसताव ज्ञातात्मनः तेन व्यारूजताधनुर्भे ५८

राम॰

गवतोदेवाद्भवानीपतेः तत्सुवत्तमदांधतारकवधाद्विश्वस्यदत्तोत्सवः स्कंदः स्कंदइवप्रियोहमथवाशिष्यःस्वयं
विस्मृतः॥१॥अत्रभवस्यपत्नीत्यर्थेभवानीतिसिद्धं तथाचभवपत्नीपतौप्रतीयमानेभवानीतिक्तः सद्भावश्रुतीयते।नहि
भवएवाभिधेयेभवपत्नीपतिरितिप्रयोगोयोग्यः।सचेतसांक्वचित्समासेव्यपिसमस्यमानपदयोर्व्यर्थतया
॥यथा॥गौरविपयद्वाहनतांप्राप्तवतःसोपिगिरिसुतासिंहः सविधेनैरहंकारःपायाद्वःसोंबिकारमणः॥अंबिका
रमणपदप्रयोगेगौरीप्रीतिकरत्ववत् मातस्वामित्वमप्यर्थः दूषकतावीजंविवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः
अत्रचयद्विरुद्धोर्थोविवक्षितायावतन्नादोषत्वं क्लिष्टादिविशेषेषुसमासगतत्वनियमाविधानात् श्रुतिकटुप्रभ्र
तिषुनियमोप्यनुक्तत्वात् तत्रासमासगतमुदाहृतमेवसमासगतेषु श्रुतिकटुर्यथा॥सादूरवसुधासांद्रतरंगि
तविस्तोचना।वहीनिर्हादना[redacted]दोयंकालश्चसमुपागतः॥समासोदकपद्यं।एवंच्युतसंस्कृ[redacted]त्यादयोद्रष्टव्याः॥उ
क्तान्यपददोषान् पदैकदेशेवाक्येचातिदिशति। ॥अपास्यच्युतसंस्कारमसमर्थनिरर्थकं वाक्येपिदोषाःसंत्ये
तेपदस्यांशेपिकेचन॥च्युतसंस्कारेत्यादर्शवप्रधाना निर्देशएतेइतिश्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः
श्रुतिकटुत्वादयइत्यर्थः।अत्रचयत्रपदांतरसाहित्येनपदानांदुष्टत्वंसवाक्यदोषः नचासाधुत्वसमर्थनिरर्थकाणं
दुष्टत्वेपदांतरसाहित्यापेक्षेति तत्रितयापासनमितिसंप्रदायः।तदसत्।सोध्यैष्टेत्यादौश्रुतिकटोर्दुष्टत्वस्या
पेक्षत्वस्यानपेक्षणीयतयातदुदाहरणाविरोधात्।नचतत्रापितथैवेतिवाच्यं।परुषवर्णारब्धत्वस्यस्वतएवसत्वात्।
तथात्वेपिकृत्यपातुदेवोदुम्बवनइत्यादि।अप्रयुक्ताद्युदाहरणेव्याप्तिः।नहितत्रापि दुष्टत्वेपदांतरापेक्षेति।वस्तुमपि
शक्यते।किंवावाचकमप्यसमर्थसमानशीलंकिमितिनापास्तंव्रतीसर्वव्याख्यानेषुविनिगमकंवक्तव्यमितिःप्रवक्र
मः।विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवतितिसेतातिमानायचयच्योतत्वेवाचवाकवतितिमभिप्रेतम्।न्यक्करोह्यय

५९
सा॰ प्र॰
59

मेवात्रमित्यत्रापिनाव्याप्तिः उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपिस्फुटत्वात्। अत एव। विमृष्टविधेयांशमित्यत्रांश
पदोपादानायोगोसौभगेतवागतइत्युदाहरणेप्रकाशेस्फुटमेतत्। एवंचयुक्तंच्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनं। नचास
मर्थसहोदरस्यावाचकस्यापिव्युदासोयुक्तः। तेनापिकेनचिद्विवक्षितधर्मित्वापनात्। यथोदाहृतेन्जंतुपदेन
व्युदस्तेषुपुनर्नकोप्यभेदोविवक्षितधर्मिप्रतिपादकइति। तत्रश्रुतिकटु वा यथागतं। यथा॥ सोध्यैष्टवेदांस्त्रिदशा
नयष्टपितॄन्नतार्प्सीत्समस्तंबंधून्। व्यजेष्टषड्वर्गमरंस्तनीतौसमीलपातंन्यवधीदरींश्च॥१॥ अप्रयुक्तंय
था॥ सपातुवोदुश्च्यवनोभावुकानांपरंपरां। अनेडमूकताद्यैश्चद्यत्यनुदोषैरसंमतान्॥१॥ अत्रदुश्च्यवनशब्दइंद्रे
अनेडमूकताशब्दश्चैडमूकेऽप्रयुक्तः। निहतार्थंयथा॥ सायकसहायवाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमा
धिपते। अब्जरुचिभास्वरस्तेभातितरामवनिपश्लोकः॥१॥ अत्रसायकशब्दः खड्गे मकरध्वजः समुद्रेक्षमाशब्दो
भूमौ अब्जशब्दश्चंद्रेश्लोकशब्दोयशसिचप्रयुक्तः। नचैषामेतेषुप्रसिद्धिर्भूयस्त्वंचातःप्रसिद्धेः शरमदनक्षांतिप
नयपद्यैरर्थैर्निहतार्थः॥१॥ अनुचितार्थं॥ यथा॥ कुविंदस्त्वंतावत्पटयसिगुणग्राममभितो। यशोगायंत्येतेदिशिशिव
नग्नास्तवविभो। शरज्ज्योत्स्नाकांतस्फुटविकटसर्वांगसुभगा तथापित्वत्कीर्तिर्भ्रमतिविगताच्छादनमिह॥
अत्रकुविंदमितितंतुवायंपटयसीतिपटंकरोषीतिगुणेतितंतुनग्नेतिवस्त्रहीनेत्यशब्दत्याकारप्रश्लेषादपशः
विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थेजुगुप्साव्यंजकत्वेनापकर्षद्योतकतयाऽनुचितार्थप्रकाशायंति। अवाचकंय
था॥ प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्यविषमाश्वः करोत्ययं। निद्रांसहस्रपर्णानांपलायनपरायणां॥१॥ अत्रप्राज
इत्यभ्रभ्राड्जलदः प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड्यत्रतादृग्विष्णुधामेत्यस्याविशेषणं। अत्रप्राभ्रभ्राडितिप्रकृष्टजलदेविष्णु ५९
राम॰

धामेति विष्णुपदे। विषमामध्व इति समामध्येति निर्द्दिष्टेति संज्ञो चेसहस्त्रपत्रेति सहस्त्रदले प्रह्लष्टजलदत्वादिर्निर्ग्रि
कारेणवाक्यानि कानि चित्त्वात्र धर्म्मिलिशक्तन्येवेति यथोक्तवानुपदोषत्वं॥ अश्लीलं व्रीडादि यथा॥ रूपते
रूपसर्पतीकंपनावामलोचना॥ ततस्त्वहरणोत्साहवतीमोहनमादधे॥१॥ अत्रोपसर्पतीति सुरतारंभग्रहणे
नेतिताडनविशेषं॥ मोहनमिति निधुवनं चार्थांतरं प्रतिपादयद्व्रीडादायि॥ जुगुप्सादायि यथा॥ तेन्यैवं वांते
समभ्यंतिपरोत्सर्गं च भुंजते॥ इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनं॥१॥ अत्र वांतोत्सर्गशब्दो छर्दितपुरीषार्थ
रत॰ ६ तयाप्रवर्त्तनमिति पुरीषार्थेतियजुगुप्सां ददयच्छति॥ अमंगलार्थं यथा॥ पितृवसतिमहं व्रजामि तां सहृदि
वारणेनयत्रमेभवतिसपदिपावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम्॥१॥ अत्र पितुर्गृहं पावनेवश इति विवक्षि
ह्रितेपितृवसतिपावकान्वयशब्दौ स्मशानवह्निसंबंधरूपामंगलांतरौ॥ [redacted] संदिग्धं यथा॥ सुरालये ल्लास
प्राप्त ८ परः पर्याप्तकंपनः मार्गणप्राप्ति मोभास्वत् भूतिरेव विलोक्यतां॥ अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामंदिरयोः
प्राप्तपर्याप्तकंपन इति प्राप्तसैन्यत्व प्राप्तकंपत्वयोरुपस्थापकं॥ अप्रतीतं यथा॥ तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेग
ताजुषः॥ दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः सफलितः सखे॥१॥ अत्राधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः (?) दृढतान्वाजपायोपमादीर्घस्य तीव्रपरमः संवे
गो वैराग्यं यस्य तन्त्रात्युक्तस्य छ भूमिर्दृढसंस्कारः॥ मृदूपायो मध्योपायो ऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधाश्चापियो
[redacted] मितः॥ प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः॥ अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्र
प्रसिद्धाः॥ ग्राम्यं यथा॥ तांबूलभृतगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः॥ करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा॥१॥ अत्र गल्ल
भल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः॥ नेयार्थं यथा॥ वस्त्रवैडूर्यचरणैः ध्वस्तसत्वरजः परा॥ निष्कंपा रचिता नेत्र युद्धवो
धयसांप्रतं॥ अत्र वस्त्रवैडूर्यशब्देनाकाशार्थो विवक्षितः इति नेत्र गगनार्थं विवक्षितं॥ नचास्यतत्र शक्तिरिति वाच

कत्वलक्षणेनशाब्दसंबंधेनांबरपदंलक्षयति।तस्मात्तुगगनप्रतीतिः।यद्वावाचकवाच्यत्वलक्षणेनशाब्दसंबंधेनग
गनमेवलक्षयतीतिलक्षितलक्षणा।लक्षणैवेतिवस्तुगतिः।एवंवैडूर्यमित्यस्यमणौचरणेत्यस्यपादेसत्वरजःपरत्व
स्यतमसिनिकंपेत्यस्यत्वाचलायांभूमौपुंड्रमित्यस्यदंदैवेदनेस्यबोधनेलक्षणैव।नचतद्वीजंरूढिःप्रयो
जनंवेतिनेयार्थत्वं।क्लिष्टंयथा।धम्मिलस्यनकस्येद्त्यविकासंकुरंगशावाद्याः रजतस्सर्ववंधव्युत्सत्तेर्मान
संशोभा॥१॥अत्रकुरंगशावत्याधम्मिल्लस्यशोभांसेद्त्यकस्यमानसंनरज्यतीतिसंबंधप्रतीतिव्यवधानं।अवि
मृष्टविधेयांशंयथा।न्यक्कारोह्ययमेवमेपदयस्तत्राप्यसौतापसः सोप्यत्रैवनिहंतिराक्षसकुलं जीवत्यहोरावणः
धिग्धिक्शक्रजितंप्रबोधितवताकिंकुंभकर्णेनवास्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः।किमेभिर्भुजैः॥१॥अत्र
प्राप्तपरिसत्वमयमित्यनूद्याप्राप्तंन्यक्कारकत्वंविधीयते।तोयमेवन्यक्कारइतिवाच्यं।अनुवाद्यमनुक्त्वैवनाभिधे
यमुदीरयेदितिवचनात्।अन्यथातुवैपरीत्येनविसंबेनतथाभावःप्रतीयेत।अयंन्यक्कारइति।उभयोःपदयो
र्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वं।अतएवसमासगतमेवदुष्टंपदंइत्युक्तं।अपिवात्रवृथोच्छूनैरिति असंगतं उच्छूनत्वमात्र
स्यैवानुवादौचित्यात्।नतुवृथात्वविशेषितस्य।किमेभिरित्यनेनवृथात्वस्यैवविधेयत्वात्।अर्थभेदापगमेकिंमे
भिरितिवैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्यतदौचित्यात्।ननुन्यक्कारोयमित्यत्रवैपरीत्येनाविधेयत्वप्रत्ययाद
र्थदोषएवायंस्यादितिचेन्न।खल्वत्राविवक्षितोर्थोदुष्टः किंतु क्रमविशेषाद्विवक्षितार्थः प्रत्ययएवेतिशब्दविशे
षणवापराध्यतिशब्दांतरेणतत्प्रतीतेरेवकैवल्यात्।यथाविरुद्धमतिकृतीति।नकेवलाविधेयस्योपसर्जनत्वयु
क्तमत्वाभ्यामेवायंवाक्यदोषः।किंतुविधेयस्यानुपस्थित्याविपर्यया॥अपांगसंसर्गितरंगितंदृशोर्भुवोररालांत
विलासवेल्लितं विसारिरोमांचनकंचकंतनोस्तनोतियोसौसुभगेतवागतः।अत्रयोसावितिपदद्वयमुद्देश्यविधे

पार्थकतया विवक्षितं उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् न चैतत्प्रतिपादितं। यच्छ
ब्दसांनिध्येनादसादीमां प्रसिद्धपराम॰र्शकत्वात् ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्साकांक्षत्वमेवानयोरसिद्धं
उच्यते॥ अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव एतदेवोच्यते। यत्तदोर्नित्याभिसंबंध इति। स चाभिसंबंधः शाब्दो वा आ
र्थो वा। तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः यथा दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादर इति एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः अनुपात्तस्या
पि सामर्थ्यादेवाक्षेपात्। तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकेन। यथा। कातर्य्यं केवला नीतिः
शौर्य्यं चापदचेष्टितं। अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः। अत्र स इति प्रक्रांतं राजानमाह। द्वयं गतं
संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः। कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौ
मुदी॥ अत्र सेति प्रसिद्धं। उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशुकांता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपंती। क्रूरेण दारुण
तया सहसैव दग्धा धूमांधितेन दहनेन न वीक्षितासि। अत्र ते इत्यनुभूतेन त्रिष्वप्येषु यच्छब्दस्योपादानेनाकांक्षा
पेक्षणीयं। तदभावेप्याक्षेपादेवं यः पूर्वोक्तगुणवान्यः प्रसिद्धो येऽनुभूते इति प्रत्ययात्। विघातात यच्छब्दस्तु
उत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः। यथा। साधु चंद्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके। उ
द्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः। यथा च मम। मातर्भारति वत्सलत्वसहतया किं नाम नाचा
र्यते॥ मित्राणि स्थिरता विवेकविनयाकार्य्येषु सह प्रार्थितं। इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागंतर्हितं स्थीय
तां यावत्त्वादृश विप्रयोगसुभगा लक्ष्मीर्नया लभ्यते॥ पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवा
पेक्षते। यथा नोदाहरणे पूर्वार्धपादद्वयोर्व्यत्यासे। ननु पूर्ववाक्यगतोप्ययं तदाक्षेपसमर्थो यथा। तच्च तुर्यं दिहारि
तं कुवलयैरित्यादौ इति चेत्सत्यं समर्थो न तु सर्वत्र किंतु यदीत्येतावद्रूपस्तत्पर्यायः उत्तरवाक्यगतस्तु सक
लरूपस्तत्पर्यायेति निर्विशेषः। [illegible] तत्र भिन्नलिंगत्वमेव। एवं चेच्छब्दे पि द्वयोर

६१ का० प्र० 61

प्पनुपादाने प्यार्योपन्नंदाः संबंधः पनी भकेचिदिहनः प्रयंत्यवज्ञां जानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः ।उ
त्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययं निरवधिर्विपुलाचपृथ्वी १ अत्र उत्पत्स्यतेऽस्तिवाममसमानधर्मा
तं प्रतिपन्न इतिस्फुटमेवावगम्यते। यथा श्रुतेनहिपूर्वार्द्धेन कथमप्यन्वयः। यत्तु प्रकांताद्यर्थकस्यतच्छब्द
स्यपच्छब्दापेक्षैवनेतिव्याख्यानं। तच्छक्तिविवेकाद्यनालोचननिबंधनंप्रकाशकारानभिमतंच। यदयंयच्छ
ब्दोपादानंनापेक्षतइत्याह ननुयच्छब्दंनापेक्षतइत्यादि तस्माद्यथाव्याख्यातमेवाहरणीयं एवंच योसौशुभ
गेइत्यत्रतच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दः साकांक्षः ननुस्यादेतद्यदितच्छब्दपर्यायतातयास
ति। असौमरुच्चुंबितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमंडलाग्रणीः वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितोवसंतकालोहनु
मानिवागतः। इत्यत्रादः शब्दः तच्छब्दार्थमेवाभिदधानःनातिदमर्थं। अयंसर्वेपात्यादिष्वापत्तिमातृबसे॥
तर्हि करवालकरालदोःसहायोयुधियोसौविजयार्जुनैकमल्लः। यदि भूपतिनासतत्रकार्येविनियुज्येततत
तःकृतेकृतंस्यादित्यत्रपुनरुक्तं स्यात् अदःशब्देनतदर्थाभिधानात्। न तर्ह्यंतरमस्यननिषेधात्। किं त्वनुजा
नीमस्तदर्थकत्वं कथमन्यथा योविकल्पमिदमर्थमंडलपश्यतीशनिखिलंभवद्वपुः आत्मपक्षपरिपूरितेजगत
स्यनित्यसुखिनःकुतोभयं। २। इत्यत्रेदमादस्यापितच्छब्दार्थकतादृदमदसोःसमानंशीलत्वादितिचेत्। सत्य
मात्थपरंतुयच्छब्दाव्यवहितानंतरवर्त्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोविप्रसिद्धमात्रेनिरूढः। किंपुनरिदमादिः
यथा। यन्नदूर्जितमत्युग्रंक्षात्रंतेजोस्यभूपतेः दीव्यताक्षैस्तदानेनन्नूनंतदपिहारितं। इत्यादौ तस्माद्योविक
ल्पमित्यत्रेदव्यवधानेनादःप्रयुक्तगोपुक्तेनत्वव्यवधानेन। कथंतर्हि नकेवलंयोमहतोपभाषतेशृणोति
तस्मादपियःसपापभागित्यत्रतच्छब्दोनयच्छब्दार्थइतिचेत् इत्यत्रयच्छब्देनव्यवधानात् योसावित्यत्रतु ६१ रामः

संधिनायच्छब्दनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात्। ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्याभिसंबंधः स्यात्स एव तु नास्ति
कथमन्यथा। यद्घटायां प्रतिजहि जगन्नाथनम्रस्य तन्मदत्यजैकयसराम्भष्ट्रस्यैकेनतदापरामर्षेपि द्विती
येयच्छब्दानिराकांक्षाप्रतीतिः द्वितीयतत्पदाभावात् न च तत्रात्तेपोपि पदः पूर्ववाक्यगतत्वादिति मैवम्
नरवत्वेकेनैवरूपेणयत्पदं परामर्शीनियम इति ब्रूमः किं त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति तथा चात्रापि पापा
त्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः। वस्तुतस्तु
यद्घाति न पदद्वयं किंतु नित्यवीप्सयोरिति सूत्रेण वीप्सायां पदोद्विलापनीयमादेशः तथा चादर्शनाए
केनयसदेनतत्पदेन च द्वाभ्यां अप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्षः आदिशब्दस्तु सामस्त्येन संबंधः परतायाह
कत्रूतियत्पदीयेनैवतेनतदुपपत्तौ तत्पदेपि वीप्सा यत्र तु तत्पदेपि वीप्सा तत्र न यत्पदे प्यादेशः किंतु भाभ्यां रूपे
पद्वयेन सर्वोपस्थानमिति सारं। प्रसमासवत्समासेष्वनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वं यथा। किंत्वोभ
नविलंवितः सभरतोपनेतदेवंकृतं मात्रीस्त्रीलघुतागतिं किं मथ्यवामातेवमेमसधमा। मिथ्यैतन्मम
चिंतितं द्वितयमप्यार्यानुजोसौगुरुर्माताततातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्राकृतं प्रत्रकलत्रेतातसंवंधस्या
नुजेवार्य्यसंबंधस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सतयेः समाकुलीभावः वाक्यदोषत्वं यथा तदुक्तं। सोयं षष्ठीतत्पुरुषस
मासः। एवं समासांतरेपि विरुद्धमतिकृद्यथा श्रितहामारत्नभवः शिवालिंगितमूर्त्तयः विग्रहत्यपणेनाद्य शेरते तेगता
सुखाः अवतांतिमंतोनुरक्तभवः कल्याणालिंगिताय द्वत्यपणेन दुःखाभाववंतः शेरते इति विवक्षितेभूमिपतिता
रुधिरस्याशिवाभिरालिंगिताः शरीरत्यपणेन गतप्राणेंद्रियाः शेरत इति विरुद्धं प्रतीयते अमतपरार्थः विरुद्धोप्य
र्थोविवक्षित इति ततो भेदः नव प्रकाशितविरुद्धसंकरः तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यंजकतयाविशेषात् यदेकदेशोपपद्य
संभवमुदाहरणानि॥ तत्र श्रुतिकटुकं यथा। अधमा तिपल [illegible] सत्वप्न मायामत्वा त्यारिणातिविसरत्वात्संगमेनांगना

याः प्रतिपद्विशकलस्तत्व मालोभयामासस्तदपि न हरिणाक्षी विस्मरत्यंतरालाः। एकत्र पदे वर्णद्वयकटुत्वे पददो
षत्वं पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः। एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वं। न चैव सोढ्येष्टेत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्। क
थं वाक्यदोषतेति वाच्यं। न हि नानापददुष्टत्वेऽवाक्यदोषता किं तु नानापदव्याप्तिमात्रेण साच पदावच्छेदेन तदे
कदेशावच्छेदेन वेति विशेषस्त्वादित्यस्य कटुत्वासम्मतौ तद्वत्। सिद्धांकुरः देवकार्य्ये प्रयोपमर्यातर एव लभ्य। अ
पेक्षतेप्रत्ययमंगलब्धप्रैवीजांकुरः प्रागुदयादिवामः। अत्र सिद्धौ लब्धौ रित्युदाहार्य्यं॥ निहितार्थं यथा॥ प्राप्तस्य
यो विभ्रममंडनानां संपादयित्री शिशिरैर्विभर्त्ति वलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्तां॥ अत्र मत्ता
शब्दः सिहिवीलायां प्रसिद्धः। निरर्थकं यथा॥ आदावंजनपुंजलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासितप्रोत्सर्पद्विरहान
लेन च ततः संतापितानां दृशां। संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कु
रंगेक्षणा॥ ॥ अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वक्तृत्वपूरणायोपात्तं। एकस्याः कुरंगेक्षणाया दृग्बहुत्वा
भावात्॥ अलसचलितेत्यादिव्यापारभेदाद्बहुत्वमिति चेन्न। तत्रेक्षणैरितिवद्बहुत्वतदनुपानात्। नच भावसाधन
यायाद्दृक्‌शब्द एव व्यापारे वर्त्तते विशेषणानन्वयप्रसंगात्। एवं कुरुतइत्यात्मनेपदमपि निरर्थकं। नाथतइत्यपि
वा निरर्थकमेवाविशेषात्। एवं द्वयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेति उच्यते आशिषि नाथइत्यात्मनेपदेनाशिष्य
त्मनेपदं नियमयता पराभिसंबंधविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यतेइतितत्रैवासाधुत्वं नतु कर्त्रभिप्रेता क्रियाफ
लत्वाद्योतनमात्रमिति नासाधुत्वं। एवं बहुषु बहुवचनमित्येतत्सूत्रं बहुषु वचनं नियमयत् द्व्येकयोरुपस्थितयो
स्तं निषेधति न तु बहुत्वाविवक्षामात्रे दृशामित्यत्र वचनद्वित्वैकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्यात् किं तु बहुत्वाविवक्षा
मात्रमिति सनर्थतैवेति युक्तमुत्पश्यामः। एतेनावयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेण त्वसाधुत्वमेवेति चं
डीदासमतमनादेयं ३ अवाचकं यथा॥ चापाचार्य्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः शस्त्रव्यस्तः सदन
मुदधिर्भूरियं हंतकारः अस्त्येवैतत्। किमु कृतवता रेणुकाकंठबाधां। बद्धस्पर्द्धस्तव परशुना लज्जते चंद्रहासः।

अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः कृत्प्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्र वाचकः ॥ अश्लीलं त्रिधा व्रीडादि यथा । प्रतिपेलवमतिपरिमितवर्णलघु-
तरमुदाहरति शठः । परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशोऽपांगसा
रक्ततया व्रीडादायि । जुगुप्सादायि यथा ॥ यः पूयते सुरसरिन्मखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्रपरिशीलनकील
नेन सौजन्यवान्यजनिकूजितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः । अत्र क्षयेति पूयव्यंजकतया जु
गुप्सादायि । अमंगलं यथा । विनयप्रणयैककेतनं संततं यो भवदंगतादृशः । कथमेष सतद्वदीक्ष्यतां तदभि
प्रेतपदं समागतः । अत्र प्रेतेति भागोऽमंगलस्य स्मारकः । संदिग्धं यथा । कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तप
तेतरां ॥ अयं साधुचरस्तस्मादंजलिर्बध्यतामिह ॥ अत्र चरभागो भूतपूर्वे चरडिति चरट्प्रत्ययो वा चरेर्व
इति ठांतस्य चरधातुर्वेति संदेहात् पूर्वं साधुरिवासाधुश्चरतीति वार्थसंदेहः ॥ नेयार्थं यथा ॥ किमुच्यतेऽस्य भू
पालमौलिमालामहामणेः । सुदुर्लभं वचो वाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ अत्र वाणशब्दो गीर्वाणे विव
क्षितः । न च तत्र समर्थः गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थे रूढिः । ननु तात्पर्यायांतरेण अत एव गीःश
ब्दादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः पर्यायप्रवृत्त्यसहत्वात् तस्माद्वाणः शब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । न च तत्र रूढिः प्र
योजनं वेति नेयार्थता । पंकजलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यं । परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहं । वा
डवानलादौ तूत्तरपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । न च समर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्याविरहाद्वाच्यतां
स च प्रसिद्ध्यभावात् समपाद्यभावाद्व्युत्पत्त्यप्रयुक्तावाचकानिहतार्थायोग्यासमर्थसंभेदा एव भवितुमर्हतीति
किमिति पृथङ्निर्दिष्टा इति चेत् तथापि परं त्वन्यैरलंकारकैर्भेदेन दर्शिता इति तथैव निर्दिष्टाः । किंचैवे
जात्यभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रभेदा वक्तव्याः ॥ एवं तत्तोऽपि विभज्योक्ता इति । अथ वाक्यमात्रदोषान्

६३ 63 का॰ प्र॰

द्वयमाह। प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधिहतवृत्तं न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरा
त्तं। अर्द्धांतरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यं। अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं।
भग्नप्रक्रममक्रममनत परार्थं च वाक्यमेव तथा॥ ॥अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणया वाक्य
त्वोपस्थितिः वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्यदोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः। तत्र प्रतिकूलवर्णं विव
क्षितरसादेः प्रतिकूलाः अननुगुणा वर्णा यत्र तत् अनुगुणत्वं वर्णानां गुणा एव केवनावसरे वक्ष्यते शृंगारे यथा।
अकुंठोत्कंठया पूर्णमाकुंठकलकंठिमां। कंबुकंठ्याः क्षणं कंठे कुरु कंठार्तिभिद्धर॥ ॥अत्र टवर्गः शृंगारप्र
तिकूलः। अटवर्गा इत्यादिना प्रतिषेधात् रौद्रे यथा। देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरि
ताः क्षत्रादेव तथा विधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात्॥ तान्येवाहितहेति घस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वं
ति मे। यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः॥ अत्र अस्ट देवो वर्णाः प्रतिकूलाः ओजस्विनिर
से विकट वर्णस्य दीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वा यथा॥ प्रागप्राप्तनिशुंभशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भव
त्। क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तंभापविद्धः क्षणात्। उज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कंठपीठातिथि
र्येनानेन जगत्सु खंडपरशुर्देवो हरो ख्याप्यते। अत्र पत्र तु न क्रोधस्तुर्यपादे तत्राशिथिल एव
प्रयोगः अपरुषस्या विरोधादि विरोधितयास्य न श्रुतिकटुभेदत्वं। नं च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वे त
स्य स्वकृत्वयोगे ध्यातलतालाभात्। अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन स्तत एवास्य न पददोषत्वे एकत्र तादृशवर्णप्र
योगस्य रसाविरोधित्वात्। दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव अत एव नित्यदोषोयं। नीरसादावा
स्वलाभाभावात्। श्रुतिकटो भेदः। अयं तु नित्यं। रौद्रादिरसे ६३ राम॰

निरपेक्ष
दोषत्वं

श्लोकार्धपर्यन्तसमासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽप्यस्य न कथं पददोषत्वमिति अन्यथा साहित्येन दोषत्वं वाक्य
दोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेन्न। एवं क्लिष्टत्वादावपि पददोषत्वं न स्यात्। किं बहुना याहृशा विवक्षया क्लिष्टत्वं पद
दोषत्वेनोक्तं तयाऽ इदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः। उपहतलुप्तविसर्ग उपहतविसर्गं चेति द्वयमित्य
र्थः। उपहत ओत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः। एकविसर्गस्य तथात्वे नैव स्यात्। उपघात
प्रजेत्वप्राप्तिः उपघातान्तरस्य दोषान्तरत्वप्रवेशात्। तेन नैरन्तर्येण ओत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्ग
त्वं च लक्षणे द्वयोरेकमुदाहरणं। धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः। यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता
बुद्धिप्रभाविताः। दूषतावीजं बन्धपारुष्येण सहृदयोद्वेगः अत एवायं नित्यः अत्रापीदं चिन्त्यं। भृयो मही
येति पशो विभूषित इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति। विसंधिर्विरूपः संधिः सन्निकर्षो यत्र वैरूप्यं च द्वि
धा विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। श्लेषमप्राप्तस्य श्लेषसंहिताकार्यस्याभावः स चान्यत्र तु विभाषोपात
वचनान्नैधिकः अप्रकृतसान्निकम्बा। तत्रान्त्यः पुत्रहादित्वात्। हर्वं च। सिद्धमित्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धे
वीति श्लाघः सकृदपि वर्त्तमानो दोषाय यच्छा निबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथममत एव सहृदयोद्वेजकत्व
तो। श्रेयोऽत्वसकृदनुप्रासनिकत्वेनाशक्त्यनन्तुनायकतया बन्धपारुष्येण वहितस्य दोषत्वं तत्रासकृत्प्रयोग
वते त्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्यतमत्वेन अश्लीलत्वं न्यानार्थत्वमेव वा। एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं
यथा। राजन् विभांति भवतश्चरितानि तानि। इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेंतः धीदोर्बलेऽप्रतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः॥ अन्त्यो यथा॥ तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः नि
जवंश उदारकान्तकान्तिर्विततमुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः। दूषकतावीजमस्यान्तं। अश्लीलत्वं यथा॥ वेगाडुड्डी

यगणेनखंडमरुच्चेष्टितः अयमत्तपतेपत्रीतन्नौनैवसर्वेकुरु॥ ॥अत्ररुचिंकुरुइत्यश्लीलं॥कष्टत्वंपुष्प॥
६४ 64 उर्वश्यासावत्रतर्वालीमवंतेचात्रवास्थितिः। नात्रजेहमतेगंतुंशिरोनमयतन्मनाक्। अत्रदूषकतावीजंपददो
वा.प्र. षप्रस्तावेउक्तमिति। अत्रापीदंचिंत्यं। समासेनैकपद्ये अश्लीलकष्टत्वानिबंधनाक्लिष्टेषाणांमश्लीलकष्ट
साधुमध्यप्रवेशोलोपा। सिद्धिनिबंधनविश्लेषस्यपदेविसङ्गवात् कथमस्यनपददोषत्वं यथा। मयउ
द्वैमेलउदान्नपशउदाहरति। वयंतुतर्कयामः सकलप्रभेदभिन्ना एतेदोषा दूषणांतरासंकीर्णावाक्यएवेतिवाक्य
मेवतेयातीतिनियमार्थः अतएवनपददोषविभागन्यूनतापि। तादृशस्यैवपदवृत्तेस्तत्रविभागादिति। हतवृत्तं
हतंवृत्तंयवतच्छन्दस्त्वंचास्यलघुगुरुकार्यसमपादांतलघुवर्णत्वं। प्रकृतरसाननुगुणत्वंवा। अन्यतमत्वेनैषा
मनुगमः अश्रव्यत्वंस्वलक्षणाननुगमात् यतिभंगात् स्थानविशेषगणविशेषयोगात्। शिखरिण्यादावं
त्यस्यलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात् प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च तत्राद्यं यथा। यस्मिन्पंचपंचजनाः आकाशश्चप्र
तिष्ठितः तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः। अत्रश्लोकेपंचमस्यगुरुत्वाच्छंदोभंगः यतिभंगोवर्णा
वृत्तेर्यथा। अमृतममृतंकः संदेहोमधूधून्यपिनान्यथामधुरमधिकंचूतस्यापिप्रसन्नरसंफलं। सकृ
दपिपुनर्मध्यस्थः सन्रसांतरविज्जनोवदतुयदिहान्यत्स्वादुस्यात्प्रियादशनच्छदात् अत्रहरिणीछंदसि
षष्ठेदशमेचयतिरुचितावतुर्थेतद्भंगः मात्रावृत्ते स्थानविशेषयोगो यथा॥ जंपरिहउरतीरमणअपिणसुद
रत्तणगुणाण। अहणवरजस्सदोसोपडिवक्खेहिविपडिवस्सा। अत्रार्याद्वितीयतृतीयसगणभगणौ
तौवतथाविधौछंदःशास्त्रेणदुःश्रवत्वेनप्रतिपादितौ। पदांतलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वंयथा॥ किंसितसहका
रतारहारिपरिमलगुंजितपुंजितद्विरेफः। नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरतिमुनेरपिमानसंवसंतः अत्रवापा
दंतप्रतिपादांतस्यगुरुत्वाच्छंदोभंगः [illegible] पादांतवर्त्तिनोलघोरपि गुरुकार्यकरणाक्षमत्वं ६४

राम.

द्रवज्रादिषुतुतकार्ष्ण्यक्षामत्वाद्दोषः । तस्मात्प्रमदितसौरभेतिपठनीयं । नकेवलंप्रथमतृतीयपादयोरेवायंदोषः
किंत्वन्ययोरपि । तत्रचतुर्थेयथा । अन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यामृदन्यैवसा । संभाराःखलुतेन्यएवविधिना
यैरेषसृष्टोयुवा । श्रीमत्कांतिजुषांद्विषांकरतलात्स्त्रीणांनितंबस्थलाद्दृष्टेयत्रपतंतिमूढमनसामस्त्राणि
वस्त्राणिच । अत्रवस्त्राण्यपीतिपाठेगुरोरेवसंयोगपरतयास्वरबद्धौलघुरपिगुरुकार्यकारीसंपाद्यते । एवंद्विती
यपादेप्यूह्यः । एषुचाश्रयतासहृदयोद्वेजनादुष्टताबीजं अतोनित्यदोषोयं । प्रकृतरसाननुगुणत्वंयथा । हानृप
हाबुधहाकविबंधोविप्रसहस्रसमाश्रयदेव । मुग्धविदग्धसभांतररत्नक्वासिगतःक्ववयंचतवैते १ इदंदोधकवृत्तं ।
शोकाननुगुणं । तद्विरोधिहास्यव्यंजकत्वात् अस्यचप्रतिकूलवर्णत्वंदुष्टताबीजंनीरसेचनास्यात्मलाभइति
नित्यदोषात् । न्यूनाधिकेत्यादि न्यूनपदमधिकपदंचेत्यर्थः । कथितपदंचेत्यत्रन्यूनपदं । न्यूनंपदंवाचकमा
द्योयत्रतद्योतकन्यूनतायांतु अनभिहितवाच्यत्वमितिविशेषः । उदाहरणं । तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपां
चालतनयांवनेव्याधैःसार्धंसुचिरमुषितंवल्कलधरैः । विराटस्यावासेस्थितमनुचितारंभनिभृतंगुरुः
खेदंखिन्नेमयिभजतिनाद्यापिकुरुषु ॥१॥ अत्रपादमध्येऽस्माभिरितिखिन्नेइत्यस्यपूर्वमित्थमिति
चपदत्रास्ति आवश्यकेचते अन्यथाकर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च । तदर्थस्याविवक्षितत्वाद्धर्मस्यै
तादृशएवविवक्षितइतिशब्दस्यैवायमपराधः । यत्रत्वर्थएवतावद्दूरंविवक्ष्यतेतत्रार्थएवदुष्टइतिसा
कांतत्वंदोषांतरमितिद्रष्टव्यम् । विवक्षिताप्रतिपत्तिरस्यदूषकताबीजं । अतोऽत्रेत्याक्षेपतस्तल्लाभेदोषत्वं
मधिकपदंयथा । स्फटिकाकृतिनिर्मलःप्रकामंप्रतिसंक्रांतनिशातशास्त्रतत्वः । अविरुद्धसमर्थितोक्तियुक्तः

६५
का॰प्र॰ 65

प्रति मल्लास्तमयोदयः स कोपि॥ अत्र स्फुटिकमेव निर्मलतायामुपमानं विवक्षितं उपात्तेष्याकृतिपदे यथा
कथं चित्ते नैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं न तु व्यर्थ त्वादपुष्टार्थेन संक
र इति वक्ष्यते। न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं तु समासेपि यथा॥ इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह ज
रास्वपि मान्मथो विकारः। यदपि च न कृतं नितंबिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा॥ अत्र कृतमि
कं पूर्वार्द्धवत्तेनापि नैव प्रतीतिपर्यवसानात्। कृतं प्रत्युत क्रमभंगमावहति पूर्वार्द्धकरणात्। तथा च यद
पि च न कुरंगलोचनानामिति पठनीयं। निःप्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजं। अतो हर्षा
दावभिव्यंग्येन दोषत्वं। न्यूनपदं यथा॥ आधिक्करतलतल्पकल्पितस्वापलीला परिमिलननिमीलत्पां
डिमा गंडपाली। सुतनु कथय कस्य व्यंजयत्यंजसैव स्मरनरपतिलीला यौवराज्याभिषेकं॥ अत्र लीला
पदं वारद्वयमुपात्तं दूषकताबीजं च केवलशब्दपुनरुक्तत्वेन श्रोतुर्वैमुख्यमतो लाटानुप्रासादावदोषत्वं। अ
शक्तपुनरुक्तत्वयात् इदं तु चिंत्यं समासे सत्येकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविशेषस्य संभवात् कथं
न पददोषत्वमिति। पतत्प्रकर्षं अलंकारस्य बंधकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्र क्रमेण पातो निकर्षः। यथा। कः कः कु
त्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत् सूकरः कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्त्तुं करी नोद्यतः॥ के के कानि वना
न्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः। सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पंचाननो वर्त्तते॥ १॥ अत्र करायभिधाने
विकटबंधकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः दूषकताबीजं चाशक्तपुनरुक्तत्वेन श्रोतुर्वैरस्यं।
रसानुगुणतया पतितत्वातेपि न दोषः। समाप्तपुनरात्तं समाप्तं सत्पुनरुपात्तं। वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयिशब्दो ६५
पादानं यत्र तत्त्वर्थः। यत्तु समा [illegible] विशेषणांतरोपादानं वक्तव्यं तल्लक्षणमिति तन्न। प्रागप्रा राम॰

प्रेत्यादौ वाक्यांतरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषत्वमुक्तादनविरोधात्। उदाहरणं। ॐकारः स्मरकार्मु
कस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो झंकारो रतिमंजरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः। तन्व्याः कंचुलिकापसारण
भुजाक्षेपस्खलत्कंकणः क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः॥ अत्र तनोतु व इति समाप्तमेव वा
क्यं नवयवद्रत्यादिविशेषणेनोपात्तं निराकांक्षत्वं च दूषकताबीजं। अतश्चानित्यदोषोयम्। वाक्यांतरारंभे तद
८५ भावात्। अत्र कठोरकवाचकम्। द्वितीयार्धगतमप्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाक्यं चतुर्थ्या। मसृणचरणपातं गम्य
तां भूः सदर्भा विरचय सिचयांतं मूर्ध्नि धर्मः कठोरः। तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः पथि पथिकवधूभिः शिक्षि
ता वीक्षिता च॥१॥ अत्र भूः सदर्भेति मसृणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यं। तत्र च तादर्थ्य इति गतं अत्र च निराकां
क्षताद्युक्तताबीजं। श्रुतमात्रस्यैव भूः सदर्भत्वस्याहेत्वादिना हेतुत्वप्रतीतेः। यस्य तु कर्त्तव्येन तथा प्रतिपत्तिस्तस्या
द्वितीयोपादानेपि अश्रान्तलाभ एव नास्ति। तल्लाभेपि वा न दोषत्वमिति। अभवन्मतयोगं अभिवन्नभिमतो यो
गो यत्र न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यांतर्भावः उपजीव्यत्वेन भेदादिति केचित्। वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरन्वयो
भवत्येव परं त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिविनाकृतेन। अत्र तु संबंधमेव तयोर्निप्रतीपतमहान्भेदः। नन्वेवमभव
न्मतयोगमित्यत्र योगे मतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेन्न। एकवाक्यपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योग्यस्या
पि सत्वात् मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसंगः एतच्च क्वचिद्विभक्तिभेदात् यथा। येषां तास्त्रिदशेभदान
सरितः पीताः प्रतापोष्मभिर्लीलापानभुवश्च चंदनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः येषां हुंकृतयः कृतामरपति
क्षोभाः क्षपाचारिणां किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किं चेत्स्ववादोचितं। अत्र यैरित्यस्य विशेष्यतयोपात्तया वारि
प्रादयो विवक्षिताः। न च तेन तत्तस्य [illegible] यथा मधुपैर्लीलापानभुवः कल्पितास्तेषां प्र

६६
का॰ प्र॰ 66

तोयैश्चाभिरित्यादिप्रकारेणयस्त्वुद्देश्यविधेययोरेवतथान्वयोस्तुकिंविशेष्यांतरविवक्षयेतिचेन्न।अन्यवाच्या
नांहिविधेयेनैवसाक्षादन्वयोनतुतदंतर्भाव्यान्यवाच्यांतरेण।गुणत्वस्योभयत्रतुल्यतयाविशेष्यत्वाविनिग
मनायाःप्रवशयकत्वात्।तदेतदुक्तं।गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधःसमत्वात्स्यादिति।अतएवारुणयैकहायन्या
पिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणातीत्यारुणयादीनांपिंगाक्ष्यादिभिर्नान्वयोनापिगवातस्याःक्रयसाधनत्वेनगु
णत्वात्।किंतुक्रयेणैव।कथंतर्हिधर्म्यंतरस्यैरूप्यारुण्यादिभिर्नक्रयइति।आरुण्यादीनांगोत्वगतानांसामर्थ्य
समाजात्।तर्हितद्वदेवात्राप्यार्थएवसमाजोऽस्त्वितिचेत् भवेदेवंयदितद्वत्समानविभक्तित्वंभवेत्।कथंतर्हिभ
वत्यभिमतोयोगइतिचेत्।तयावारिभिरितिपाठेकथंसमन्वयत्।पदनिर्दिष्टानांतसदेनपरामृष्टैतैर्वास
र्वेषांतपावारित्वावतेः।क्वचिन्न्यूनतादिनिबंधनोयथा।त्वमेवंसौंदर्यात्सचरुचिरतायाःपरिचितःकला
नांसीमानंपरमिवयुवामेवभजथ।अपिद्वंद्वदृष्टातदितिसुभगेसंवदतिवामतःशेषंयत्स्याज्जितमिहतदानीं
गुणैतया।अत्रशेषसंपत्तेर्गुणितायाजयप्रयोजकत्वान्वयोविवक्षितःसचद्विधा।संभवतियदित्यस्यचे
दित्यर्थकतयातद्यदिपदार्थयोर्विवक्षयावा।तयोर्यदिप्रथमेतासर्वतदावाचकता।द्वितीयेतुन्यूनपदत्व
मितिन्न्यूनपदस्यापिअत्रैवांतर्भावः।क्वचिन्न्यूनपदेपिअध्याहार्यादिनाऽमतयोगसंभवेवाविलंबादेवदुष्ट
त्वसंभवात्।क्वचिदाकांक्षाविरहात्।यथा।संग्रामांगणमागतेनभवताचापेसमारोपिते।देवाकर्णयये
नयेनसहसायद्यत्समासादितंकोदंडेनशराःशरैररिशिरस्तेनापिभूमंडलंतेनत्वंभवताचकीर्तिरतुला
कीर्त्याचलोकत्रयं।अत्रपूर्वार्द्धेयेनेत्युत्तरार्द्धस्ययोगोविवक्षितःनकथंचित्संपद्यते।तथाहिअर्थानांवस्था ६६
र्येयोगःक्रियात्वेनवाकारकत्वेनवासंबंधित्वेन[illegible]तयावानुत्वत्वेनवादिनाथवातदादिना राम॰

पूर्ववाक्यार्थमन्यच्चवाक्यांतरावष्टंभद्वारावाक्यैकवाक्यतयाभवेत्। तत्रकोदंडादेः प्रथमतृतीयपंचमषष्ठ्याः
पदार्थास्तद्विशेषणत्वात्संभाविताः एवकारकत्वमपिकर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्रघटते तत्रानर्जनाक्रियायांपदार्थ
मात्रस्यकर्मत्वेविवक्षितेकोदंडशरानित्यादिस्यात् अथपरस्परान्विताभिहिताः पदार्थाःकर्मत्वप्रत्येकवाचकात्
कोदंडादिशब्दात् द्वितीयेतिचेत् तर्हिप्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्कोदंडः शरा इत्यादिप्रथमास्यात् माहिषं
कोदंडादिशब्दात् द्वितीयेतिचेत् तर्हिं प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्कोदंडः शराइत्यादिप्रथमास्यात् नहि
दधिसमार्द्रंपय इत्यादिवत्। अथसमासादनक्रियायांकोदंडादीनांकर्तृत्वेतयाशरादीनांतुकर्मभावेनान्वय इति
चेन्न। शराः समासादितं इत्यनन्वयात् किंचयेनयत्समासादितंकोदंडेनशराः समासादिताः तदार्जयेतिप्र
पर्यवसानेकर्त्रोः कर्मणोश्चभेदः प्रतीयेत नचाकांक्षानिवृत्तिः स्यात्। अथयच्छब्दस्यबुद्धिस्थवाचकतयाकोदं
डादिपदार्थएवयच्छब्दार्थः तथाचयच्छब्दार्थस्याक्रियान्वयेकोदंडादीनामन्वयोजातएवेतिचेन्न। एवंहि
कोदंडादीनांपुनरुपादानंव्यर्थमेवस्यात्। तस्मादस्तिकाचित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इतितदवाच्छि
न्नतयायोगः कथंचिदुपपादनीय एतेनाक्षिप्तच्छब्दार्थत्वमपिनिरस्तं अथकर्तृकर्मणोर्विशेष
णानिकोदंडानिचेन्न। कोदंडेनशरायत्समासादिततदार्जयेतिवाक्यार्थपर्यवसानेपुनर्विशेष्या
कांक्षायाः अनिवृत्तिप्रसंगात्। शरायदित्यादिघनन्वयवाहुल्यप्रसंगाच्च। अतएवकोदंडादिशब्दा
नांकर्तृकर्मणीतद्विशेषणंतुयच्छब्दार्थइत्यपिनिरस्तं॥ अथयेनयादितिसामान्य। — वगमात्॥
केनकिमितिविशेषप्रश्नेकोदंडेनशराइत्याद्युत्तररूपाणिवाक्यांतराणि इतिचेन्न ताद्दशप्रश्नाप्र
वणात् अथसाधुनीयते एवमुत्तरांतेनकोदंडेन [illegible] यत्तदोरेकेनयेनयदासादितंतदार्जयेति

६७ प्रतिज्ञायप्रश्नं विनापिकोदंडादिनिर्देशसंभवेनतदुन्नयनासिद्धेः नचचासादितमित्यस्याक्रियापद
स्यः वचनादिविपरिणामेनानुषंगेकोदंडेनमारः समासादिताइत्यादिवाक्यांतरारंभेकोदोषइतिचेत्
का.प्र. 67 वाक्यभेदः पूर्वपरार्द्धयोरनन्वयतादवस्थ्यात्। लोकेतादृशवाक्यभेदेपिदोषाभावात्तथाप्रयोगइति। व्य
यस्यापिविवक्षितयोगाभावस्यावतारोयथा॥ चापाचार्य्यस्त्रिपुरविजयीकार्त्तिकेयोविजेयः। शस्त्रव्य
स्तः सदनमुदधिर्भूरियंहंतकारः अस्त्येवैतत्किमुकृतवतारेणुकाकंठबाधांबद्धस्पर्द्धस्तवपरशुनाल
ज्जतेचंद्रहासः। अत्ररेणुकाकंठबाधाजन्यात्मनिंद्याभार्गवस्ययोगोविवक्षितः तन्निंदाप्रकरणात्परशोः
स्वक्रियापाटवेनानिंदनीयत्वाच्च। नचतथाप्रतीयतेकृतवतेतितृतीययापरशुनैवसंबंधावगमात् कृ
तवतइतिपाठेतुभार्गवेनिंदायोगः प्रतीयते। यदितुपरशुनिंदानंतरंविदग्ध्योक्त्याभार्गवेपिनिंदावगमस्त
दावगमस्तथापिकृतवतस्त्वयाऽनेनायोगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवैतत्। तथाहि। यथास्यस्पर्द्धायोग्यत्वोपपत्त
येपरशुस्वामिनोमहादेवस्याशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्तानि तथातदयोग्यत्वोपपादनायतस्यैवक
ष्ट्रियस्त्रीवनुमुच्चितइतिभार्गवेणकृतवत्स्यान्वयोविवक्षितोनप्रतीयतइतिदुष्टत्वं। एवंचचंडीदास
दिव्याख्यानमनादेयं। क्वचित्समासाच्छन्नतयामतयोगाभावः यथा चत्वारोवयमृत्विजः सभगवान्कर्
मोपदेष्टाहरिः संग्रामाध्वरदीक्षितोनरपतिः पत्नीगृहीतव्रता कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोप
शांतिः फलं। राजन्योपनिमंत्रणायरसतिस्फीतंयशोदुंदुभिः। अत्रसंग्रामाध्वरस्यक्रतुत्वेनाध्वर्युसर्व ६७
वान्वयोविवक्षितोनतुप्रतीयतेसमासच्छन्नत्वात्क्वचित्संबंधितिरोधानं यथा॥ जंघाकांडोरुनालोनरव राम:

किरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिशलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तुर्नृत्यानुकारे जयतिनि
जतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभृतांभोजशोभांविदधदभिनवोदंडपादो भवान्याः ॥१॥ अत्र तत्पदार्थस्य पार्वत्यायो
गोभिन्नतः दंडपादेनप्रतीयते वाक्ये यत्र प्रधानं तत्रैव निजादिपदस्य सत्त्वेः दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति नि
त्यदोषोयं। अनभिहितवाच्यमित्याकश्यकेण्यः तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमवश्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः
वाचकपदानभिधानेन्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् यत्तुन्यूनपदे अप्रतीतिमात्रं अत्रतु विरुद्धप्रतीतिरित्यनयोर्भे
दः अप्रस्तुतस्येति वक्ष्यमाणोदाहरणे चमत्कारसंबंधित्वेन वीराशिषः प्राप्तिरेव विरुद्धप्रतीतिरितिकस्यचिद्व्याख्या
नेतदनुभवविरुद्धतयानुभवस्याप्रतीतेः इदंचान्यथावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वा। अवाचकस्य द्योतकादेरन
भिधानाद्वा। आद्यं यथा। अप्राकृतस्य चरितातिशयैरहृष्टैरत्याहृतस्य मम नामतथापि नास्याकोपेष्टवीराभि
प्रकाक्तिरप्रमेयसौंदर्यसारसमुदायमयः पदार्थः। अत्राहमपहृतोस्मीतिप्रकारेणापहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः
तेनवाक्यद्वयसंयंत्रीतयापीत्युपपद्यते द्वितीवाक्यगतत्वेनैवतस्यप्रतीतेः नन्वयमविमृष्टविधेयांशएवाति
वेद्य। नहिविधेयाविमर्शमात्रमत्रदूषणं किंतुतथापीत्यस्यासंगतिरपितदनुरोधेनैवह्यपहृतत्वस्यविधे
यत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात्। एतेनावांतरवाक्येन विधेयाविमर्शे समाधानमपोद्यं। बीजाभावात्तद्दाण
मप्पभूत्तेत्यवांतरवाक्यतदुदाहरणे अत्र। प्रस्तुवाक्योदाहरणे विधेयाविमर्शः तथापि द्वितीयभेदे तदसंक
रमात्रेणैव दोषभेदव्यवस्थितिः। यथा। एषोहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती स्व
प्नेनिरुद्धघटनाधिगतानुरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतांविधाय॥ अत्र सुरासुराणां मनोरथदूरवर्तीत्यण्व

र्थो वरपवाच्यः अन्यथा अन्यमनोरथविषयत्वं प्रतीयते असमासेप्येव दोषो यथा॥ प्रणयभंगपराङ्मुखचेत
६८ सस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः अपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥१॥ अत्र लवमर्थो
को॰ पृ॰ 68 वरपवाच्य अन्यथा लवानिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसंगात् दूषकतावीजं प्रथमेनियैंता प्रतीतिः अंत्ययोस्तु विरुद्ध
प्रतीतिरितिनि[illegible]दोषोयं। अपदस्थेति। अपदस्य पदमस्थानस्य समासस्य चेति द्वयं इत्यर्थः। अस्थानस्थत्वं वा
योग्यस्थानस्थत्वम्। तयोराद्यं यथा॥ प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न का
चिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि अत्र न काचिदिति नयोग्यं नञः स्थानं प्रतियोगिसन्निधि
हितयैतिनयत द्वावधानेपि नरवस्तु नरवस्तुवाणः सन्निपातो यमस्मिन्नित्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात् परंतु
न काचिद्विजहौ अपितु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसंगादयोग्यस्थानं एतद्विरुद्धप्रतीतिजननादि
वविवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वं। यथा॥ लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटा
लंवेन निद्रांतरे मुद्रांकः शितिकंधरेंदुशकलेनांतः कपोलस्थले। पार्वत्या नखलक्ष्मशंकितसखीनर्मस्मित
व्रीडया प्रोन्मृष्टः करपंकजेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः॥ अत्र कुटिलाताम्रच्छवि विलनखलक्ष्मशंकावीज
मितितत्सर्वमेव प्रयुज्यमानमुपयुज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टवीजं नित्यप्राप्यं। अस्थानस्थसमासं य
था। अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमंतिनीनां हृदि स्थातुं वांछति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः। उ
द्यत् दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥१॥ अत्र
वीर्धक्रुद्धस्य भाषिणि उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यस्थानं न च न कवेरुक्तिरुक्तौ च मितस्य स्थानसमासता ६८

नन्वप्रतिकूलवर्णत्वांतर्भावः समासस्यावर्णरूपत्वान्नापि पतत्प्रकर्षता। अथ मध्ये तस्य प्रकर्षस्याग्रे
त्यागाहितत्संभवो न तु तद्वैपरीत्यं। किंच उभयथोचितस्यैव प्रकर्षाहरणं। ननु मंच हृदयनाथं कंठे मनसस्तमो
रूपं मम पादगतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि मम कंठे गृहाण लक्ष्मोपमं चेतीति यत्र येऽन्योन्यवाक्यस्य पदमादायान
भिमतं प्रतीयते तद्देव दुष्टबीजं प्रतीतीति विशेषो वा एकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति ततो भेदः गर्भितं जातगर्भं अंतःस्थितवा
क्यांतरवाक्यमित्यर्थः तत्तु वाक्यं क्वचित्स्वभावत एव एकं क्वचित्तु वाक्यैकवाक्यतया एकीभूतं तत्राद्यं यथा। पाप्य
कारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन॥१॥ अत्र वदामि भवतस्तत्त्वं इति वाक्यांतरं प्रथम
वाक्ये स्थितं। द्वितीयं यथा। लग्नं रागावृतांग्या सुदृढमिह यथैवासियष्टिररिकंठे मातंगानाम पीहोपरिपर
पुरुषैर्या च दृष्टा पतंती तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमि
व गतेत्यंबुधिं यस्य कीर्तिः॥१॥ अत्र तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु न भृत्येभ्यो दत्तास्मीति वाक्यैकवा
क्यमध्ये विदितं तेऽस्त्विति वाक्यांतरं स्थितं प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोपसरतीति विरुद्धमतिकारित्वात् प्रकाशितवि
रुद्धं प्रतीतिरुद्भेदो दुष्टबीजं अतो न यत्र प्रतीतिर्विच्छिद्यते तत्र नायं दोषः। प्रसिद्धिहतं मंजीरादिषु रणितप्रा
यं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखं इति प्रसिद्धिमतिक्रांतं यथा। महाप्र
लयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तकप्रचंडघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंद
रः कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः रवो मंडूकादिष्वेव कविप्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे न वा वा
चकसंकरः तुल्येनैव रूपेण भयस्यापि समवेदकत्वे न वियोग नियमात् अत एवायं वाक्यदोषः। विसे

षणाविशेषाणांसन्निधानेनविशेषपरत्वादिति। भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावौचित्यंयत्रतत् तच्चानेकधाव्यवस्थि
तं। तत्रप्रकृतेःक्रमभंगोयथा। नाथेनिशाया नियतेर्नियोगादस्तंगतेहंतनिशापियाता। कुलांगनानांहिदशानुरूपं
नातःपरंभद्रतरंसमस्ति।१। अत्रास्तंगतेइतिगमेःप्रकृतेःप्रस्तावेयातेतियातेःप्रकृतिप्रक्रमभंगः भिन्नाभ्यामुप
स्थापितं भिन्नवद्भातीतिकुलांगनानांस्वापिनि पुसदृशावस्थाप्रतीतिर्नसंभवति। तस्माद्गतानिशापीतियुक्त
पाठः ननुनैकपदंद्विःप्रयोज्यंप्रायेणेतिवामनसूत्रं। अत्रापिकथितपदमनुपदमेवोक्तं तथाचपुनर्गमेःप्रयोगो
दुष्टःस्यादितिचेन्न। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तंएकपदंद्विःप्रयोगनिषेधविषयः तादृशेतुविषयेप्रत्युततत
स्यैवपदस्यसर्वनाम्नोवाप्रयोगंविनादोषः। यथा। उदेतिसवितातामस्ताम्रएवास्तमेतिच। संपत्तौचविप
त्तौचमहतामेकरूपता।१। इत्यत्ररक्तएवास्तमेतिचेतियदिक्रियते तदापदांतरप्रतिपद्यमानःसएवार्थोभि
न्नइवप्रतीयमानः प्रतीतिंव्यवधत्ते। प्रत्ययस्ययथा। यशोधिगंतुंसुखलिप्सयावा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्ति
तुंवा। निरुत्सुकानामभियोगभाजांसमुत्सुकेवांकमुपैतिलक्ष्मीः। अत्रतुमुन्क्रमेणसनोभिधानंएकरू
पताप्रतीतिंस्थगयतिसुखमीहितुंवेतियुक्तः पाठः सर्वनाम्नोयथा। तेहिमालयमामंत्र्यपुनःप्रेक्ष्यचशू
लिनं। सिद्धंचास्मैनिवेद्यार्थंतद्विसृष्टाःखमुद्ययुः। अत्रास्मैइतीदमःप्रक्रमात्तद्विसृष्टाइत्यत्रापितच्छब्देनेनवि
सृष्टाइत्येववाच्यं। नचतदिदमोरर्थभेदः इदमःप्रस्तुतपरत्वस्यतत्परामर्शकत्वात् अन्यथातयोःपर्यायताप
त्तेः पर्यायस्ययथा।। महीभृतःपुत्रवतोपिदृष्टिस्तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिं। अनंतपुष्पस्यमधोर्हिचूते
द्विरेफमालासविशेषसंगा। अत्रापत्येपुत्रवत्सुसत्स्वपितस्मिन्नपत्येस्नेहातिशयविवक्षादपत्यशब्दप्रयो

गात्सर्वीयक्रमभंगः। केचित्तुतेषुपुत्रेसुतायांस्त्रीहोयुक्तस्तस्यतुसत्यपिपुत्रेऽस्यांसोऽभूदितिविवक्षाएवंनात्र
दोषप्रतीतिरितिसमादधिरेतदयुक्तं। अनंतपुष्यस्यसूतइतिदृष्टांतवैषम्यप्रसंगात्तत्रसामान्यविशेषभावेन
उपादानाद्दा[ष्टां]तिकेतथैवौचित्यात्। तस्मादपत्यवत्सोऽपीतियुक्तःपाठः। नचात्रापिवितुष्टालाभात्दृष्टांतवै
षम्यं संगात्तत्रसामान्यविशेषभावेन। अपत्यान्यस्यसंतीतिबहूर्थएवमतुपोविधानात् एतेनसाध्वेरवपुत्र
वतइतिपठः इत्यतः केचिदित्यनेनसांप्रदायिका इत्यर्थकेनदर्शितस्तोत्रानुमतिरेवेतिचंडीदासमतमनादेयं।
अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथंपर्यायता। तत्रकेचिदपत्यपर्यायोयथापुत्रशब्दः अन्यथापुत्रीत्यत्रस्त्रीप्रत्ययस्यकुत्रा
न्वयःस्यात्॥ तत्रयुक्तः तथासतिदोषस्यैवाप्रसंगात् अपसार्थकत्वाविशेषात् तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्र
तिपादकत्वमात्रेननत्वेकप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमपीति अतएवलघुतामुपक्रम्यागरीयानिति उक्तावपिपर्याय
क्रमःभंगउच्यते यथा। विपदोऽभिभवंत्यविक्रमंरहयत्यापदुपेतमायतिः नियतालघुतानिरायतेरगरीयान्नपदं
नृपःश्रियामिति। अत्रैवविपदापदोरुपसर्गक्रमभंगोद्रष्टव्यः तदभिभवःकुरुतेनिरायतिं लघुतांभजतेनिरा
यतिर्लघुताभागयदंनृपःश्रियामितिपाठोयुक्तो यदिन[?]दोभंगः। काचित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधौमं
दवक्रेंदुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदंतर्दिशइवदधिरेदाहमुद्भ्रांतसत्त्वाः भ्रेमुर्वात्याइवान्याः प्रतिपदमपराभूमि
वत्कंपमानाः प्रस्थानेपार्थिवानामशिवमितिपुरोभाविनार्यःशशंसुः॥ अत्रकाचि[?]दित्युपक्रम्यका
श्चिदितिवचनक्रमभंगः तस्मात्काश्चित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधुर्मंदवक्रेंदु॥ लक्ष्मीरश्रीकाः काश्चि
दंतर्दिशइवदधिरेदाहमुद्भ्रांतसत्त्वाः॥ शोभानि श्रीकाइतिपठनीयं कंपमानाइति कंपमाना[?]इतिपठनी
यं भ्रमणस्थानेवाराणसीभ्रमक्रियांतराभिधायकत्वनियमात् नचावाक्रियांतरा[भि]धानमस्तिगाहतांमहिषा

नियानसालिलंश्टंगैर्मुतुस्ताडितं धायावङ्ककंदवकंम्लगकुलंरोमांचमभ्यस्यतो विघ्नस्ते: क्रियतांबवाहप
७० 70 तिभिर्मुस्ताह्नातिःपल्वलेविश्रामंलभतांमिदंचाशिथिलज्यावंधमस्मद्धनुः॥१॥अत्रगाहंतामितिकर्तृकारक
का० प्र० तिभिर्मुस्ताह्नातिःपल्वलेविश्रामंलभतांमिदंचाशिथिलज्यावंधमस्मद्धनुः॥१॥अत्रगाहंतामितिकर्तृकारक
वाचकातिङ्प्रक्रमेक्रियतामितिकर्मकारकवाचकस्य विघ्न[illegible]स्सारवयंतुमुख्यकरवराइत्युक्तं।अत्रकाति
ततपस्तेजोवीर्य्यप्रथितिमिति पोनिधावविततयमदाधमातेरोषानमुनावभिगच्छति अभिनवधनुर्विद्यादर्प
क्षमायचकर्मणेस्फुरतिरभसासाणि:पदोपसंग्रहणायच तेजोवीर्य्यरोषौक्रमेणोपक्रम्यतदुभयोरवि
तयो:पदोसंग्रहधनुर्ग्रहणयो:पौर्वापर्य्ययोग्यंयथासंख्यमनुद्देशः समानामितिन्यायादितितदन्यथा
करणेक्रमप्रक्रमभंग:।एवमन्यदप्यूह्यं अत्रसर्वत्रैकरूपप्रस्फुटतायाःप्रतीतेःस्थगनमुपघातोवादूषक
तावीजं यदुक्तप्रक्रमस्यान्यथात्वेनप्रतीतौप्रस्खलत्तो ह्लादःस्फुरन्ननास्वादीयजग्लानत्वमभ्येते दोषः
प्रक्रमभेदाख्य:शब्दानौचित्यभूस्थस इति अतएवनित्यदोषोयं अक्रमंअविद्यमानःक्रमोयत्रतत् यसद
नंतरयसदोपादानमुचितं ततोन्यत्रतदुपादानंयत्रेसर्थ:।यथा।द्वयंगतंसंप्रतिशोचनीयतांसमागमप्रार्थ
नयाकपालिक:कलावसाकांतिमतीकलावतीत्वमस्यलोकस्यचनेत्रकौमुदी॥१॥अत्रत्वाशब्दस्यचेतिच
कारस्यत्वशब्दानंतरंयुक्तः त्वशब्दार्थस्यैवशोच्यतायांसमुच्चयस्यद्योतनीयत्वाल्लोकपदार्थसमुच्चयाभा
वात अथयापदस्यपदादस्यकोभेदः तत्रप्रतीत्यंतरमत्रसैवप्रतीतिः किंतुविलंविताति केचित्तन्न।कुप्लाता
मुग्धविरित्युदाहृते अपदस्यपदेप्रतीत्यंतराभावात।वयंतुतत्रब्रूमः।अव्यवधानेनैवयच्चाभिमतप्रतीतिज
ननसामर्थ्यंतदेतस्यविषयः अन्यःपुनरीतिरस्यवादीनामव्ययताहितपदार्थैवसमुच्चयादिद्योतकता ७०
यदुक्तम् महेशभट्टेन॥ अतएवव्ययानितिद्वा...नेदं...तिचाह्नि:संबंधीतस्मात्सकिमुपदद्युरनंतरे इति।न राम०

[illegible]

वेनजोपिअव्यवहितस्यैवतयात्वमतः सुजंन्मकपाचिद्विजहावित्यादिकमप्यक्रमत्वेदः स्यादिति वाच्यम्।
नखलुनरवलुवाणः सान्निपात्योयमस्मिन्नित्यादोव्यवधानेपिप्रतीतिविशेषाभावात् नचायंवादिपदेष्वे
वदोषः किंतुद्वयमादिष्वपियथा। शाक्तिनिस्त्रिंशजेयंतवभुजपुगलेनाघदोषाकस्त्रीर्वक्रेपार्श्वेतथैषा
प्रतिवसतिमहाकुहिनीषड्गयष्टिः अत्रेयंसर्वगात्रेप्रसरतिपुरतः किंमयावद्धयातेशोच्यैवेत्यंत्रकोपात् सि
तकरसितयायस्यकीर्त्याप्रयातं।१।अत्रयदस्यंशोच्यैवेतिवाच्यं इदंशब्दस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात्।पाद
त्रयस्यैवपरामर्शणीयत्वात् एवंलग्नंरागाव्रतांगेत्यादावपिद्वितिस्त्रीनियोगादितिवाच्यं।इतरेपितन्तुसत्वात्
दूषकतावीजंचोद्देश्यप्रतीतिविरहइतिनित्यायं अमतपदार्थः अमतःपदार्थोद्वितीयोर्थोयस्यतत् अमतत्वंच
प्रकृतरसेविरोधित्वं यथा शृंगारवीभत्सौ तथावीरभयानकौ रौद्राद्भुतौतथाहास्यकरुणौवैरिणौमिथ इत्याद्युक्तदिशाप्रकृ
२ तरसविरुद्धरसव्यंजकत्वं। यथा।राममन्मथशरेणताडितादुःसहेनहृदयेनिशाचरी गंधवद्रुधिरचंदनो
क्षिताजीवितेशवसतिंजगामसा।।अत्रप्रकृतस्यवीभत्सस्य विरोधीशृंगारः तस्यव्यंजकोद्वितीयो
र्थः तादृशोपास्थितेस्तारसापकर्ष = स्यदोषत्ववीजमतोनित्योयंदोषः नीरसेत्वात्मलाभस्यैवाभावात्
मर्थदोषलक्षणान्याह।।अर्थोऽपुष्टः कष्टोव्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याः।संदिग्धोनिर्हेतुःप्रसिद्धि
विद्याविरुद्धश्च अनवीकृतःसानियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः साकांक्षोपदमुक्तःसहचरभिन्नःप्र
काशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः।१।पददोषलक्षणस्त्रवस्यंदुष्टमितिप
दंलिंगपरिणामेन संबध्यते।।तत्रापुष्टः पुष्टभिन्नः पुष्टत्वंचविवक्षितार्थवाधप्रयोजकानुपादानत्वं।
तद्भिन्नश्चद्विधा। अप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वेपिमूलकत्वाच्च यथाेनंव्यर्थमातुर्गतार्थं यद्यप्यस्यान्निः

७१ ॥ प्रयोजनमित्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव प्रकाशकारोऽपि अविवक्षितवाच्यो नत्पादने पि प्रतीयमानमर्थं न बाधं

का॰ प्र॰ त इत्येवाहुनत्वप्रयोजकत्वमेवेति उदाहरणं । अतिविततगगनसरणिप्रसरणप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानंदः मरु

ल्लासिजसौरभकमलाकरहासः सखे द्रु विजयति ॥ अत्रातिविततेनिरवलंबे व्योम्नि विश्रामं गमनादितरा प्र

कारप्रयुक्तकमलप्रकाशनाद्युरवेरुत्कर्षो विवक्षितः तत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते । अग्रे निरवलंबस्य प्रसर

णत्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्यदुष्टा एवेत्यर्थाः । नन्वेते पौनःपुन्ये दुष्टाः । इति सिद्धं परंतु अतिविततेति

पुनरुक्तः गगनपदादेव तदुपस्थितेर्मरुदुल्लासितसौरभे [redacted] ति विरुद्धं

विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येण प्रकाश्यत्वादितिनायं दृष्यमितिचेन्न । गगनपदं न विततत्व

शक्तं अर्थत्वस्य वचनपुनरुक्तता ॥ यदुक्तं भोजराजेन । काव्येतिहासादिवर्णनाद्यानलब्धस्य साहाय्यात् म

णनमपौनरुक्त्यायेति नापि विरुद्धं सौरभस्योपलक्षणत्वात् यद्वा विवेहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधाना

त् अत्याधिकपदस्य कोभेदः अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदोपेन संभवति । अवचकाश्चिन्नवपदा

र्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभासः इह तु तदनंतरमिति विशेष इति तत्रातिसमीचीनं तथा नियमे प्रमा

णाभावात् ॥ एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च विरुद्ध

मतिकृद्दमतपरार्थ्यादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् वयं तु पश्यामः यत्र वि

वक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शाब्ददोष इति विव

कः । तथा च यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः रूपांतरेणान्विततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वं तत्सदनविनापि ७१

तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित ... प्रयोजन ... भ्यस्ता भ्यांस दोनोपात्तुमर्हः राम॰

अतिशयो क्तिः ९

तत्रापुष्टत्वं स्फटिकाकृतीत्यत्र नाकृतिपदार्थ उपमानत्वेन विवक्षितः नतु तत्कृतिव्यतिरेकः सर्वार्थे तयैव क्रमा
त् किंतु धर्मदोनुरोधादिनाद्वयमपि कथंचिदान्वितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वं स्यात् किंततेत्यादेरप्रतीतिवितत्वादिकं
वक्तुर्विवक्षितमेवं परं त्वर्थलभ्यत्वादिनानोपादा नार्हमित्यपुष्टं व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य त्वार्थ
दोषत्वं इति दूषकताबीजं चाशक्त्युभयत्रयपनेयत्वेतु वैरस्य। अतएव यमकादावदोषता तत्रालंकारांतर
रेणाशक्त्युन्नयनात्। कर्णावतंसादिपदे चाविशेषद्योतकतया तदुपादानं नाशक्त्युन्नायकमित्यपुष्ट
त्वं अतएव विशेष्यप्रयोगेपि दोषाभावः कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् दुरूह इत्यर्थः यथा। सदामध्ये यासामि
यममृतनिस्यंदसरसा सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलं प्रसादं ता एव घनपरिचयाः केन महतां म
हाकाव्यव्योम्नि स्फुरितरुचिरा यांतु रुचयः अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्ममार्ग
त्रयवती भारती चमत्कारं वहति ता गंभीरवाक्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवंतु। यथा याः
सामादित्यप्रभाणां मध्ये वियद्गगानदी संबंधवहति ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवंतीत्यर्थे विवक्षितः
स च शब्दांतरैरविक्लेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थ एवायं दुष्टः। क्लिष्टत्वादिकं तु शब्द दोषो घटनांतरेणार्थस्य
सुखेनैव प्रतीतेः सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजं अतो नित्यदोषो व्याहतः उत्कर्षो वापकर्षो वा यस्य
स्यैव निगद्यते तस्यैवाथ तदन्यस्य च व्याहतोर्थस्तदा भवेदित्युपलक्षितविरुद्धत्ववान्। यथा। जगति जयि
नस्ते ते भावा नवेंदुकलादयः। प्रकृतिमधुराः संत्येवान्ये मनो मदयंति ये। मम तु यदियं याता लोके विलो
चनचंद्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः अत्र हर्षोद्रेकेणावधारणा चंद्रिका चंद्रकलादयः।

परिचिताः इति वा पाठः

स्वंप्रत्यक्षात्तयाप्रतिपादितः। तेनैवोत्तरार्धे चाङ्कत्वमुत्कर्षापादोप्यत एवातिव्याघातः दूषकतावीजं च वाच्यार्थाप्र
७२ 72 तीतिरयं नित्यदोषः पुनरुक्तः। शब्देन प्रतिपन्नत्वे सति पुनस्तेनैव प्रतिपादितः अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपाद
का॰ प्र॰ नेऽपुष्टत्वमुक्तं यत्तु प्रयोजनं किंचिदिति विशेषणमिति तदयुक्तं। एवं सत्यस्यानित्यदोषत्वं न स्यात् प्रयोजनस्य
लेशेऽपुनरुक्तस्यैवाभावप्रसंगात् स चायं द्विधा पदार्थवाक्यार्थभेदात् तयोराद्यो यथा। अरेरे अर्जुनार्जुन सात्य
के सात्यके न युक्तं इह शोभनं तातस्य कृतशोकप्रात्यान्यत्र शस्त्रस्यादि वमुपगाच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः त्वं पिच
रुतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मार्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरी
टिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिः॥ १॥ अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्भिरित्यनेन एवमिष्यते
वामित्यनेन परामर्शात् अर्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः न च प्राधान्यप्रतिपत्त
ये पुनरुपादानमित्यदोषः। संबोधनेनैव तल्लाभात् वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा। अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधे
रंतरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणां कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुंच हा
र्दिक्य शंकां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः॥ १॥ अत्रालं संभ्रमेण को भयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थो
न च वक्तुः रौद्ररसाविष्टत्वं समाधानमाशंकनीयं। वीरस्याप्युक्तकारित्वावर्णानात् दूषकतावीजं च निःप्रयोजनाभिधा
नेन श्रोतुर्वैमुख्यं अत एव प्रयोजनसत्त्वेनादोषत्वादनित्योयं दोषः। केचित्तु अर्थप्राप्तस्यापि वचनेऽपुनरुक्तता त
दुदाहरणमस्त्रज्वालेति अप्रयोजिकाभिधानमात्रस्यत्वेऽपुष्टार्थत्वमित्याहुः। दुःक्रमो दुष्टः क्रमो दुष्टत्वं च क्रम
स्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वं॥ तद्यथा। भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सवः विश्राणय तुरंगं मे मातंगं वा मदाल ७२
सं अत्र तुरंगं भूपिष्ठं प्रतिमातंगं देहि तुरं वेति लौकिकक्रमगरुदानाप्रक्रांतत्वघुरनौचित्यात् वकुत्सयन्या स्थि राम॰
त एव क्रमो विवक्षित इत्ययं दोषः त्वावाय॥ ... जितश्री जे ... जेतः अरणकुस्व

तंतिह वारे जोऽसि अंप्राघ्रि दुंचालिदो नहत्राा दिज्ञानपूर्वकं द्वयोरस्य शास्त्रेण विधानात् ताद्दिशकंमदंदूषता
वीजं विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्वेगो वेति नित्य एवायं॥ ग्राम्यो ग्रामसंभवः अर्थादग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिश्च
यदुक्तं सग्राम्योर्थो रिरंसादि पामरैर्यत्कथ्यते वैदग्ध्यवक्रिमवलाहित्वेव वनितादिषिति यथा। स्वपिति या
वदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपयाति ते। तदपि संहरकूर्परमायतं त्वरितमूरुमदंचयकुंचितं। अत्रनिकटे ता
वदहं स्वपिमि इत्यविदग्धस्य रिरंसोक्तिमन्यत् हृष्टताश्लीलवत् किंचैतादृशोक्ति वालितो विभावादिरूपो येन
वदहं स्वपिमि इत्याविदग्धस्य रिरंसोक्तिमन्यत। संदिग्धः संदेहविषयस्तत्प्रयोज
रसाय पर्यायते स्पष्टमिव वीजसंकुरायेति। संदिग्धः संदेहविषयस्तत्प्रयोज
रसाय पर्याप्यते स्पष्टमिव वीजसंकुरायेति। मात्सर्यमुत्सार्य्य विचार्य्य मार्य्याः समर्यादमुदाहरंतु। सेव्या नितंवाः किमु भू
धरूपवानितिपावात् यथा। मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य मार्य्याः
धराणां किमुस्मरस्मेरविलासिनीनां। अत्रभूधरनितंवानां कामिनी नितंवानां वा सेव्यत्वं व्यंजनया प्रतिपाद
पितुं द्वितीयेन संदिह्यते प्रकरणाद्यभावात्। यत्तु वक्तृविशेषसंदेह इति व्याख्यानं सर्वमान्यानां तदज्ञानता
विलसितं वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् अतएव वक्तिरूतावक्तृविशेष्यानिश्चयः
संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः। तन्निश्चये एकतरनितंवस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् वंघामित्यादौ द्वितीया
सप्तम्यंतत्वाभ्यां पदस्यैव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धत्वे सत्येव स इति पदसांदिग्ध्यत्वाद्भेदः दूषकताबीजं च उ
द्देश्यनिश्चयविरहः यत्र तु संदेह एवोद्देश्यं तत्रादोषत्वमेवेति निर्हेतुः निःक्रांतो हेतुर्यस्मात् यथा। गृहीतं
तं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः। परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशो
कान्न तु भयाद्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते अत्र शस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्तः ननु तं विना
प्रतीतेः पर्यवसानेन वा। न्याघेतोचाभावः अंतेसामान्तसंकर इति अत्र काश्चित् उपात्तस्य परेणान्वयेऽसा

॰ मत्तैलैङ्गोत्स्नानस्यकाशानं च लोकविरुद्धेऽपि कविसमयप्रसिद्धे दूत्यदोषः एवमकीर्त्यादि मालिन्यादौ द्रष्टव्यं यत्तु उपरि सरंगोदावर्ण्यः ॥
कौशलत्वं अनुपादानेनिर्हेतुत्वमितिविशेषग्रंतेतन्न। साकांक्षोदाहरणेउपेक्षितुमित्याकांक्षातीत्यनेनानुपा उ॰ टि॰ १०
७३ 73 नस्यकांक्षतायाएवव्यञ्जितोप्रदर्शनात् तस्माद्धेतुतद्भिन्नसापेक्षतया द्वयोर्भेदस्वस्पवज्यायः। यद्वा। स्वत्राप्रती
का॰ प्र॰ तिमात्रंतत्रतुविरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्नएवायमर्थप्रतीतिरितिविशेषः दुष्टबीजंचउद्देश्यप्रतीतिविरहः
अतएवप्रसिद्धावनुपादानेपिनदोषः प्रसिद्धिविरुद्धोलोकस्यकवेर्वायवार्थेनप्रसिद्धिः। यथा। इदंते
केनोक्तंकथयकमलातंकवदनेपदेतस्मिन्हेम्नः कटकमितिधत्सेखलुधियं इदंतुदुःसाध्यक्रमणपर
मास्त्रंस्मृतिभवातवप्रीत्याचक्रंकरकमलमूलेविनिहितं अत्रकामस्यचक्रंलोकेकविमार्गेवानप्रसिद्ध
मितिप्रसिद्धविरुद्धः यत्रतुलोकस्यकवेश्चप्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्रकविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं। तथाचलोकविरु
द्धेपिकवीनांयथायत्रसमयस्तत्रनदोषः यथा। असितवसनालंकारायांकदाचनकौमुदीमहसिसु
दृशिस्वैरंयांत्यांगतोस्तमभूद्विधुः तदनुभवतः कीर्त्तिःकेनाप्यगीयतयेनसापतिगृहमगान्मुक्ताशं
काव्यनासिद्धुष्प्रभपदः। अत्रकीर्त्तेःपरिस[redacted]जताधवगाः सरणिमपरोमार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यतां
इहाहिविहितोरक्ताशोकःकयापिहताशयाचरणनलिन्याः सोदंचन्नवांकुरकंचुकः इतिकविसमयप्रसि
द्धोदाहरणं। तदप्युक्तम्। चरणन्यासेनाशोकांकुरस्यकवीनामप्यसंगतेः पुष्पोद्गमएवतेषांसमयात् द्र
ष्टकताबीजंचविरोधादर्थाप्रतीतिरितिउसाता दिनातत्प्रतीतावदोषः विद्याविरुद्धः शास्त्रेणविरुद्धवान्
सचार्थशास्त्रभेदाद्भिद्यते तत्रधर्मशास्त्रविरुद्धोयथा। सदास्नात्वानिशीथिन्यांसकलंवासरंबुधः। नानावि
धानिशास्त्राणिव्याचष्टेतिशृणोतिच। गृहोपरागादिकंविनारात्रौस्नानंधर्मशास्त्रेणप्रतिषिद्धमितित
७३
राम॰

ले२

विरुद्धोयमर्थः। अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा। अनन्यसदृशं बाहोर्बलं यस्य किलो ऽपि तेषां कुसानुरुक्तिस्त्वस्यसत्यस्या लिः प्रयोजना। अत्र महावैस्यापि संध्यादिषड्गुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितं मतिता विरोधः। कामशास्त्रवि रुद्धो यथा। अष्टांगयोगपरिशीलनशीलनेन दुःसाधासिद्धिसविधां विदध दूरे। आसादयन्नभिमतामधुना विवेकख्यातिं समाधिनमौलिमणिर्विमुक्तः॥१॥ अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशा स्त्रे विरुद्धः। विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नलक्षणानरूपान्ततो वितर्कविचारादिघनसारि रूपः संप्रज्ञातयो गः पश्चात् स्वरूपमात्रावलंबनरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः। ततो मुक्तिर्नतु विवेकख्यातिमात्र एवेति हि योगशास्त्रे एवं तु रंगादिशास्त्रविरोध्यूहनीयः। अभिमतप्रतीतिविरहो दूषतावीजं। अनवीकृतः भंग्यंतरेणयत्नेवलं तन्नशापि तः भंगीनिर्दिष्टानेकार्थ इत्यर्थः। यथा। प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किं॥१॥ अत्र समर्थेष्वर्थेषु ततः किमित्येकैव भंगीः अर्थे यदि पर्यायांतरप्रयोगे भंगेरेकरूपतायामसांकर्यात् अर्थानवीकृतं तदोहदू। यदि वकाथितपदे एवांत भविष्यतीति चेन्न। पर्यायांतरप्रयोगे भंगेरेकरूपतायामसांकार्यात् अर्थानवीकृतं तदोहदू। यदि दहत्यनलो ऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः। लवणमंबु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता इतीह कृ। अत्र सतामविषादितास्वाभाविकीति नाश्चर्याय। यथा। अनलादेर्दाहकत्वादीति विवक्षितं तत्र च ततः किमि त्यादिना किमद्भुतमित्यादि नवीकृतं पारुष्येनाशक्तिप्रकाशनेनवासहृदयोद्वेजकत्वं दूषताबीजमिति नि यदे षोयं। सनियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वया ऽसनियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते। परिवृत्ति च सनियमा नियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च अविशेषः सामान्यं तत्र सनियमपरिवृत्तः सनियमत्वेन वक्तुमुचितो ऽनियम त्वेनोक्तः नच न्यूनपदत्वे [redacted] अनभिहितवाच्यत्वे वानुप्रवेशः तास्वर्थे विवक्षिततयोर वकाशात् अविवक्षितत्वे

नतत्प्रसरात् अत एवायमर्थदोषः विवक्षितमात्रस्य पदांतरेणाप्युपस्थितौ तस्य तादवस्थ्यादेवमितरेष्वप्यूह्यम्
यत्तु अर्थत्वेन विशेषणं समाधानमिति तन्न। न्यूनपदादित्रिचतुर्णां संकरप्रसंगात्। वंडीदासस्तु शब्दो
च्चारणानंतरमेव पदत्वातिभासः सशब्ददोषो यस्य त्वर्थप्रत्ययानंतरं सोर्थदोषः अत एवानभिहितवाच्यादिप्रवृ
त्तेरित्याह। तच्चायुक्तं। बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात्। उदाहरणं। यत्रानुल्लि
खितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा। याताः प्राणभृ
तां मनोरथगतीरुल्लंघ्य यत्संपदस्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितं॥१॥ अत्रान्याप
देशे आभासमात्रेणमणीकृतेष्विति वाच्ये गुणांतरव्यावर्त्तनेन निंदाशयप्रतीतेः अनियमे तु न निंदनी
यानां गुणांतरव्यवच्छेदप्रत्ययः तस्माच्छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मत्वमेवोचितेति प
ठनीयं अयं तु न्यूनपदेनैव गतार्थः बाधकत्वमेव दुष्टवीजं नित्यदोषोयम्। अनियमपरिवृत्तो य
था॥ वक्त्रांभोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षि
णस्ते समुद्रः वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुंचंति देवस्वच्छे तन्मानसेस्मिन्नवतरति कथं
ते नु पानाभिलाषः॥१॥ अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः वैयर्थ्यात् प्रत्युतान्यजलाशयानालप्रतीतौ
पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः अधिकपदभेदोदूषकतावीजं च पूर्ववत्। विशेषपरिवृत्तो यथा। श्या
मां श्यामलिमानमानयत भोः सांद्रैर्मसीकूर्चकैः मंत्रं तंत्रमपि प्रयुज्य हरताश्वेतोत्पलानां श्रियं चं
द्रं चूर्णयतत्क्षणाच्च कणशः ... दिशास्तत्क्षणं मुद्रांकिताः

१ अन्यज्योत्स्नाभितिमात्रो विशेषो वा वाच्यः अपरविशेषस्य स्वत एवश्यामत्वात्। तत्राकांक्षाविरहात् इद
मेव दूषकताबीजं अन्यत्र विरोधिकमपि दुष्टबीजं द्रष्टव्यं। विशेषनियामकप्रकरणादिसत्वे त्वदोषत्वं। सामान्य
परित्यक्तोपयो॥ कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकराकरमावमंस्थाः। किं कौस्तुभेन भवतो विहि
तो न नाम यांचाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोपि॥२॥ अत्र कौस्तुभेनेति विशेष्यतो रत्नवचनमनोचितं कौस्तुभ
तो न नाम यांचाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोपि
मत्रिस्योपकारकत्वेनान्यावमाननिषेधायोगात् एकेन किं न भवतो विहितः स नाम इति पाठे तु भेदानवगमात्
विवक्षितनिर्वाहः तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजं। इति नित्य एवायं। साकांक्षस्य आकांक्षया वर्त्तते इत्य
दार्थान्वयाय विशेषणसाकांक्ष इत्यर्थः निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः। उदाहरणान्तरं। अर्थित्वे प्रकटी
पिन फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत उघ्नन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया। उत्कर्षं च परस्य मानयशसो
र्विस्रंसनं चात्मनः। स्त्रीरत्नं च जगत्यतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते॥ अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थ उपेक्षितु
मित्यस्यार्थं साकांक्षति। अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनामर्षार्थकेनान्वयाप्रसंगः न हि स्त्रीरत्न एवामर्षः किं
तु तदुपेक्षायां न च परस्येत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोपस्थितिरितिवाच्यम्। तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकांक्षत्वा
त्। न च भवन्मतयोगसंकरः। वक्त्राविवक्षितयोगस्यात्रासत्वात् परं तु विवक्षित एवार्थः साकांक्षतयोक्तः अ
त एव नन्यूनपदत्वांतर्भावः दूषकताबीजं चाभिधानापर्य्यवसानं। अतो नित्य एवायं क्वचित्तु स्त्रीरत्नं क
थं मृष्यत इत्यनेनाकांक्षा तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाव्य संभवति। तत्र जनितान्वयबोधत्वेन निराकांक्षत्वमि
ति दूषणार्थः अन्वयप्रयोजकरूपवत्वेनोपस्थितित्वे सति अपर्य्यवसितार्थान्वयत्वं वक्त्रलक्षणं अतो भवन्म

७५ का० प्र० 75

तद्योगाद्भेदः अत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः समाप्तपुनरात्तविशेषणस्यापर्यवसानमिति तु विशेष्य
स्येति न ततो भेद इत्याह। तद्वृत्तिविरोधादिति ग्रस्तं अपदयुक्तः अपदे अस्थाने युक्तः यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्ध
प्रतीतिः। उदाहरणं। आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लं
केति दिव्या पुरी उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते। स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे
गुणाः। अत्र जयदाक्रंदनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितं तत्र च स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्र क्व नु पुनरि
त्यादियोजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टत्वे उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितसिद्धिरे
वेत्यपदस्य पदवदस्य दोषत्वं। न च प्रकाशितविरुद्धातभावः। स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रकृतेपुष्टत्व
बीजं विरुद्धप्रतीतिः अतो नित्य एवायं। केचित्तु अपदयुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते। अपदयुक्तः पदस्थाने योगा
युक्तः आज्ञा शक्रेत्यादेस्तस्य स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कांतिरनुभवसिद्धा जीवत्यहो रावण इति
व। सोऽयमर्थो विवेचनत्यज्यते क्व नु पुनरित्यादिना विस्तीर्यते। तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थो न्याहितप्रायश्चमत्का
रं नावहतीत्यनुभवसिद्धमिति सहचरभिन्नः। समभिव्याहृतविजातीयः वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्यां।
उदाहरणं। श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा। निशा शशांकेन धृतिः समाधिना न
येन चालं क्रियते नरेंद्रता अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्वं
१५२ उभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति दूषकताबीजं नित्यश्चायं॥ प्रकाशितविरुद्धः। प्रकाशितो विव
क्षितार्थस्य विरुद्धो येन वाक्यार्थेन सः स च सहभिन्नपदार्थस्य वैतत्स्थायात्मिति भावः। उदाहरणं। लग्नं रागा ७५ ग्रामः

स्तोऽग्या: सुहृद्भिरियं देवासियषष्टाधिकं तेमातंगानामपीहोपरिपरपुरुषैर्यावद्दृष्टापतंती। तत्सक्तोऽयं न
किंचित्प्रणापूर्ति विदितं ते स्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्री नियोगाद्गदितुमिव गतेत्यंबुधिं यस्य कीर्त्तिः॥१॥
अत्र विदितं तेस्त्विति वाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धप्रकाशपतीदमेव च दूषतावीजं इति नि
त्यदोषोऽयं विध्ययुक्तविधिरित्यर्थः। अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अयुक्तक्रमतया वा तत्रा
द्यो यथा। प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्यशेषे निशामकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकं इयं परिसमाप्यते र
णकथाद्यदोः शालिनामुपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः अपाण्डवभयेनाऽबोधितवनिद्रानाभूदेव
अद्यतुमपाशमितेषु तेषु निःशंकतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति तात्पर्यात् तथा च शायितस्त्वं प्रय
त्नेन बोध्यस इति विधिर्युक्तो न तु शेषइति शायनस्य। अविमृष्टविधेयांशे तु युक्तस्यैव विधिः परं त्वप्रकर्ष
मात्रं अत्र त्वयुक्तस्यैव विधिरिति भेदः। विवक्षितानिर्वाहोत्र दुष्टवीजं। द्वितीयो यथा। वाताहारतया जगद्वि
षधरैराश्वास्य निःशेषितं। ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः। तेपि क्रूरचमूरुचर्मवसनै
नीतां क्षयं लुब्धकैर्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते।२। अजाचर्मवसनं मेघतोयकणि। का
पानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण विधिर्युक्तः। लोकप्रसिद्धक्रमलंघनेन नष्टातुरद्धगो
त्रदुष्टवीजमिति नित्योऽयं। अनुवाद्ययुक्ते अयुक्तोऽनुवादः अयुक्तत्वं चात्र विधेयेनानुगुणत्वं॥ यथा। अरे रामा
हस्ताभरणभसलश्रेणिसरलस्मरक्रीडाव्रीडाशमनविरहिप्राणदमनः सरोहंसोत्तंसप्रचलदलनी

लोलल्लसत्खेसरखेदोहं मोहं भ्रमयय न्मययेंद्वेंदुवदनी ॥१॥ अत्र विरहिप्राणदमनेत्यनुवादः मययेंद्वेंदुवदने
७६ निर्धिविरुद्धः तदेकत्व दूषतावीजमितिनित्यदोषोयं । यत्तु पुनः स्वीकृतः । दूर्वत्यक्तोनंतरंभनः स्वीकृत्य
का॰ प्र॰ 76 उपात्तः तस्मिन्नेववाक्यार्थेविशेषः ॥ एतांतरोपादानेसमाप्तपुनरात्तं अत्रवक्यएववाक्यार्थइतिततोभेदः । उदा
हरणं । लग्नं रागावृत्तांग्येति । अत्रविदितंततोस्त्वितिउपसंहृतोराजदोषः तेनास्मिदत्तोमत्येभ्य इत्येतावतापुन
रुपात्तः स्वाप्रयोजकः उत्प्रेक्षायाः उपसंहृतेनैवनिर्वाहात् श्रीनियोगादित्यादिकंत्वदुष्टमेव । अन्यथा
वाक्यैकवाक्यतेच्छायत्तेः दूषकतावीजं अप्रयोजकत्वसहृदयवैरस्याधानंवा । लोकेपिहित्यक्तस्यभ
त्नोदःपुनरुपादानं । वैरस्यमावहतिनित्योयं । अश्लीलाव्रीडादिसमर्थकोर्थः यथा । उद्यतस्यपरंहंतु
स्तब्धस्यविवरैषिणः ॥ यथास्यजायतेपातोनतथापुनरुन्नतिः ॥१॥ शक्यंतरेणाप्युपादीयमानोयमर्थः पुंव्यं
जनादिसाधारणेनप्रतीतिर्व्रीडादायी । ननूदाहरणोपूक्तेषुकिमुदाहृताएवदोषाः तथासत्यन्यलक्ष
णानांतेषुदर्शनाद तिव्याप्तिः अथतत्रदोषांतराणापत्तिं तर्हिकिमितिनप्रकाशितानीतिचेत् अप्रकृ
तत्वादिति अथैषांपर्यायक्रमदोषत्वेप्रतिपादयितव्ये अर्थदोषाणांसान्निधानात्स्वयनमर्थदोषत्वेमेव
तत्प्रतिपादयितव्ये कर्णावतंसादिपदेकर्णादिध्वनिनिर्मितिः सन्निधानादिबोधार्थं अवतंसादिपदे
जात्यादिपुरस्कारेण कर्णाभरणादीन्येवोक्तंत इत्यर्थप्राप्ते कर्णापरादीनांपद्यप्रयुष्टार्थत्वपुनरुक्तत्वंवा
पुज्यतेतथापिक्वचित्कर्णावतंसइत्यादिष्विवस्याक्वचित्लक्षणादिनाचकर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्यवि
वक्षितार्थकस्यप्रतिपत्तेरदोषत्वं । यथा । तस्याः कर्णावतंसेनजितंसर्वविभूषणं । तथैवशोभतेत्यर्थमस्याः ७६ राम॰

श्रवणकुंडलं। अत्रावतंसस्य कर्णावस्थितस्य कर्णपदोपादानेनावगम्यते तदवगमात् किं प्रयोजनमिति विवेचनीयो

ऽर्थः। कथमिति चेन्न स्वरूपतोऽस्य विभूषणं जेत्वं किंतु तत्कर्णावस्थित्यैवेति पर्यवसानात् एवं श्रवणकुंडलप

देऽप्यूह्यं। न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेव महिमा किंत्वन्येषामपि यथा। अपूर्वमधुरालापप्रमोदितदिशस्त

तः आयपुर्भृंगमुखराः शिरःशेखरशालिनः। अत्र शिरःपदादाने शेखरस्य चाप्यमात्रं लभ्यते न तु तद

लंकृतत्वं तथा च तत्प्रतीतेः अदोषत्वं। विदीर्णाभिमुखारातिकराले संयुगांतरे धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा

विस्फूर्जितं तव। अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय तच्च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतीतिपत्तये।

यत्र तु आरूढत्वं तत्प्रतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दोपादानमिति। यथा। ज्याबंधनिस्पंदभुजे

न यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण। कारागृहे निर्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात्। इत्यत्र प्राणेश्वर

परिष्वंगविभ्रमप्रतिपत्तिभिः। मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयं॥ अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भमात्रत्वेपि

न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यं। अन्यरत्नाभिश्रत्वप्रतिपादनेन उत्प्रेक्षायामुपयोगात्। सौंदर्यसंपन्नारूपयस्यास्ते

ते च विभ्रमाः षट्पदान्पुष्पमालेव कं नाकर्षति सा सखे। मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि रूढः तथापि

न पुष्पपदमपुष्टार्थं तत्तद्गुणयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् अयमेव कविरूढिहितन्यायः ननु मालाशब्दस्य

पुष्पस्रङ्मात्रशक्तत्वमिति सम्यङ् रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेन्न। निरूपपदस्य तथात्वात्। स्थिते चै

तत्समर्थनं महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानं न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदवत् जघनकांच्यादिकरिकल

भवत् अष्टकलभादि वाप्रयोक्तव्यं। वामनस्तु अपुष्टस्यापि तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते अन्यथा

कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् यथा जगा■दविरलदां वाचं मधुरामृतरसालिनीमित्यादौ अत्रापि वाचमित्यत्र
पादानेमधुरत्वादितद्विशेषणयोगः कथमेतव्यः इत्याह तत्र युक्तमुदाहृतं विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषण
७८ का॰प्र॰ 77 त्वेनैव समीहितसिद्धेः तस्माद्यत्रेन क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयं चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फु
टपादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नपि न खिद्यते इति। अत्रापि चरणत्रेत्यादिपादविशेषणेन क्रियाविशेषणं हि नि
तिष्ठकामत्कृत तदपि न युक्तम्। उदाहृतमिति ध्येयं। कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः तस्मान्मदीयं पद्यमुदा
हरणीयं। यथा निर्वातदामोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तेरिति चेत् सत्यम्। परं त्वन्यत्परोपा
दानमपेक्ष्यैव किंच। सोदरमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति■ यथा मधुरत्वचरणत्र■परित्राणरहितत्वे
ख्यातेर्यैर्निर्हेतुरदुष्टता। यथा। ■चंद्रंगता पद्मगुणान्न भुंक्ते पद्माश्रिता चांद्रमसीमभिख्यां उमामु
खं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः। रात्रौ चंद्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः दि
वा च पद्माश्रितायाः चंद्रगुणानुपभोगे चंद्रस्य निःप्रभत्वं कारणं ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते इति तदुपा
दानापेक्षत्वदोषः। अपुष्टपदादिदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह। अनुकरणे तु सर्वेषाम् इति प्रतिपादितदूषकताबी
जाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभाविकत्वेन तद्व्यतिरिक्तस्यैव एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वा। यथा। मृगचक्षुषमद्राक्ष
मित्यादि कथयत्ययम्। पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च। अत्र द्राक्षगोसुत्रामपदानि श्रुतिकटुच्युतसंस्कृताप्र
युक्तानि अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रतिपादितं तद्वद्वाप्यूह्यं। वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना
दोषस्यापि क्वचिद्दोषाभावमात्रं क्वचित्तु भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीति आह॥ वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचि
त् क्वचिन्नोभौ■ नोभौ न गुणो न दोषश्च। तत्र वैयाकरणे वक्तरि [illegible] कष्टत्वं गुणः प्रतिपाद्य ७८ राम॰

स्यतत्तोतिशयेनप्रतीतेः दोषत्वाभावश्चोपपादितएव। यथा। दीधीङ्वेवीङ्समः काश्चिद्गुणवृद्ध्योर
भाजनं क्विप्प्रत्ययनिभः काश्चिद्यत्रसन्निहितेनते। वैयाकरणादौप्रतिपाद्येचतस्यगुणत्वं तद्भावनाभावि
तस्यैततच्छ्रवणेनप्रीत्युपचायात्। यथा। यदात्वामहमद्राक्षंपदविद्याविशारदं। उपाध्यायंतदास्मार्षंस
मस्मार्षंचसंमदं। ओजस्विनिरौद्रादिरसेव्यंग्येचतस्यगुणत्वं कठिनशब्दस्यतद्व्यंजकत्वात्। तत्रवीभत्सेयथा॥
अंत्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कंकणप्रायप्रेंखितभूरिभूषणरवैराघोषयंत्यंबरं। पीतच्छर्दितरक्तकर्द
मघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतंधावति॥ ओजस्विनिलिंगादौवाच्येपितस्य
गुणत्वं। यतोमसृणशब्दप्रयोगेनोर्जितोप्यर्थोमृदुवद्भासते ऊर्जितशब्दप्रयोगेत्वोर्जित्येन। उदा०। मातं
गाः किमवलितैः किमफलैराडंबरैर्जंबुकाः सारंगामहिषामदंव्रजत किंशून्येषुशूरानके कोपाटोप
समुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेःपुरः सिंधुध्वाननिनिहुंकृतेस्फुरतियत्तद्गर्जितंगर्जितं॥ अत्रसिंहोवाच्यः
प्रकरणविशेषेचगुणत्वंवक्तुर्वैयाकरणत्वाद्यभावेपिकोपादिश्चस्तावतद्गुणत्वात्। यथा। रक्ताशोक
कृशोदरीक्वनुगतात्यक्त्वानुरक्तंजनं नोदृष्टेतिमुधैवचालयसिकिंवाताबधूतंशिरः। उत्कंठाघटमानषट्पदघ
टासंघट्टदष्टच्छदस्तत्पादाहतिमंतरेणभवतःपुष्पोद्गमोयंकुतः॥ अत्रमिथ्याशिरोवधूननेनकोपप्रकर
णे। नचास्यव्यंग्यएवप्रवेशः कोपस्यव्यंग्यत्वादितिवाच्यं। वक्त्राद्यतिरिक्तस्थानीयस्यव्यंग्यस्यव्यंग्यपदो
पादानात् गोबलीवर्दन्यायात् दोषत्वाभावश्चैतेषुगुणत्वप्राप्तेः स्फुटएवक्वचित्पुनर्नदोषत्वंनवागुणत्वं य
त्रनरसोनवाप्रतिपाद्यश्चौचित्यं। यथनीरसेपदि विघाताभावादस्यादोषत्वं तदान्येषामपिस्यान्नयाचेद्दोषो
नीरस।

७८ दाहरणं विरुद्धेतेतिचेन्न। तस्योपलक्षणत्वात् दोषपरिनयमाचार्यत्वाद्। यथा। शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन् व्रणिभिर
कौ॰प्र॰ पघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपिघटयत्येक उल्लाघयन्यः। घर्मांशोस्तस्य वोन्तर्द्वि
78 गुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातं। नीरसत्वं चात्रा
नुप्रासमात्रसमतया रसे तात्पर्याभावात् नचानुप्रासस्यैकतये वर्णात्वंसौंचेष्टबेदानित्यादावपित
दापत्तेरिति। नचपरुषवर्णत्वमनुप्रासे प्रयोजकम् येनतद्घटकतया दोषत्वं स्यात् अत्र प्रयुक्तानि हितार्थो
श्लेषयमकादावदुष्टत्वमितिप्रतिपादितं प्राक् यदि च प्रयोजनानुसंधानव्यग्रतादुष्टता बीजं तथाप्यत्र न दोष
तातदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रता [redacted] भावात् यथा। येनध्वस्तमनोभवेन ब ६७८
लिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो यो गंगां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तु
त्यं च नामामराः सोऽव्याद्दृष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः॥१॥ अत्र माधवपदे राहोःशशिमस्तदःप्रप्र
तं हृदयपदं स्वहेतिनिहतार्थे। न च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शंकनीयम्। तत्वस्य तत्रा
प्रयोजकत्वादेवमन्येष्वपि प्रतीतिविलंबत्वासु द्रष्टव्यम्। अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणो यथा। सुरतारंभगोष्ठ्यांमाढ्य
र्यैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्विति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावेप्युसत्तिप्रकटनात्। यथा। उन्न
तोच्छूनमंडूकपाटितोदरसन्निभे क्लेदिनेस्त्रीव्रणेसक्तिरकृमेः कस्यजायते। सूचनीयविशेषेयथा॥
निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नंदंतु पांडुतनयाः सहमाधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः॥१॥ अत्रप्रशमानादितिस्वस्थ्यादिति मरणार्थकत्वादश्लीलेपिभाव्य ७८
राम॰

मंगलसूचनात्गुणः संदिग्धमपिवाच्यमहिम्नानियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्व्याजस्तुतिपर्य्यवसायित
यागुणः। यथा। पृथुकार्त्तस्वरपात्रंभूषितनिःशेषपरिजनंदेव। विलसत्करेणुगहनंसंप्रतिसमंवयोः सदनं
॥१॥ अत्रपृथुकार्त्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानांमार्त्तस्वरः पृथुवर्त्तुलंकार्त्तस्वरेतिसंदिग्धः अप्रतीतमपिप्रत्य
प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपितज्ज्ञतात्तत्रगुणः अर्थाप्रतीतिरूपबीजाभावेनादोषतायांगुणत्वेप्रकटक
त्वात्। यथा। आत्मारामाविहितरतयोनिर्विकल्पेसमाधौ। ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रंथयः सत्वनिष्ठाः। यंवीक्ष
न्तेकमपितमसांज्योतिषांवापरस्तात्तंमोहांधः कथमयममुंवेत्तिदेवंपुराणं॥ इयंभीमसेनस्यसहदेवंप्रत्यु
क्तिः अत्रनिर्विकल्पकादिशब्दाः आत्ममात्रावलंबनत्वादार्येयोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः स्वयंपरामर्शेष्वेव
मेवगुणत्वं। यथा। षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदिविनिहतरूपःसिद्धिदस्तद्विदांयः अविच
लितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः सजयतिपरिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः॥१॥ अधमप्रकृतीनांवि
टविदूषकानांहास्यरसप्रधानानांतथैवोचित्याद्दोषत्वाभावेहास्यपर्यवसायित्वात् ग्राम्योगुणः। यथा।
फुल्लुक्कंभद्दमल्लकूरणिहंवहंति। जेसिंधुवारविडवामहवल्लहाहे योगालिदस्समहिसोदहिणोसमीरोपदे
किंचमुद्धाविअअद्दल्लुपसूणपुंजा॥ अत्र लमलमाहिर्याद्धिशब्दाः स्मनपदमपिवक्ताविद्रुणोवक्तन्यस्तंतथै
यथा वाभिमतविशेषसिद्धेः। गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा। सांद्रानंदरसातिरेकविगलत्
श्रीमन्नितंबांबरा। मामामानदमातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ताकिंनुमृतानुकिंमनसिमेली
नाविलीनानुकिं॥१॥ अत्रमामेत्यत्राभ्यासयः मातीत्यत्रपीडयेतिन्यूनंनचदोषः प्रतीतेः स्फुटत्वात् प्रत्युतगुणः

रसातिरेकव्यंजकत्वात् क्वचित्तु न दोषो नापि गुणः यथा। रोषकोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्व
७९ रामः 79 र्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनः स्नेहार्द्रमस्याः मनः तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनां सा चा
त्यंतमगोचरं नयनयोर्जातेति कोयं विधिः॥१॥ अत्राहिते इत्यनंतरं नेत्युच्यते इत्येतेन सूनं। एवं द्वितीयपादेपि न
वाच्यगुणत्वं विशेषभेदेन स्वतः सादनात्। नापि दोषत्वं तद्व्यतिरेकेणापि दीर्घं न सा कुप्यति इत्यादि प्रतीत्या तिष्ठे
कोपवशादित्यादि प्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात् अधिकपदं च्यावितगुणोपत्र विशेषप्रतिपत्तेः यथा यद्वंचना
हितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति। तत्साधवो न न विदंति विदंति किंतु कर्तुं वृ
था प्रणयमस्य न पारयंति॥१॥ अत्र द्वितीयं विदंतीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेपि गुणं
यदुक्तम्। विस्मये च विषादे च दैन्ये क्रोधेऽवधारणे। प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेकं विरच्यते इति। एवं हर्ष
शोकादिषु पदे वक्तुरिगुणत्वं। तत्रादिव्यक्तत्वाद्धर्षाद्यभिव्यंजकत्वात् यथा। वद वद जितः स शत्रुर्न हतो ज
ल्पंश्च तव तवास्मीति चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयवि
षादयुक्तो वक्ता रः एवं च न रक्तोपि दुष्टव्यम्। रथितस्यापि लापनत्वासिता निर्वाहकतया अर्थांतरसंक्र
मितवाच्यवाच्ये विशेषव्यंजनात् विहितस्य यथानुवाद्यत्वं तत्र त्वत्तादृशाभिमतनिर्वाहकयतणस्त्वे क्रमेने
यो दाहरणम्॥ सितकरकररुचिरविभाविभाकराकरधरणिधरकीर्त्ति। पौरुषकमलाकमलासापि तवैव
त्तिनान्यस्य अत्र लाटानुप्रासः। तालाजानां प्रतिगणजातोतसहितमणिहितोप्यंति। रथिकिरणस्तुग्मा
रुपार्द्दहां तिकमलाईकमलाद्दू॥१॥ अत्र द्वितीयं कमलापदं सौरभादिमत्त्वार्थकतया अर्थांतरसंक्रमितवा ७९ रामः

च्यं। तथात्वेवकथितपदमेवप्रयोजकं। जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते। गुणा
धिकं पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाहिसंपदः। १। अत्रकारणमालायांपूर्वपूर्वपदेनैव विनयादि
कमुपादेयं। पदांतरेणान्वयमानंतु छिन्नतयेव प्रतिभाति तथाचताद्दशालंकारसंपादकतया गुणत्वं दोषाभा
वश्च ततोवीजाभावात्प्रतस्त्प्रकर्षमपिकविजुष्टं। यथा। प्रागप्राप्तेत्यादौ अत्रहि चतुर्थपादे क्रोधाभा
वान्मस्तृणमेवपदंयुक्तमिति दोषाभावः गुणत्वंतु विनयप्रकाशकतया समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्नगुणोन
दोषः। यथा। प्रागप्राप्तेत्यादौ अत्रहि चतुर्थपादे क्रोधाभावात् येनानेनेत्यादौ न विशेषणादानमात्रार्थं किंतु
वाक्यांतरमेवावधेयं अतोवीजाभावान्नदोषः नचगुणो विशेषबुद्धेरकरणात् अपदस्थसमासमपिक्वचि
द्गुणः। यथारक्ताशोकेत्यादि अत्रापदस्थसमासत्वमेवकथमितिचिंत्यं द्वितीयार्धस्यापि तस्यानहा
त् तस्यापि दुष्टवक्तृकत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् भास्करस्तु शृंगारे समासस्यानौचित्यादस्थानस्य
त्वमित्याह। गर्भितमपिक्वचिद्गुणोदृष्टप्रत्ययादिहेतुत्वान्नदोषः प्रतीतेरव्यवधानात् दुंत्तिः अस्थिरुह हु
रहोलिपंकुशोप्रहावविवे अरहिउ ओवि सिविणे वितुमंम्मि पुणोपत्तिहिभत्तिणप्पहासिमि अत्रप्रतीहेतिदृष्ट
प्रत्ययोत्पादकं एवमन्यदपि लक्ष्यं दृष्ट्वोहनीयम्। अथ साक्षाद्रसविरोधिनो दोषानाह व्यभिचारिरस
स्थायिभावानांशब्दवाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्ति
पुनःपुनः अकांडे प्रथनछेदावंगस्याप्यतिविस्तृतिः अंगिनोननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः अनंग
स्याभिधानं च [illegible] रसदोषाः स्मृताहृशाः शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतोवास्वशब्देनोपादानमा
व्यभिचारिणो यथा सव्रीडादयितानने सकरुणामातंगचर्मांबरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसाचंद्रे

८० 80 मृतस्यंदिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवा
का० प्र० यास्तु वः॥ अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः न स्वस्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वा
80 दः संभवो न श्रूयते किंत्वनुभावादिभिरेवैनेव व्यक्तेषु तस्मादास्वा॰ नुत्पत्तिदोषत्वबीजमिति संप्रदायः।
तत्रेदमालोचनीयं। एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावद्दुर्लभं दूरे पार्थक्येन दूरतरे साक्षात् तथाहि
अनुभावादीनामुपस्थितौ विषयं रसप्रतिबंधकामिमतात तदनुपस्थितौ वा। प्रथमे कारणाभावादेवास्वादाभा
वो न तु वाच्यत्वकृतः सत्येव कारणे च क्वचित्कार्यानुत्पादस्य प्रतिबंधकता व्यवस्थापकत्वात् तथा च न्यूनप
दत्वं अनभिहितवाच्यतावा दोषः न त्वयं। द्वितीये अनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किंत शब्देनेति वैयर्थ्य
मात्रं दोषः वयं त्वालोचयामः अनुभावादीनामुपस्थितावेव व्यभिचारिभावादीनां शब्दवाच्यतयास्वादो
पघातः प्रतीयत इति तस्याः पृथग्दोषत्वं अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः तत्रास्वादविघा
तप्रतीतेः न च वाच्यमेवमनुभावोपादानेपि किमिति नोदाहृतमिति तदुपादानस्थलेऽनुभावादिशब्दानां
वैयर्थ्यमपीत्यसंकराभिप्रायेण तयोरुदाहरणात् उदाहृते त्वनुभावा क्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् न चैवमु
क्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यं। दैवादहमद्य तयेत्यादिविवक्षितेपण तेषां प्रतीतेः
नहि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादयः आस्वाद्यतामेव स्यानुभावाद्याक्षेपकतामपि प्रास्वादयि
तुमहत्मा बीजाभावात् एवमग्रिमोदाहरणेष्वप्यूह्यं इति एवं च स्थिते व्यानम्रा दयितानने मुकुलि
ता मातंगचर्मांबरे सोत्कंपा भुजगे निमेषरहिता चंद्रेमृतस्यंदिनि। मीलद्भ्रूः सुरसिंधुदर्शनविधौ म्लाना
कपालोदरे इत्यादिश्च पाठो [illegible] स्य सामान्यतो रसशब्देन मानं॰

पश्यैष।

यथा। आलोलकोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्त्तिं यद्रूपैष बाल्यमतिवृत्य वि
वर्त्तमानः शृंगारसीमनितरंगितिमातनोति।१। अस्या येनो विशेष उत्साहपदेन। यथा। संप्रहारे प्रहरणैः प्र
हाराणांपरस्परं। ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोप्यभूत् १ अत्रैव स्थायिभावोस्य कोप्यभूदिति चतु
र्थपादपाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यं। कष्टकल्पनया पृथक्स्थोक्ता प्रसंधेयप्रकरणा
दिपर्यालोचनया विलंबेन व्यक्तिर्न तु देवादहमत्र तथेत्यादाविव झटित्यात्तेष्व महिम्नामासौ। अनुभावस्य यथा
कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मंडले शिशिररोचिषि तस्य यूनः। लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषकॢ
प्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौसा।१। अत्र चंद्रादय उद्दीपनालंबनविभावाः शृंगारयोग्या अनुभावाप्र
तीत्या आस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः यद्यप्यंशुकनिवेशो अनुभावत्वयोग्यः तथापि तस्य स्तनव्यक्ति
प्रयोजकत्वेनोपात्तेनानुभवत्वपर्यवसानमिति प्रांचः। वस्तुतस्तु पुंनिष्ठशृंगारोत्र प्रतिपिपादयिषितः अभू
तस्याः एव इति वा॰ न्नयनावनौसेत्यनेन तस्यैवालंबनत्वप्रतिपादनात् न च पुंसि काश्चिदनुभाव उपात्तः न च विभावैरप्याक्षे
पा इति कष्टेन कल्पनीयः विभावस्य यथा। हे प्रतिहरतिरतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्त्तते च भू
यः। इति वत विषमादशास्पदेहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः।१। अत्र कामिनीरूपः शृंगारविभावोभिमतो
न पुनरुपात्तः न च द्युतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते तेषां करुणादावपि संभावादिति कष्टेन क
ल्पनीयः प्रतिकूलविभावादिग्रहः प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तदीयविभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः
तत्र तादृशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा। प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं प्रिये शुष्यंत्यंगान्य

८१ 81 म्लतमिवतेसिंचतु वचः निधानं सौख्यानां हरणमभिमत्वं स्यापयमरवं न मध्ये प्रत्येतं प्रभवति गतः कालहरिणः
का० प्र० । अत्र प्रकृते शृंगारे प्रतिकूलस्य शांतस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभावः एतत्प्रकाशितो रूपो व्यभिचार
निर्वेदश्च स्फुटमेव गम्यते तादृशानुभावग्रहो यथा। णिहअरमण मिलोअणपहम्मि पुडिए गुरुमणमज्झ
म्मि। सअलपरिहारहिअआ वणगमणस्संचेअ महइ वहू। अत्र व्यादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारस्य शां
तानुभावः न व्याजः प्रतिपादनं इति शृंगारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः इंधनाद्यानयनव्याजेन संभोगार्थं वनग
मनं यद्युच्यते। तदा न शांतानुभावग्रहः पुनः पुनर्दीप्तिः शृंगारसादिविषयो दोषः अंगिनस्त्वसा महाभारते शांत
देरिव न वैरस्यमावहति। उदा० कुमारसंभवे प्रथमोहपरायणेत्यादिना दीप्तिमानीतोपि करुणो यथासु
पुनरेवेत्यादिना पुनः पुनर्दीप्तिं नीतः। उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानः कुसुमस्येव न कल्पते। अकाण्डे
प्रथनं। यथा वेणीसंहारे द्वितीयेंके कवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृंगारव
र्णनं। छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेंके राघवभार्गवयोरधिरूढप्रसारतया प्रवृत्ते वीररसे कंकणमो
चनाय यामीति राघवस्योक्तौ अकांडे हि तथा वचनं व्याजेन निर्गमं प्रतिपाद्य धीरत्वाभावे पर्य्यवस्यति
अंगस्यातिविस्तृतेः प्रधानस्यातिविस्मृतेः अप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं॥ यथा॥ हयग्रीववधे हयग्री
वस्य यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्य्यवस्यति। तथाप्यतिशयितं प्रधानतिरोधायक
तया दोषपदवीमवतरति। अंगिनः प्रधानस्याननुसंधानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेंके बाभ्रव्यागमने ८१
सागरिकाया विस्मृतिः प्रकृतीनां विपर्य्ययः प्रकृतयो यत्प्रकृतौ यद्वर्णितमनुचितं तत्र तद्वर्णनं प्रकृतप्रस्तावः राम०

दिव्या,अदिव्या दिव्यादिव्याश्च।अत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपत्वमतोनपातालाद्यसंग्रहः उदाहरणान्य
श्रीमन्महेश्वरादि· अदिव्यत्वम मर्त्यैकरूपतायथामाधवादेः दिव्यादिव्यत्वरूपता श्रीकृष्णादेः वि
विधा अप्येते चतुर्धा भवंति धीरोदात्त धीरोद्धत धीरललित धीरप्रशांत भेदाक्रमेण वीररौद्रशृंगार
शांतप्रधानत्वेमषां लक्षणानि श्रीरामभार्गवकृष्णजीमूतवाहना उदाहरणानि एतेषप्रत्येकमुत्त
माधममध्यमभेदा,अनुकूलादिभेदास्तत्वस्थिरा अनुकूलादि र्हि कदाचिद्दृष्टान्यादिसंपद्यन्त इतिप्र
कृतेन गणनीया: एवं भिन्नास्वप्रकृतिषु तत्र इतिहासप्रोक्ताद्भुतान्य दिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि
वर्णनीयानि किंतु संभोगशृंगाररूपा उत्तमदेवविषया न वर्णनीया तद्वर्णने पित्रोः संभोगवर्णनमिवा
संहर८ त्यंतमनुचितं क्रोधं विनो संहर रतिया वदिरि:खे मरुतां चरंति तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मा वशे
षं मदनं चकार।१।इत्याद्युक्तवत् भ्रुकुट्यादिवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधो नाकपातालगमनस
मुद्रोल्लंघनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः अदिव्येषु तु यावदेव महत्कर्म लोकप्रसिद्धमुचि
तं वा तावदेवोपनिबंधनीय, अधिकं हि निबध्यमानमसत्यप्रतिभासतया रामादिवद्वर्तितव्यमित्या
द्युपदेशेन पर्यवस्येत्। दिव्यादिव्येषु पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयं एवमुक्तस्योचितस्य दिव्या
दीनामिवोत्तमादीनामप्यन्यथा वर्णने प्रकृतिविपर्यस्येत। यः ग्रामं ब्राह्मणोचितस्य लंघनेप्येवं तद्यथा तत्र
भवन् भगवन्नित्युत्तमेनैव शक्यो वक्तुं नाधमेनापि मुनिप्रभृतावेन तु राजादौ। महाराजेति न राजादावुत्त

मेन किंतु देवादावेव। अन्यथा निबंधने तु प्रकृतिविपर्ययः। यथा स्वर्गिगिनासुमानुषीवेशादिः रसा
८२ 82 तलादौ मेघादिरिति। अनंगस्याभिधानं रसानुपकारकस्य वर्णनं। यथा कर्पूरमंजर्यां नायिकया स्वा
का० प्र० त्मानाचपद्दसंतवर्णनं। तदनादृत्य वंदिवर्णनस्य राज्ञा प्रसंशनं। ईदृशा इत्यनेनैतदुक्तं यदेवंविधान्य
नै न्येपि विसहेतवो भवंति। यथा नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि। अनौचित्यं तु रस
विच्छेदहेतुः। यदुक्तं ध्वनिकृता। अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं। औ● चित्योपनिबंधस्तु
रसस्योपनिषत्परेति। इदानीमेषां केषांचित् क्वचिदिति यत्रेतरविरहत्वेनानुभावः। यथा औत्सु
क्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बंधुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः। दृष्ट्वाग्रे
वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हस● ता श्लिष्टा शिवायास्तु वः। औ
त्सुक्यशब्दवत् सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे भयादि-
साधारणत्वात्। अत एव दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृ
हीतवसने कोपांचितं भ्रूलते॥ ●मानिन्याश्चरणानति व्यतिकरे बाष्पांबुपूर्णेक्षणं। चक्षुर्जात
महोत्प्रपंचचतुरं जातागसि प्रेयसि॥ १॥ इत्यत्र व्रीडादीनिं विवलितत्वादिभिरनुभावैरूपनिबंधने ८२
वरासिन्नाविरोमणि● रमस्ककविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तं वाच्यदोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक्
कारणेन विशिष्यमाणास्तो राम०
इदं त्ववधेयं। त्वरादीनां भयादिसाधारण्येपि उत्सुक्यादिनायक

॰धिरोपमासाद्य उत्तम्भ्य मयौ रव्यजेयतीत्यादौ दोषः नवु शान्तादेवतत्त्वज्ञानस्य व्याख्यानवार्थ्यादी
नीवाचमलासहलसादनात् । व्यञ्जनावाच्ये नैवैयर्थ्यमपि विशेषणत्वेनोपयोगात् । दूराद्धुत्कमित्यादौ तु
शब्दमहिम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य फलस्य न मितत्तोभिव्यक्तिरिति । एवं च व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थिति
विना न तदनुभावस्यासाधारण्यं । न च तेनाविनाभिव्यक्तेन चाभिव्यक्तिं विना स्यादसंभवो न च तेन विनाभाव
भावमध्यप्रवेशो न च तमन्तरेण तत्परिकीर्त्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्त्तनमप्येतादृशस्य व्यभिचारिणः शब्द
वाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीत्युक्तमस्माभिः ॥ संचार्य्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा प्रकृत
विरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वं प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वं । तत्र व्य
भिचारिणो यथा । क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादौ अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां शमा
गानां वितर्कमतिशंकाधृतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषांगभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंता
भिस्तिरस्कारपूर्वकं चिंताया एव पर्य्यवसानमिति भावशबलतापरिपोषकत्वात् गुणत्वं । पांडुक्षामं वद
नं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ इत्यत्र पांडुत्वादीनां रोगानुभा
वतया विरुद्धत्वेपि विप्रलंभशृंगारे समासेयावदंगभावशास्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तदुक्तं । तेषां
समयसाधारण्याद्धि विरोधस्यैवासिद्धेः ॥ विभावस्य यथा । सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः किंतु मत्तां
गनापांगभंगलोलं हि जीवितं । पूर्वार्द्धे शृंगारस्य परार्द्धे शांतस्य विभावः अनयोर्विरोधोपि ॰र्द्धेऽस्य

८२ 83
का॰ प्र॰

बाध्यत्वेनैवोक्तत्वात् दोषत्वं प्रत्युत शांतपरिपोषात् गुणत्वं। एवं च प्रतीयते सर्वारामादयः सत्येव जीविते तत्
सैव कार्यार्थमुपादेयाः जीवितं चातिभंगुरमिति किं कृतं तेषामुपादेयत्वमेतावन्मात्रेपि निष्फलता एतदुक्ति। नन्वेवं
सर्वाईप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेपि सत्तांगनायां गभंगेस्येनेन विरोधो न परिहृतः न च तत्र न शृंगारप्रतीतिरिति वक्तुं श
क्यं तदुपादानवैयर्थ्यप्रसंगादिति चेन्न तत्र रसांतरप्रतीतेः तद्व्यंजकानुभावाद्यप्रत्ययात्। कथं तर्हि तदुपादानमि
ति चेत् शांतपरिपोषार्थमेवेति ब्रूमः सएव कथमिति चेत् जीवितस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः सापि कुत इति चेत् जीवि
तादप्यधिकमपांगस्य स्थैर्यं सकलजनप्रसिद्धं अतस्तथाविधभंगुरस्यापांगस्योपमानत्वेनोपादानात्। त
देतदुक्तम् जीवितादप्यधिकमपांगभंगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमपरोपमानत्वेनोपात्तं शांतमेव पुष्णाती
ति। केचित्तु प्रसिद्धभंगुरस्वभावधर्म्येण जीवितोपमानं तयोपात्तमिति तद्व्याचक्षते। ध्वनिकारस्तु लवत्येवाह
शृंगारप्रतीतिः परं तु तया गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृत्य विनेयाः शांतरसे निवेश्यं यं जड इत्यदोषता। यद्वा
काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानाद्दोषाभावः। नहि विना शृंगारेण काव्यशोभेति समाधाने। तत्रातिम
नोरमं शृंगारप्रतीत्युपक्रमेपि शृंगारशांतयोर्निर्द्वंद्वतत्त्वाभावेन प्रथमसमाधेरसंभवात्। द्वितीयसमा
धिरपि तदास्याप्रतीतिरसांतरयोगेन वा रूत्वं। ननु भवेयत्। न त्वेवं किं वरसमावेशस्य चारुत्वमित्यपि न शक्यते व
क्तुं प्रागेव तु शृंगारसमावेशमते। यतो द्वित्रकाव्येऽसंकरादेव चारुत्वप्रत्ययः। तस्मादत्र शांतरसादनुपात्त
कोनाचावत्वसंभवान्नोजरोपि समाधिरिति। अविरोधोपायांतरमाह। आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स का
...र्यस्तरसानो विरोधो। ८२ रामः

द्विधा समानाधिकरणतया नैरंतर्येण चेति। तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्ष
गतत्वेन भयानको वर्णनीयस्तथा सति हि रसस्य दोषत्वं च्युतवीरपरिपोषः। यथा मम। अज्ञादत्ता विपदं
स्फातिनृपरोनप्रार्थिताम्रीहते साकूतंपरिभाषितापि वकुम्राः किंचित्त्रचाभाषते। आश्लिष्टापि न संमुखानि
रचयत्यंगानि मृद्वाशया शोपोड्कवशंवदेवतरुणीयदीयाद्विषां। न चात्र शृंगारभयानकयोरपि विरोधः।
वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्यांगत्वात्। व्यधिकरणत्वाच्च यद्यप्यायमेव समाश्रयत्वापि वीरभयानको
क्वाचिदनुरूपैतौ तथापि नतयावर्ण्यतेत्यतिभिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ। एवमन्येषामप्यूह्यं। यस्य तु येन र
सेन नैरंतर्येण विरोधः सोऽपि रसांतरेणांतरितो निबद्धव्यः। यथा। नागानंदे शांतजीमूतवा
हनस्याहो गीतमहो गीतमहो वादित्रमित्यनेनाद्भुतमंतर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृंगारो निबद्धः। न के
वलं प्रबंध एव रसांतरस्यांतर्व्यंधेनाविरोधानिवृत्तिः। किंत्वेकस्मिन्नपि वाक्ये। यथा। भूरेणुदिग्धान्
नवपारिजातमालारजोराजितबाहुमध्याः। गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुरांगनाश्लिष्टभुजांतरालाः।
सशोणितैः क्रव्यभुजांस्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्। संवीजिताश्चंदनवारिसेकैः सुगंधि
भिः कल्पलतादुकूलैः। विमानपर्यंकतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं। निर्दिश्यमानान्ललना
गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन्। अत्र च विशेषः स्थायी रसस्य कर्तुः सर्ववाक्यात्त्वपिलेन विमा
नाधिरोहणादिना मध्ये उत्साहप्रतीतेर्बीभत्सशृंगारयोरविरोधः। यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानमन्योन्यक्तद्य
भिचारिणो वितेनाविरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतं। अविरोधेहलंतरमाह। स्मर्यमाणो

८४ का॰ प्र॰ 84 विरोधोपिसाम्येनाथविवक्षितः। अंगिन्यंगत्वमाप्तौयौतौनदुष्टौपरस्परं तत्र स्मर्यमाणत्वेनाविरोधोयथा। अयं
सरसनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्द्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनः करः॥ समरभुविनिपतितंभूरिश्रवसो
हस्तमालोक्यतद्वधूनामिदंवचनं। तथाचशृंगारो ऽपिपूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेनकरु
णपरिपोषकत्वाददोषः। साम्याविवक्षया यथा। दंतक्षतानिकरजैश्चविपाटितानिप्रोद्भिन्नसांद्रपुलकेभवतःश
रीरे दत्तानिरक्तमनसामृगराजवध्वाजातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि॥ पाटनंखंडनं। प्रसवजनितातिबुभु
क्षावशेननिजापत्यमेवभोक्तुमारभमाणायैसिंहवध्वैपरमदयालुं जिनंतद्रक्षार्थंस्वशरीरदायकंप्रतीयमुनिः।
अत्रदयावीरस्यानुभावविशेषेशृंगारउपमानभावेनांगं। नचात्रदयापिविस्मयोपकारकत्वेनांगं। बौद्धानां
स्वाभाविकदयाशीलत्वेनविस्मयजनकत्वात् एकत्रांगिनिविरुद्धयोरंगत्वंद्विधा। तुल्यकक्षतयोगांगिभावे
नसाक्षात्परस्यांगभावमापद्यवा। तत्राद्येनाविरोधोयथा। कामंत्यः क्षतकोमलांगुलिगलद्रक्तैःसदर्भाःस्थलीः
पातितः पादैः पातितयावकैरिवगलद्बाष्पांबुधौताननाः। भीताभर्तृकरावलंबितकरास्त्वद्वैरिनार्य्योऽधुनादावाग्निंपरितोभ्र
मंतिपुनरप्युद्यद्विवाहाइव॥ अत्रचाटुकेयाराजविषयारतिस्तत्र करुणशृंगारावनुभावविसाक्षादंगं। नेतेत्त
न्निर्वाहैकव्याकुलयोस्तयोरेकराजकार्य्यमिषतयोरिवभटयोः सहजतोविरोधोपिनदोषाय। यथा। ए
हिगच्छपतोत्तिष्ठवदमौनंसमाचर। एवमाशाग्रहग्रस्तैःक्रीडंतिधनिनोर्थिभिः॥ अत्रप्रधानेक्रीडायामंग
भावेनभावाभावयोरपिनविरोधः। एहीतिक्रीडंतिगच्छेतिक्रीडंतीतिप्रकारेणाभयोरपिप्रकारत्वेनतः। ग
तोनस्याद्विरुद्धयोरेवविरोधादोषायनत्वनूद्यमानयोरपीतिपरमार्थः। प्रकृतोदाहरणेचपुनरप्युद्यदि ८४ राम

वालाइवेत्युत्प्रेक्षातेनगर्भे इतिवत् प्रजापद्वयोरपिसाक्षाद्देवांगत्वंतादृशोयंप्रभावोयेनासांगुनर्द्विवाह अत्रेदयमइति
प्रतीतेपर्यवसानात्। अंगांगिभावेनपरांगतया अविरोधोयथा॥ क्षिप्तोहस्तावलग्नःप्रसभमभिहतोप्याददानोंशुकांतं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितोनेक्षितःसंभ्रमेण। आलिंगन्योवधूतास्त्रिपुरयुवतिभिःसाश्रुनेत्रोत्पल
लाभिःकामीवार्द्रापराधःसदहतुदुरितंशांभवोवःशराग्निः॥ अत्रत्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्यकरुणोंगंतस्यतु
शृंगारः। नन्वेवंकरुणस्यप्राधान्येतत्रैवविश्रांतेरुभयोरंगत्वासंभवेकथमुदाहरणत्वमितिनवाच्यं। शृंगा
रापेक्षयाहितस्यप्राधान्येपिनतत्रैवविश्रांतिरितितस्यापिप्रभावंप्रत्यंगतैवयतःयथाशर्वकामुकऋषयस्त्वं
दिक्रमकार्यौत्तियासंप्रतिशराग्निरित्युपमानतयाशृंगारपरिपोषितेनकरुणेनप्रभावातिशयएवप्रकर्षमा
नीयते। नचांगांगस्यकथमंगत्वमितिवाच्यं। तदुपकृतस्यांगस्योपकारविशेषाधायकतयातस्याप्युपकारक
त्वात्। यदुक्तं। गुणःकृतात्मसंस्कारःप्रधानंप्रतिपद्यते। प्रधानस्योपकारेहितथाभूयःप्रवर्त्तते इति। ननुप्रा
कप्रतिपादितरूपवैशांतरसंपर्केणान्यरसस्यनरसातनेगविरोधेनाप्यंगांगिभावकृत्यसंबंधमेवतत्सर्वमिति
चेत् नरसशब्देनात्रप्रकरणेभावस्याभिधानात्रसस्यैतदित्युत्सन्नेः॥ ॥इतिश्रीमहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते
काव्यप्रदीपेसप्तमोल्लासः॥ ७॥ ॥एवंदोषान्निरूप्यतेगुणालंकारौप्रस्तावसंगतत्वेनतयोर्लक्षणस्यांतरंगतया
श्राधम्यांविप्रतिपत्तेतुकेचिद्गुणालंकारयोर्भेदःकिंत्सामान्यतोनास्तीतिविशेषलक्षणमुक्तमिति
तानेकाह्वयेनतयोःस्वरूपदर्शनगुरवेनलक्षणंदर्शयन्भेदमाह। येरसस्यांगिनोधर्माःशौर्यादय इ
वात्मनःउत्कर्षहेतवस्तेस्युरचलस्थितयोगुणाःशौर्यैःशरीरैःसामान्यकाव्यप्राधान्येनास्थितस्यरस

८५ स्य धर्मा साक्षान्न दाक्षितादृसर्यः। अचलस्थितय इत्यस्य अचलस्थितय अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् अव्य
का॰ प्र॰ भिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा तेन रसं विना वा तिष्ठन्ते अवतिष्ठमाना अवश्यं समुपकुर्वतीत्यर्थः अत एवा
85 नयोर्व्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति। एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं। तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थि
तित्वं। अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति। तल्लक्षणं गुणानां द्रष्टव्यं। अलंकारमात्रभेदकं तु सत्य
न भाति। विमृतमिदमेव ग्राह्यं [illegible] अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात्। चंडीदासस्तु रसधर्मभ्रांत्वं लक्षणं उत्कर्षहे
तुत्वं तु गुणशब्दव्युत्पत्तिबीजमित्याह। तदप्ययुक्तम्। अंगत्वादौ धर्मातिव्याप्तेः ननु रसधर्मत्वमेषामसि
द्धं कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारो रसवत्यपि [illegible]वर्णाभाववत्य
मधुरादिव्यवहाराभाव इति। उच्यते। शौर्यादयस्तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादं। दृश्यते तु क्वचिदशूरस्या
कारमहत्त्वादियोगिनि शूरव्यवहारः शूरस्याकारलाघवादियोगिन्यशूरव्यवहारश्च तत्कस्य हेतोः
अयं क्वचित् शूरव्यवहारविषये विततास्ताते दर्शनादाकार एवास्य शूर इत्यौपचारिकव्यवहारा अ
भियुक्तानामाकार एवैतादृशः शूरपदवाच्य इति विपर्यासाद्दूरदर्शिनस्तथा व्यवहरंति। तत्तज्ज्ञास्तु
क्वचिदुपचारात इति वक्तव्यं। तेवं मधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्णा एवा
यं मधुरादिरित्यौपचारिकं व्यवहाराद्वर्णा एवायं। मधुरादिरित्यौपचारिकं व्यपदेशाज्ज्ञाभियुक्तानां वर्णा ए
वैतादृशो माधुर्यभागिति विपर्ययाद्रसपर्यंतावगाहिबुद्धिविधुरा व्यवहरंति। न तात्त्विकस्तु क्वचिदुप
चारादित्युक्तमेतत्। ननु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववत् मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्वव्यवस्थितावेवं स्यात् सैवत्व ८५ राम॰

सिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत् मैवं । भवसेव विनिगमकाभावो यदि तथा वर्णमात्राश्रया गुणाः स्युः न तु शब्दगतेन ले
वं । अविशेषगुणरचनायामपि तदनुपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तित्वे लाघवं वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवं यत
श्चैवं माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यन्त इत्येव सम्यक् । व्यंजकत्वं चैषां यथा तथोदाहरिष्यत इति
नातिप्रसंगशंका । उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् । हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ अंगिनो रसस्यां
गभूतौ शब्दार्थौ तद्द्वारेण तदतिशयाधानमुखेन ये धर्मिणं रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासाद
यः अर्थद्वारेणोपमादयः । यथा कण्ठाद्यंगोत्कर्षद्वारेण शारीरिणोऽप्युपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र रसस्य
संभवस्तत्रैव तमुपकुर्वन्ति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः । जातुचिदिति न तु नियमेन । त
था च सन्तमपि विरसं क्वचिन्नोपकुर्वन्तीत्यर्थः । एतावता रसाव्यभिचारित्वं चलस्थितित्वं च गुणतः प्रदर्शितं । तथा च रसोपका
रकत्वे सति तदवृत्तित्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारित्वं वा नियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयम
लंकाराणां । गुणभावभेदकं तु सत्यन्तभागरहितं तत्तद्दलं तत्र व्यर्थविशेषणत्वात् । तत्र शब्दद्वारेण रसो
पकारकत्वं यथा । अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः । अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानि
शं बाला ॥ १ ॥ अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् शृङ्गारमुपकरोति । रेफस्य शृङ्गारव्यंजकत्वात् । अर्थद्वारेण यथा ॥
मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव । हिनस्ति प्रत्यंगं ज्वर इव गरी
यानितस्ततो न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवतीति ॥ १ ॥ अत्र विषमिवेत्यादिरुपमा सा चार्थमलंकुर्वाणा
रसमुत्कर्षयति । विषमिवेत्युपमावशेन विसर्पणादेरतिशयप्रतीतेः विप्रलंभोत्कर्षात् । रसं विनाप्यलंकार

कृष्णा १

८६ संभवोयथा। स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छेत्यादौ चित्रभेदे सत्यपि रसे तदनुप कारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा॥ चित्ते विहु

ट्टदिव दवत रुणी तरद्दी। अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सन्नपि शृंगारः टवर्गस्य तत्प्रातिकूल्यत्वात्। अत्र

पृ: 86 च प्रतिकूलवर्णत्वेन दोषः। प्राकृतस्योजोगुणप्रधानत्वात् अस्य च तदभिव्यंजकत्वा दिति केचित्। वस्तुतस्तु

सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य नानुसंधानेन कथमनुभवति रोधात् किंत्वपकर्षमात्रं न चापकर्षे। पि विद्यमाने

तस्मिन्वर्णानुप्रासस्योपकारकत्वेति सारं। सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा॥ मित्रे क्वापि गते सर

रोरुहवने बद्धानने ताम्यति। क्रंदत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसीं। चक्राह्वेन वियोगिना विसलता

क्रि नास्वादिता नोज्झिता कंठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः॥१॥ अत्रोपमार्थालंकारः न चासौ प्रकृतस्य शृं

गारस्योपकारिका। विप्रलंभे हि जीवनिर्गमोपि वर्ण्यते तदुत्कर्षाधायकत्वादिति तन्निरोधहेतूपादानमनुचितं प्रत्युत

स्नेहाभावे पर्यवस्येत्। तदेतदुक्तं अत्र विसलता जीवं निरोद्धुमप्रभवतीति प्रकृताननुगुणेति। अप्राकृतत्वं वानुचितत्व

मिति प्राचः। वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयं। विसलता जीवं रोद्धुमशक्तेत्युपमा प्रकृताननुगुणेत्यप्रेति। अप्राकृतत्वं

वानुचितत्वमिति प्राचः। वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयं। विसलता जीवं रोद्धुमशक्तेत्युपमा प्रकृताननुगुणा प्रकृ

ते विषये अननुगुणा न हिता उपमा या अनुगुणं यत्सादृश्यं तत् स्यात् तस्मादुत्प्रेक्ष्यमानालंकारः किं तत्प्रेक्षान

वतस्याम्पि तद्बोधताद्वस्थ्यं। संभावितेनापि सादृश्येन न तत्प्रवृत्तेः। न तूपमावदुस्तु सत्वेव जीवरोधकत्वरूप

सादृश्यमत्यविषये उत्प्रेक्षणीयं रोधे एवं वा तद्भूतं यस्येत्येते रोधकत्वलिवनिहितमिति। तर्हि कथमिदं प्रवृत्तो

दाहरणमिति चेत् अस्वेद्यातो रसतया संप्रतीतेः प्रत्युत्ताहस्तोस्ति वाच्योपमेत्यायेनापकर्षपर्यवसानादि ८६

राम॰

ति। एषां एवं गुणालंकारविभागो विचारसहो नान्यः। तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यत्कैश्चिदुक्तं लौकि
कयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहारादेः समवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदः संभवति अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रा
सोपमादेः उभयोरपि समवेतत्वादनुपपन्नो भेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्डलिकाप्रवाहन्यायेन। तथा हि।
गड्डलिका मेषी काचिदेका केनापि हेतुना अग्रे गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्तं भित्तिं विचारं तामनुगच्छन्ति। तथा
केनाप्यलंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रायेण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तद्भे
दं वदन्तीति तदसम्यगवेदितव्यं। यदप्युक्तं वामनेन काव्यशोभाभाव्यव्यवहारनिमित्तं कश्चिदतिशयः तद्धे
तवो गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेद इति। तदप्ययुक्तं। यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र
किं समग्रैर्गुणैः काव्ये शोभोत्पत्तिः उत येन केनापि। आद्ये पांचालीगौडीययोरीतिः कथं काव्यं स्यात्तासां माधुर्या
द्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः। अंत्ये अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूम
इत्यादावोजःप्रसादगुणसत्त्वात्काव्यव्यवहारप्रसंगः। नहि मन्मते द्वयमेतदपि तद्व्यवहारेऽलंकारापेक्षा। तेन
गुणभावेनैव काव्यव्यवहारस्वीकारात्। यदपि शोभातिशयहेतवोऽलंकारा इति तदप्ययुक्तं। स्वर्गप्राप्तिरनेनै
व देहेन वरवर्णिनी अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधां। इत्यत्र पूर्वार्द्धे विशेषोक्तिः एकगुणहानिक
ल्पनया शेषगुणदार्ढ्यवर्णनं विशेषोक्तिरिति वामनलक्षणात्। उत्तरार्द्धे व्यतिरेकः। उपमेयस्य गुणाति
हेतु=२ रेकत्वं व्यतिरेक इति तल्लक्षणात्। एतौ च गुणानपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारशोभाजनकौ। एवमन्यत्राप्यूह्यं। नत्वत्रा
पि प्रसादादेर्वर्तमानत्वात्काव्यं गुणानपेक्षत्वमलंकारयोः किं च निर्गुणत्वे कथं त्वत्पक्षे काव्यव्यवहारः स्या

तो

एवंविधोगुणाभावादितिचेत् अस्त्येवात्मगुणेष्विवयथाज्ञानंचपरंतुकिंचिद्गुणएवत्वस्यशोभाहेतुत्वेतिप्रसंगात्तमस्म

८७ का॰प्र॰ 87 गुणत्वंतथाक्तव्यंनचात्रतत्सामान्यंतथाचगुणजन्यशोभामनपेक्ष्यैवालंकाराभ्यांशोभासम्पत्तिरितितातस्य

इदानींगुणानामलंकारभेदेसिद्धेदशविधत्वमुदासायतद्भेदमाह।माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्तेनपुनर्दश

विभागक्रमेणैषांलक्षणमाह।आह्लादकत्वंमाधुर्यंशृंगारेद्रुतिकारणं।आह्लादकत्वंयद्यानंदहेतुत्वंतर्हिनशृं

गारस्यापितस्यैवसुखात्मत्वे नातज्जनकत्वात्।आनंदस्वरूपत्वेचेत्ताहिसर्वेषामेवरसानामित्यतआह।द्रुति

कारणमितिद्रुतिश्चेतसोगलत्वमिवदर्पाद्यजन्यकाठिन्याभावःतथाचयद्दर्शनश्रवणात्तुनिर्मनस्केतेवसंपद्यते

तदाह्लादकत्वस्वरूपंमाधुर्यमित्यर्थः।यदुक्तं।गलितत्वमिवाह्लादपदव्याहृदयेददत।माधुर्यंनामशृंगारे

प्रयोहंगमाहतेगुणइति।क्वासावित्यतआह।शृंगारइति।शृंगारपदंसंभोगपरंविप्रलंभेतिशयस्यवक्ष्यमाणत्वात्।भा

रुकरत्सास्त्रयत्वंमाधुर्यस्यलक्षणमाहस्मतदप्युक्तं।ओजःप्रसादयोरपितत्स्वेनातिव्याप्तेःशब्दानिष्टत्वाच्च

तत्किंसंभोगएवमाधुर्यमित्याह।करुणेविप्रलंभेतच्छांतेचातिशयान्वितं।संभोगात्करुणेतस्माद्विप्रलंभेतोपि

शांतेतुजुगुप्साद्यन्वयाद्यतोतिमात्रविद्रुतिमिति।दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजोवीररसस्थिति दीप्तिस्वरूपा

यामनसोविस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव। तथाचयद्वशात्ज्वलितमिवमनोजायतेतदोजइत्यर्थः।छेदनित्य घे

आह।वीररसस्थितिरिति।अस्याधिकरणांतरमाह।बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यंक्रमेणतु।वीराद्बीभत्सेततो

पिरौद्रेचित्तदीप्तिरूपाप्यस्यातिशयतयाकारणमोजःक्रमेणोत्कर्षवत्तदेतत्वीररौद्रयोर्वीरःप्रतिपद्य त्रि

बीभत्समाधुर्यलावण्यविद्रुतिमितिविशेषः।प्राधान्येनमाधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्रप्रक्रांतमतोहास्या ८७ राम॰

द्रुतमयानेकेषु न किं विहितं तेषु मयगुणप्राधान्यात्। शुष्केंधनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः व्याप्नोत्यन्यत् प्रसा
दोऽसौ सर्वत्र विहितास्थितिः। ओजसि शुष्केंधनाग्निवत् माधुर्ये स्वच्छशर्करावस्त्रादिजलवद्योगगुणोस्य — व्याप्नोति तं
दि सेवरसेन व्याप्नोति स प्रसादः करणस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षयायदतीति निर्देशः। अयं च सर्वेषु रसेषु योज्यतया सर्वा
सु रचनासु व्यंग्यतया स्थित इति तं तेनाह सर्वत्र विहितस्थितिरिति कथं तर्हि तत्स्वेदिनाम पि शब्दार्थयोर्मधुरा
दिव्यवहारस्य सत आह। गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता। गुणवृत्तिरुपचारः आकारे शौर्यस्येव व्यं
जके सुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः। तेषां गुणानां नानात्व लक्षणः श्लेषादयोपि दश कुतः पुनर्वा स्ततः
न्त्रय एव न च न मधुरात्मा अपि दश इत्यत आह केचिदंतर्भवंत्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः। अन्ये भजंति दोषत्वं कुत्र
चित्तत्ततो दश। एषु मधुरतालक्षणेषु माधुर्यादिषु। इदं चोपलक्षणं। अलंकारध्वन्योरप्यंतर्भावस्य दर्शयिष्य
माणत्वात्। उक्तांतर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणं वैचित्र्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वा
त् दोषत्यागादिति दोषाभावस्वरूपत्वात्तु न व्यापकतया वा दोषत्वे कुत्रचिदिति दोषस्वभाव
स्य गुणस्वभावत्वानौचित्यात् स्वभावभंगप्रसंगात् तथाहि श्लेषस्तन्मते बहूनामपि पदानाम
मेकवद्भासनं समाधिस्त्वारोहावरोहयोः क्रमः स चोत्कर्षापकर्षयोर्वैरस्यानाधायको वि
न्यासः उदारत्वं विकटात्वरत्वं तच्च नृत्यादिति पदैर्घ्यघटनात् तत्त्वं प्रसाद ओजोमिश्रितशै
थिल्यं सर्वे पोष्यं शैथिल्यं सदोषत्वात् न तदेतत् न चतुष्टयमोजस्यंतर्भूतं पद्यपिदीर्घजनकत्वरूपे

रसनिष्ठश्चौजस्तिनेषामंतमैवसंभवः तथापि तत्स्वीकारेणास्वीक्रियते न ह्योजकेगात्वं घल
त्तरोणेनदंतभीवरस्यार्थः एवमन्येपि पृथक्पदत्वं पेनमाधुर्यभिव्यासात्तादेवोयात्वं· यथाक्त
प्रसादस्यनद्युगपत्वात् समनात्वात्ववेदर्थादिमार्गीपरित्यागः साचक्वचिद्दोषएवयथा
मातंगाः किमुवल्गितैरित्यादौ प्रारब्धस्यमसृणावर्णात्वस्यातिहेभिधानेप्यत्यागो दोषायनतूप
रित्यागस्तुप्रस्तुतरसगुणाद्यनुमेन न च दोषस्वभावस्यगुणत्वम् स्वभावभंगप्रसंगात् सकृमा
रत्वंचनिष्ठुरत्वादरस्रायतेवच्चकष्टत्वं पदोषाभावएवमतं कोंतिमात्वलतनाउज्वलत्वगुग्रा
म्यपदाचारितत्वमिति तस्यापि ग्राम्यत्वं पदोषाभावएवमन्तैव. एवंदप्रापाद्गुणानए
घवक्तव्याः अर्थगुणास्तथैव तथाहि अर्थस्यौजः प्रौढिः साचपदार्थेवाक्यरचनेवाक्या
र्थेचपदाभिधा प्रौढिर्व्यासमासौ च साभिप्रायत्वमस्यचेति प्रतिपादितपंचप्रभेदा. ऋष्मा स्यपा
द्यभेदेचतुष्टयम्भङ्गिवैचित्र्यमात्रेनगुणाः नैविनापिकाव्यव्यवहारामाधुर्यादिनिरपेक्षेणा
चतेनतत्काव्यव्यवहाराप्रवर्तनान्नअन्यत्तद्देशोऽपुष्टार्थत्वं पदोषाभावएवमन्तः एवंप्रसा
दोर्थनैर्मल्यं प्रयोजकमात्रार्थपरिग्रहत्वेतिपावनं सोप्यधिकपदत्वपदोषपरित्यागादे
वान्यथासिद्धसन्निधिः माधुर्यंउक्तिवैचित्र्यमनवीकृतत्वंचरूपनद्यानवीकृतत्वंरूपतद्यो ८८

नवीकृतत्वरूपदोषाभावरूपो सौकुमार्य्यं पुनरपारुष्यं परुषेत्यर्थे ऽपरुषशब्दाभिधा
नमिति निपातवत् तच्चाग्राम्यत्वरूपाश्लीलत्वपरित्यागेनैव सिध्यति उदारता त्वर्थस्याग्रा
म्यत्वं तच्चाग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति अर्थव्यक्तिस्तु वस्तुस्वभावस्फुटता सा च
स्वभावस्फुटता सा च स्वभावोक्त्यलंकारेणाक्रान्ता कान्तिस्तु दीप्तरसत्वं सा च रसध्वनेरसवद
लंकारेण गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रपञ्चेनाक्रान्ता श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूप ख४
घटना अस्यार्थः क्रमकौटिल्यमतिक्रमः तस्यानुल्बणत्वमस्फुटता तत्रोपपत्तिर्युक्तिः
तस्या योग इति यथा दृष्टैकासनेत्यादि अत्र विहितं नयनामतिक्रमस्यास्याश्चुंबनादिति
क्रमः तस्यास्फुटत्वमनयोस्तदज्ञानात् तत्रोपपत्तिरेवमन्यथा तु न ज्ञातव्यमिति केचि
त्तु क्रमकौटिल्यं क्रमस्यातिक्रमः स चात्र व्यक्त एव एकदेवोभयानुरंजनान्नत्यपरश्लेष
उक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् समता तु
वैषम्याभावो ऽर्थस्य स च प्रक्रमाभेदरूप प्रक्रमभेदरूपदोषाभाव एव दोषत्वं तु तद्व्य
तिरेकस्य कथमिति चेत् येनानवलम्बितुं नम्रो ऽन्यो ऽन्यप्रसक्तावेत्यदभिधानादिति
समाधिः पुनरर्थदर्शनं चासौ गुणः कव्यशरीरत्वात् स्वयं दृष्टस्यान्यच्छायायोनि

स्यार्थस्य पदिनदर्शनकथं नहि काव्यशरीरनिष्पत्तिः असाधारणशोभाधायकं हि
गुणाश्च वर्तन्ते न च काव्यशरीरनिर्वर्तकमिति उक्तयुक्त्या बुद्धिस्थीकृत्याह तेन नार्थगु
णा वाच्याः परैरङ्गीकृतार्थगुणास्ते चोक्तयुक्त्या न पृथक्कर्तुमर्हाः प्रोक्ताः शब्दगु
णाश्च ये वर्णाः समासो रचना तेषां व्यंजकतामिताः एतत्त्रयमुपचारेणान्यैः
शब्दगुणाः प्रोक्ताः वस्तुतो रसगुणा एव वर्णादयस्तेषां व्यंजकत्वं गताः के क
स्य व्यंजका इत्यपेक्षायामाह मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू अवृत्तिर्म
ध्यवृत्तिर्वा माधुर्य्ये घटना तथा माधुर्य्ये व्यंग्ये टवर्गवर्जिताः कादिमान्ता रेफणाका
रौ चेति वर्णाः तत्र कादयो मूर्ध्नि स्वस्ववर्गान्त्यवर्णगताः यथाङ्कजङ्घादि रेफ
णकारौ न ह्रस्वस्वरान्तरितौ वृत्तिः समासस्तस्य चाभावश्च मध्यमता वा इति समा
सः घटना तथेति सा माधुर्य्यवती पदान्तरयोगेन रचना चेति वर्णसमासौ माधुर्य्यवती
रचना वर्णसमासौ माधुर्य्याद्वल[illegible]त्वेति पदान्तरयोगे सा माधुर्य्यलाभाय घटना तथे
त्युक्तमिति उदा॰ अनंगरंगप्रतिमं तदंगं भंगीभिरंगीकृतमानताङ्ग्याः कुर्वन्ति यूनां सहसा यथै ८९
ताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि योगश्चात्र तृतीयाभ्यामन्त्ययोरेणानुस्वारयोः

टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुंफ उद्धत ओजसि वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोर्द्वितीय
चतुर्थयोर्योगः यथा क्वाकपुच्छेत्यादि तथा रेफेण अधउपरि उभयत्र वा यस्य कस्यापि
योगः यथा वक्रार्कनिर्ह्रादादयः तथा तुल्ययोः कयोश्चिद्योगो यथा वित्तचित्तादौ त
था टादिचतुष्टयं शषौ चेति वर्णाः समासस्य दीर्घः गुंफो रचना सा चोद्धता विकटेति उदा
हृतौ मूर्ध्नि हृत्कृत्तेत्यादिः श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् साधारणः समग्राणां
स प्रसादो गुणो मतः येन श्रुतेन समासेन वा यत्परचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दाद्धृदयेऽर्थप्रत्य
यः स प्रसादः सर्वेषु रसेषु रचनासु च उदा० परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्या
न्तः परिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः २ कृशांग्याः
संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनं अन्येषां तु वर्णानामुदासीनत्वाभिमततरपादानेन पुराण
कापि स्यात् नचैवं माधुर्यादावुद्धतारचनासु सर्वत्र विरुद्धाः स्वरितोद्वौ च यत्तु न गु
णपक्षे रचना दृश्यते तथापि वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् रचनावृत्ति
वर्णानामन्यथात्वमपीष्यते अन्यथा तेषु गुणपारतन्त्र्याभावः वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्य
विरहप्रयुक्तगुणपारतन्त्र्यस्वीकारेण तत्रापि चक्रकोद्योगव्यक्तानुपयोगात् तन्त्रक

का·त्र·
९·
९०

विहाव्यवंधानपेत्तपावक्रौविन्यादेवरचनात्यः यथा ·मेथापलाशीवाभः स्कोलिकु
हरचलन्मदरुद्यानधीरः कोणाद्यातेषु गर्जत्सु बलयद्युन चुयन्यान्यसेहद्दचेडः हंसको
धाद्दिहीमरसव्यजकेप्रप्रसूयन्वातः प्रवधस्तुनाटकात्माभिनेयइतिदेहसमासेवेप्रति
ऊलेयदुपिनपापिवक्ताभीमसेनउतिहदौचिन्मादुहनारचनात् अतत्तउदकत्ता
दिव्यक्तावेवोययुज्जते कोचिद्रवक्ताप्रवधोचिन्यानपेत्तयावच्यो चिन्मादेवरचनादयः यथा
प्रोटेछेदान्तरूपाकलनरयमतसेहिकेयोपद्यातत्रासाक्षप्रास्तुतिप्रगवलिनरविरथेना
हरोनेत्यमार्गाकुर्वंत्काक्रान्त्यवीर्यस्तातिमिवमहताकंधमाजाभाकारैभीममेनविधत
तिवियतः कौभकर्णोत्तमांगे अत्रवक्तावैतालिकः प्रवंधस्थानेयात्मेतिदीर्घसमासानोवि
त्येपिवाच्यस्यकुंभकर्णसेवाहन्याउद्दतारचनादयः क्वाचेदवक्तृवाच्यानपेताः प्रवधोचिता
पवरचनादयः तथाहि आख्यायिकायांहि शृंगारेपिव्यमपेतत्युद्धतेपिवक्ताभिनातिमसृ(
णावर्णादयः प्रस्तुतविकृतदेवंधहेतुनैववक्तायावनातुविप्रलंभकरणयोस्तत्तस्यामपिदी
र्घसमासपरीहारः तयोरितिसाकुमार्यातत्कायायातु रौद्रेपिनात्यन्तमुद्धतावर्णादयः वर्णा
नीयमहापुरुषस्वमतिपत्निसमयेयात्स्याहेतुप्रयत्वात् नाटकादावभिनेयेनरौद्रेपिनस

५·

मासादयः वेकेदेनाभिनयसौकर्यात् एवमुक्तकार्थौचित्यमनुसरणीयं यथाह्येकैकच्छे
दसिवाच्यसमाप्तिर्मुक्तके द्वयोः संदानितकम् त्रिषु विशेषकं चतुर्षु कालापकं पंचा
दिचतुर्दशान्तेषु कुलकं तत्र मुक्तकेषु कवेस्सवताभिनिवेशिनो रसाश्रयमौचित्यं यथा
शून्यं वासगृहमित्यादौ रसनिवेशाभावे तु कामचारः संदानितकादिषु काव्यपरिसमा
प्तेर्वैकवेदीर्घमध्यसमासतना च प्रबंधगतेषु पुनस्तेषु प्रबंधौचित्यं पदरचनादय उन्नेयाः दिज्ञेय
इति श्रीम॰ काव्यप्रदीपे ८ मोल्लासः ॥ ८ ॥ एवं गुणे विवेचिते अलंकारा विवेचनीयाः
तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचनावसर एवोक्तं शब्दालंकारोऽर्थालंकार उभयालंकारश्चेति वि
शेषलक्षणत्रयं चापलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणे पूर्वं वक्तव्ये शब्दस्य प्राधान्यात्तद
लंकारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वक्रोक्तिलक्षणमाह यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथ
ान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा वक्त्रान्याभिप्रायेणोक्तं अन्ये
नान्यार्थकतया योज्यते स गम्यते सा वक्रोक्तिरित्यर्थः श्लेषेण काक्वा वेति योजनाहेतुस्त
स्तेन विशेषलक्षणद्वयं तथा द्विधेति विभागः श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिः काकु
वक्रोक्तिर्द्विधा तत्र न्यर्थः श्लेषस्तु द्विधा सभंगपदोऽभंगपदश्च तत्र सभंगश्लेषेण यथा

का॰प्र॰ ९२ 91 नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वामानां हितमातनोति हितकृन्नैवा
बलानांभवान् युक्तं किं हितकर्त्तनं ननु बलालाभावप्रसिद्धात्मतः सामर्थ्यं भव
तः सुपुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यर्थावक्तुरभि
प्रेतः स्त्रीणामित्यर्थेनयायोजयित्वा अन्यआह हितकृदित्यादि अयथान्योऽबला
नामिति इबलार्थेनयाहितकृदिति हितकृतनार्थेनयायोजयित्वा अन्यआह हि
तकृदित्यादि अयथान्ये ऽबालानामिति इबलार्थेनयाहितकृदिति हितकृतनार्थेनया
योजयित्वाह युक्तं किमित्यादि अयथान्यो बलाभावप्रसिद्धात्मपदं इड्डार्थेनयायोज
यित्वाह सामर्थ्यमित्यादि अत्र नारीणामबलानामिति पदेसंभंगे अभंगमात्रपदे
नश्लेषेणायथा अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी
क्वचित् अत्र दारुणेति स्फुटेन्यर्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेतं काष्ठेनेत्यर्थेनान्यायोजितवान् का
कुवक्रोक्तिर्यथा गुरुपरतंत्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुं अलिकुलकोकिलललि
ते सखि नैष्यति सुरभिसमयेऽसौ अत्र नैष्यतीति नायिकया निषेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या
तु नैष्यति अपितु एष्यत्येवेत्यर्थकतया काक्वा योज्यते इयच्छलवक्रोक्तिर्वाक्यमात्रे किंतु ९२

स्वतोप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रेणायसाम्यान्नयथा मम   क्रमोवैरिविमर्द्दनेह १
रिपदश्रीत्यर्जनेत्वर्जुनः प्रीतः पंकजलोचनाभिरभितोनेत्रोच्चलैश्चचलैः २ रक्तः सज्ज
नसंगमेषुकररागोश्चरागीसतोश्रीधरस्यावर्णाचतुष्टयस्य भुवनेभर्त्ता भवनीयुतो प्रवर्त्ति ३२
चतुष्टयस्य भर्त्ता श्रीधरद्युतिसार्वलौकिकवास्यक्रममन्यथा श्लेषादिनास्माभिः समर्थि
ते एवमन्यदप्यूह्यं अथाहृत्तिनिबंधनेष्वलंकारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतया ऽ
नुप्रासः प्रथमं लक्षणीयः स द्विधा वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च तत्राद्यो भ्याचक्रवर्त्ती
मात्रायत्तो द्वितियस्तु वाचकयदावृत्तौ विनिवर्तते गतिः तत्राद्यं लक्षयति वर्णसाम्य
मनुप्रासः अत्र च घानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः प्रावृत्स्यास्यान्वनुप्रा
ससामान्यलक्षणमित्यथाहत्वभ्यानेवर्णायदव्यंजनपर अनेन व्यंजनवैसादृश्येपि विरिवि
पदादौ नातिप्रिः नचैवंचसानत्रानुप्रासप्रावदार्थस्याभावात् रसादिभिरनुगतः प्रकृ
ष्टन्यासोन्यासो ह्यनुप्रासप्रावदार्थः नचस्वरमात्रसादृश्येरसानुगमोनवासदृत्याद्यलोक
तेलक्षणः प्रकर्षः नविमेतेनैकैकवृत्तिगतो द्विधा एकैकगतो विदृग्धास्त्रितः
तेस्वप्रचुरमेतनत्प्रयोगात् वृत्तिगतोवृत्त्यास्त्रितः तद्दुयोद्भूतलकत्वात् वृत्तिस्तुमधुरा

का॰ प्र॰
२९२ 92

दिरसानुगुणोनियतमसृणादिवर्णगतोरसविषयोव्यापारोव्यंजनाख्यः तयोर्लक्षण
माह सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः अनेकस्य व्यंजनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वः छेकानुप्रा
सः उदाहरणं ततोरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी। दध्रे कामपरिक्षामका
मिनीगण्डपाण्डुतां अत्र न्दण्डयोः द्वितीयलक्षयति एकस्याप्यसकृत्परः अपिश
ब्दादनेकस्य वर्णस्य सकृदसकृद्वा अनेकस्य चासकृत्साह एवं वृत्त्यनुप्रासप्रवृत्तिर्व
सन्ने तत्रामाधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते यथा अनंगरंगप्रतिममित्या
दि ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा यथा मूर्ध्नामुद्वृत्तेति कोमलापरैः उ॰ जोमा
धुर्यव्यंजकातिरिक्तैः प्रसादवद्भिस्तैः एतामेव केचिद्वदंति प्रापितकांतिरहि
तेन ग्राम्यत्वसाम्यात् ग्राम्येति वदंति उदा॰ अपसारयेत्यादि केषांचिदेता वै
दर्भीप्रमुखा रीतयो मताः वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीयापांचा
ल्योरीतय उच्यन्ते शाब्दानुप्रासमाह शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः
शब्दनानुरूपव्यापारवानुप्रासः प्रातिपदिकादिः तद्गतः शाब्दः भेद इति तात्प
र्यमात्रकृतभेदस्तात्पर्यमात्रात् भेदेन नरादयोऽद्दा तथा चाभिन्नतात्पर्येतस्यापि यमाच्च २९२

साहर्यंपशब्दानुप्रासः स तु लाटानुप्रास उच्यत इत्यर्थः। तुल्यार्थो वर्णानुप्रासस्य ला
टीयत्वं च व्यवच्छेदकः। यत्र पुनरुक्तानां व्यवच्छेदाय भेदेतात्पर्यमात्रेणेत्यंशमितिव्या
ख्याने नदसत् मात्रपादस्यापुनःप्रयोजकतापत्तेः पदपदैकैस्मिन्पदानुप्रास उच्यते
सोयं यदस्य नाम्नो वेति द्विविधः। तत्र सविभक्तिकस्य पदावृत्तिः स त्राद्यः। अन्त्यस्य हृप्रा
त्काद्वितीयः। तथा राद्योऽनेकस्य यदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विविधः। अन्त्यस्त्रिविधः। आ
नेरभिन्नसमासस्थतयाभिन्नसमासस्थतथापृकस्थो। समासस्थत्वेनुभयत्रस्थात्र समास
स्थतया च समासं विनास्थासंभवादिति पंचप्रभेदा उन्नि कारिकायामियाहित्ति नत्राद्यंना
न्हयदानोमः पदानामिति वहुवचनमनेकोपलक्षणं अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्ता
पपभेदापत्तेः। उदाहरणं यस्य न समाविधेः पितादवहनस्त्वाहिनहीधितिस्तस्य य
स्य च समाविधेः पितादवहनस्त्वाहिनदीधितिस्तस्य ॥ अत्र यद्यपि पूर्वार्द्धे दहनपा
दस्य परार्द्धे तु हिनदीधितिपादस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वात्तात्पर्यभेदस्तथापि प्रा
क्यार्थमात्रेणोदाहरणं यद्वा अविनिष्ठयदाहृतेरेवोदाहरणं दृष्टव्यं द्वितीयभेद
माह यदस्यापि अपि प्राकेन सद्विनि समस्तीयते यथा वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः स

का०प्र०
९३ 93

त्यित्सुधाकरः सुधाकरः कान्तु पुनः कलंकरहितत्येमेवेव नाम्नः प्रकारत्रयमाह एत्रा
वन्यत्रानन्त्रव नाम्नः सरत्यत्रयोरस्य इति निरूपितप्रकारत्रयेणानाम्नपदलादानुप्रा
सइत्यर्थः उदाहरणं सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधरकीर्तिः
पौरुषकमलाकमलासापि नैवेवास्तिनान्यस्य पौरुषकमलपौरुषललक्ष्मीः
तल्लक्ष्मीश्च नवेवेत्यर्थः यद्वा पौरुषकमलमाप्रयोयस्याः सा पौरुषकमलेति व्या
ख्यानेन तद्युक्ते अर्थभेदेनानुदाहरणायत्तेः अत्र कटकटकरेत्येक समासः विभा
विभेति भिन्नो समासो कमलाकमलेति पूर्ववस्यसमासस्तत्र स्यासमासइति त्रयाणामुदाह
रणानदेवं पंचधा मतः व्याख्यान अर्थसत्यर्थे भिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः यम
कं अर्थे भिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः एतद्दलादानुप्रासमतिव्याप्तिवारणाय तन्मा
त्रेच कृते समरसमरसोयमित्यादौ द्वितीयादौ तत्रैर्थाभावादव्याप्तिः स्यादतउक्तंअ
र्थेसतीति प्रत्यर्थः अतः समरसमरस इत्यादौ नातिप्रसंगः एवं च समानार्थत्वाभावेवत
समानानुपूर्वकानेकवर्णाहत्त्रि यमकमिति लक्षणं इदश्च व्यं नदेन द्विभजेत पादत
स्यागरत्तित त्यान्येनेकतो प्रथमपादो यदि द्वितीयपादेयस्यनेतदामुखनामयमकं

तृतीयेनेदासंदष्टः चतुर्थे चेत्तदा ग्राहवृत्तिः एवं द्वितीयपादश्चेत्तृतीयेन तदा गार्भः चतुर्थे चेत्तदा
सहष्टको तृतीयश्चेच्चतुर्थेन तदा युक्तं प्रथमस्त्रिषु चेत्तदायन्त्रितः महायमकमिति केचि
त्पादत्रययमकं तन्न चमत्कारकारित्वेनाप्रयुक्तमित्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः प्रथ
मो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेन चेत्तदा युग्मकं प्रथमः चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्ति
रित्यर्द्धाभ्यासरूते पादद्वयावृत्तौ द्वमिति नव भेदाः अर्द्धावृत्तिरुक्ता सम्पुटः श्लोकावृत्ति
र्महायमकं तदुभयमपि पादावृत्तिविशेषएवेत्येकादश पादयमकभेदाः पादभा
ने॰ गेष्वप्यादियमपि तदा पूर्ववत्सुख्यादयो दश भेदाः श्लोकान्तरे भागावृत्तिनेस्वदतु नि
श्लोकावृत्तिस्थानीयप्रकारद्वयं भेदो भागावृत्तौ नास्त्येव प्रथमादिपादानामन्त्यभा
गस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वावृत्तिमते पूर्ववद्दश भेदाः एवं द्विखण्डीकृतेषु पादे
षु विंशतिः त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत् चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशत् भेदाः स्थानापरिव
र्त्तिनामेवंति अथ स्थानपरिवर्तनेन भेदाः प्रथमादिपादानामन्तादिभागा द्वितीयादि
पादानामाद्यादिभागेषु यमनं तदन्त्याद्यक्रमेणानुसारेण नानाद्यादियमकादयः प्रभेदा
भवंति तथा हि द्विखण्डे यथा प्रथमपदस्यान्त्यपदे द्वितीयपादस्याद्यार्धे चेद्यम्य

का॰ प्र॰ ५४ ९४

तेनदांतादियमकं प्रथमभागएवश्चेदन्त्यभागे तदाद्यंतयमकं एवं प्रथमपादस्या
द्यंतभागो द्वितीयस्यांतादिभागयोर्यदियस्ते तदाद्यंतांतादियमकयोः समुच्च
यः अत्र त्रिविधश्च न तु संकरयोः पूर्वपादमध्ययमकं पूर्वस्य मध्यादिभागो चेदुत्त
रस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्यादिमध्ययोः समुच्चयः एवं प्रथमस्यान्त्यभागो
द्वितीयस्य मध्यान्तभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुच्चयः यद्यपि पूर्वस्या
दिभागउत्तरस्यान्त्यभागे चेत्तदाद्यंतकं अन्तभागस्त्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिक
मित्यादि प्रकारद्वयमपि भवति तथापि द्विखंडतयोगं न भवतीति पृथक् न गणितो
नाम सर्वेषां चैषामुपरः समुच्चय इति भिन्नपादयमकप्रभेदाः एवं तस्मिन्नेव पादे
आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वावृत्तौ भेदा ऊह्याः सर्वे चैते नियतस्थानविव
क्षयास्थानयमकभेदाः नियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति अस्थानयमकभेदा अपि ब
हवो भवंतीति प्रभृ ततम भेदयमकं तदन्तकं आह नतनामिति नास्थलतया कांत
दिग्रांतत्वदाङ्क्यते न त्र एकपादाभ्यासेषु संदष्टं यथा सन्नारीभरणोमायमारा ५४
ध्यविधुशेखरं सन्नारीभरणोमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय द्विपादाभ्यासे यथा

विनायमेनोनयतासुखादिनाविनायमेनोनयतासुखादिना महाजनोदीयतमानमा
दरे श्रीकाभ्यासेमहायमकेयथा सत्वारंभरतोवप्पमवलेविनतारवं सर्वदारगामीने
घादवानलसमस्थितः सत्वारंभरतोवप्पमवलेविनतारवं सर्वदारगामीनेदवानल
समस्थितः द्विखंडेषुभिन्नपादेपादभागाभ्यामेषुद्वितीयपादांतेभागस्य चतुर्थपादांत
भागेयमनेसंदष्टंयथा अनेनरमहिमव्याप्तविश्वावेधानचेदयां पाचमानेचभज
नेश्रणानेमानमेदयांपकश्रसिन्नेवाघाकेपाहेयथायदाननेनयानंयनयाज्यय श्रि
वहितानिवहितास्मरमिता प्रथमपादाद्यभागस्यद्वितीयादिपादानामनाद्यभा
गेषुयमनेएवाहुः आयंतानावयोः समयव्यपायथासरस्वतिप्रसादेभस्थितिचिन्नसर
स्वति सरस्वतीकुरुतेत्रकुरुतेत्रसरस्वति हयोरण्द्वयोरारत्नेनानादिकयोः समस्त्र
पायथासस्मारसौकेदर्पणाकेदर्पणासमारसा श्वारत्नेवानाविभ्राणानाविभ्राणाणाप्र
रत्रवा . चवनवेड्यादेर्द्वितीयभागस्यतृतीयभागोयथनेयथा मधुपराजिपराजितमा
निनीजनमनसुमनसुरभिश्रियाश्रभ्रनवारितवारिजविसंवसंकटिततात्वततात्व
वसंजगत. एवंवैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदपह्रम वाच्यभेदप्रभिन्नायतत्पुग

का॰प्र॰
९५ 95

प्रयत्नभाषामात्रः श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोसावक्षरादिभिरष्टधा अर्थभेदेन शब्दभेद इति
नयेन भिन्नाः काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यत्र श्लिष्यन्ति
भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन पदद्वयार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेषस्त्वयर्थः
अक्षरादिभिरिति वर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादष्टधा श्लेषस्तु
संख्या। अत्र वर्णश्लेषो यथा अलंकारः शंकाकरनरकपालं परिजनो विशीर्णांगो
भृंगी वसु च वृष एको बहुवयाः अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे
मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी अत्र विधावित्यत्र विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयो
र्भेदाद्वर्णश्लेषः पदश्लेषो यथा पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव विल
सत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनं अत्र पृथुकानां वालानामार्तस्वरस्य पात्रं प
ले पृथु बहुलं कार्तस्वरस्य पात्रं यत्रेत्यादिक्रमेण पदभेदात् पदश्लेषायाल्लिंगवचन
योः श्लेषो यथा भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनतां स
माधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः अत्र प्रणयिनीत्यादिना द्विवचनैकव ९५

वचने नपुंसकेन तद्द्विवचने चेति लिंगवचनयोः श्लेष एवमन्येप्यूह्यं भाषाश्लेषो यथा
महदेहरसंधम्मेतमवसमासंगमागमाहरणे सरवहृहरणं तंचितमोहमवसरउमेसहस्सा
अत्र प्राकृतेनमम देहि रसंधर्मतं भावत्स्नामाप्र्णागमभगमातं हरनेः हरवधूः स्मरणं तंवेचितं
मोहोऽपसरतु मेसहसेत्यर्थकानि पदानि संस्कृतपदे स्तेनमहरउत्सवदेसहरेणासंधासं
धानेयस्मात्त्रागमाहरणोसमासंगमवहुसरणंसारदूपयस्मात्तर्तो तमोहमवसरेउ
मेहरसहसार्थकानि पदानि प्रकृतिश्लेषो यथा अयसर्वोपाप्यहोशुहदितिसु
चवस्पति सामर्थ्यकृदप्ति त्राणामित्रारणाचनरूपात्मजः अत्र वत्सेतीनी वहिवक्यो
ल्टरिष्टहितिकिंनतिकरोत्योःक्विपिनत्स्वरूपमितिप्रकृतिश्लेषो विभक्तेर्वैचित्र्यविशेषाव
हेतनयापृथगुपादानात्तत्प्रत्ययपदेन अतिरिक्तापरे ननश्लेषो यथा रजनिरमणामौलेः
पादपद्मावलोकक्षणात्समयपरामापूर्वसंपूर्णत्यस्त प्रथमेनविरहमध्येजातु चित्तन्त्रमा
दाहप्रचितरुचिः स्यान्नंदितासानयामे अत्र नंदितेनेतिरचितलिरूपनेनाहंनंदितानेच
कःस्यान्तयामानिदिनोभावोमेस्यादित्यर्थः विभक्तिश्लेषोपथार्वसहृहरसर्ववस्वभव
केउनत्परः नयोपकारसांमुरष्यमापासितनवर्जेने अत्रहरभवेत्पनयोःसंवोधनत्त्र

त्रियायहृत्वाम्यांसुप्तिङ्विभक्त्यंतनवंएवमायासीत्यादिक्रियायदन्येचविभक्तिश्लेषःएवम
न्यत्राप्यूह्यं भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोपिनवमोभवेत् नवमोपीत्यपिभिन्नक्रमः
उदाहरणं योसकृत्परगोत्राणांपक्षच्छेदक्षणक्षमः शतकोटिदतांबिभ्रद्विबुधेंद्रःस
सराजते अत्रैकार्थमात्रनियमनप्रकरणाद्यभावात्द्वावर्थौवाच्यावेवेति सज्ञान्यतो
दुरधिरोहत्वेनोरित्यादिवन्नध्वनित्वं ननुश्लेषस्तावद्द्विधासभङ्गोऽभङ्गपदश्चतत्रा
द्यःशब्दश्लेषःस्वरितादिगुणभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यत्वेनयाणश्चभेदाभावाद्विकल्पतग
मफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवश्लिष्टत्वात् यद्यर्थभेदेनशब्दभेदइतिनये नद्वितीयेपि
शब्दस्यभेदस्तथाप्युपपन्नाच्छब्दभेदप्रतीतावप्येकतोऽध्यवसायाद्वाशक्तिशब्दभेदःस
र्वथानिरवकाशस्तयासबीलकारबाधकइत्यलंकारान्तराणांप्रतिभामात्रमुत्पादयतीति
नतत्पर्यायत्वं यथा स्वयंचपल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी प्रभातसंध्येवास्वापफ
ललुब्धेहितप्रदास्त्वत्रपूर्वार्द्धे भङ्गपदः द्वितीयार्द्धेसमङ्गपदश्लेषः द्वयमप्युपमाप्र
तिभोत्पत्तिहेतुः साधर्म्याभावेनतस्याः प्ररोहाभावात् यदुक्तं एकप्रयत्नोच्चार्या
णांतच्छायांचैवविभ्रतां स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धःश्लिष्टमिहोच्यते अलंकारान्तर ९६

गतोप्रतिभोजनयत्नपदैः द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टैस्तत्प्रतीयतां इति द्विविधोऽथ
लंकारसर्वस्वकारादिभिरर्थाश्रितत्वेनार्थालंकारमध्ये पठितस्तत्कथं शब्दालंकार
मध्ये पठ्यत इति उच्यते दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्य
तिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्ति तस्य शब्दगतत्वं यत्र
तु तत्सहत्वं तत्रार्थगतत्वं यथा कष्टत्वादयो दोषाः गाढत्वादयो गुणाः अनुप्रासादयोऽल
काराः शब्दगताः पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापनेन तेषामसंभवात् व्यर्थत्वादयो दो
षाः प्रौढत्वादयो गुणाः उपमादयोऽलंकारास्त्वर्थगताः पर्यायान्तरेणापि तदर्थोपस्था
पनेन तेषां संभवात् उदाहृते च स्वपं च पल्लवेत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसह
त्वाद्द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितं नन्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वेनैवमर्थश्लेषः किं
नास्त्येव एवमाह कस्तर्हि तस्य विषयः यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः यथा
स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिं अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः ख
लस्य च अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्याल्पेत्यादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्गः यत्त्वोक्तं
स्वयं चेत्यादौ उदाहृते उपमा प्रतीयमानत्वोपपत्तिहेतुः श्लेषभङ्गः यत्त्वोक्तं स्वयं चेत्यादौ उ

काप्र०
९०

97

दाहृतेउपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषइति तदप्ययुक्तं प्रस्तुतोयमेवात्र श्लेषप्रतिभोत्प
त्तिहेतुः नहाधकत्वात् तथाहि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्ररोहाभावादेवतावत्रोप
मावा ध्यायतः कमलमिव सुखमनोज्ञमेतत्कचतितरामित्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुण
स्यदीप्तिरूपायाक्रियायावाउभयोर्वा साम्येयघोपमाविवेहतितथासकलपुरमेत
ज्ञानं सत्प्रतिबुधांमुविंवमिवेत्यादावपिशब्दमात्रसाम्येनापिसायुक्तैव साधर्म्यमात्र
स्योपम प्रयोजकत्वात् नस्यवार्थरूपस्यैवशब्दरूपस्याप्यविशेषेणासंभवात्
तथाह्युक्तं रुद्रटेन स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौकिंतु आश्रित्यश
ब्दमात्रं साधर्म्यमिहापिसंभवतइति अथात्र साधर्म्यसंभवेपितोपमासाधार
णधर्मप्रयोगशून्याहिकमलमिवमुखमित्यत्रावन्मात्रादिरूपमाविषयः अ
त्रतुशब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोगएवेति वैयात्याद्युक्तमतदपि नयुक्तं शून्यो
पमायानिर्विषयत्वापत्तेः साधारणधर्मप्रयोगेउपमात्वात् तदप्रयोगेत्वशून्यो
त्वात् तदेतदुक्तं तच्चकमलमिवमुखमित्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्यउपमाविष
यइतिवक्तुंयुक्तं शून्योपमायानिर्विषयत्वापत्तेरिति केचित्तुप्रसक्तदन्यथाव्याख्यातेनेत २६०

था हि यत्र साधारणधर्मप्रयोगोऽउपमात्वात् न तु मयी गोत्वपूर्णात्वात् न देन दुक्तेन च
कमलमिव मुखमित्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णो
पमायां निर्विषयत्वापत्तेरिति केचित्पुनस्तदसम्यग्व्याचक्षते तेन तथा हि यत्र साधार
णधर्मो हारेष्वुपमा संभवति प्रसिद्धत्वात् स उपमाविषयो न चात्र न घट्यते इत्यर्थः अ
पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति यद्वा श्लेषस्योपमाबाधकत्वायेन दंशी त्रि यतेन तथा श्ले
षस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात् कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतद्धि स्वत्र
मनोज्ञत्वस्य संबंधि भेदाश्रनात्वेनाथ श्लेषस्वीकारादिति समाधानार्थः न चैवं श्ले
षस्यात्वेत्र संकीर्णस्य लाभाभावादिति चेन्नात्र मेवदेव पातालमाश्रानात्वविवेधनं न
चामरमकड्डामेरेकोलोकचयात्मकानन्यादीवल्लेकारान्तरासंकरात् तथा हि नना
वदन्तोयमा इवाह्वयोगात् नाप्युपानालादिना रूपकं चाच्यक्ष्यगपस्यान्तस्य संभवे
पिवाच्यापेत्तपैवासंकरगवेषणमिति केंचपेन धृत्त मनोभवेनेत्यादौ नात्येव
किंचिदलंकारान्तरमिमुपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणासंभवात् बाध्यबाधकभा
वानुपपन्नमेतद्वयोर्योगे संकरपदे निवरमनुपपन्नत्वा उभयत्र निर्वर्यालोचनेनुप

मायाएवायंविषयोनश्लेषस्येत्युक्तमेव उपयंतिश्रुयंव्यपदेशाः प्राधान्येनसंभवंतीति
वक्ष्यति प्रधानेचात्रोपमाश्लेषस्यजन्निर्वाहकस्यनदंगत्वान्नहिश्लेषविनासमा
नधर्मत्ववाच्यत्वलक्षणोपमाधर्ममुपमानिर्वहति उपमानन्नश्लेषयोगेश्लेषवतीति
विनातत्प्रतीतभावेननदनुपकारकत्वादिति यद्विचोपमाव्यवहारवारणायसाधार
णधर्मप्रयोगशून्यउपमाविषयइतिस्वीकर्तव्यंतदाश्लेषेणोपमायानिर्विषयत्वमेव
स्यादिति नचैतदुक्तंप्रन्यथाश्लेषोपमायाःपानिर्विषयत्वायत्तेरिति नकेवलमुप
मायाएवश्लेषबाधकत्वेकिंतुलकारांतरस्यापि यत्वाप्रविदत्संदेहेनित्यगलल्ला
वापविरदकेस्यविरोधालंकारस्यनत्तत्राथेहृदयप्रतियादकशब्दस्यश्लेषः विंदुरोहि
तान्नपुसोहितोपार्थस्यप्रतिभामात्रविषयस्यप्ररोहाभावात् ननुप्रत्रोपिश्लेषायो
लंकारांगविरोधाभासवदितिचेत् भवेदेवंयदिविरोधाभासस्यविरोधत्वमिवश्लेषा
भासस्यश्लेषत्वमनुमतंकस्यापिभवेत् नत्वेवं तस्माद्विविधेविषयेश्लेषप्रति
भोत्पत्तिहेतुत्वलंकारांतरप्राधान्यात् तथावसहृदयप्रयुक्तामुणामित्यत्र अपरिपरितप्ति
षद्रूपकेरूपदप्रधानवश्रयाश्लेषस्तावेणकुल्लयोन्नपकोपयोमातपानदेगमि

तिश्लेषस्तेन निर्वाहकत्वं तेन प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरिक्तस्तत्पर्यवाहकत्वं तेन प्रतिभोत्प
त्तिहेतुर्व्यतिरेकः अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न स
मागमः इत्यत्र समासोक्तिहेतुरलंकारः अभिधाया नियमने श्लेषस्यासंभवात् आदाय
चापमचलं कृत्वाहीनगुणं विषमदृष्टिः यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभांक्षीत्तमस्तु से
वयत्र विरोधपूर्वालंकारः श्लेषस्तेन तदंगमात्रं प्ररोहात् कवीनां समतायाश्च महा
मभितोदग्रगतिरिति तिग्मरश्मिवरवरचापमिनताश्चित्रमधिके चतुर्णां वेदानामवि
नवानां वीरश्चित्तवृत्तावीरभवनाद्विषन्तो नालीनाममृतमपिसंततं त्वमकृथाः अत्र महे
ये यद्यो काव्यलिंगस्य श्लेषोंगमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्यलिंगं तस्मादलंकारां
तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः किंच प्रभानसंभ्येवेत्यादौ प्राक् श्लेषस्यार्था
लंकारत्वमिति वचनेमवनीविरुद्धं शब्दानामर्थिनत्वेन तन्व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात्
अपि च यद्वैचित्र्यकाव्यप्रतिभासं हृद्भंगो चरसपूर्वालंकारस्यानं स्वपंच पद्मावाना
मेत्यादौ प्राक् वैचित्र्यमेवताहककं तस्यैव काव्यत्वसंभवो वेत्यमोल्ल प्रतिभया मुत्पन्न
योदंकनादिनिग्राह्यालंकारत्वमेवोचितं ननु श्लेषोर्थमसवप्रेत्तकः नह्यर्थेष्व

का॰प्र॰ ९९ ११

नीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वसंभवो वेत्यर्थालंकारत्वं श्लेषस्येति चेन्न एवं ह्यनु
प्रासस्याप्यर्थालंकारत्वं स्यान्न रसादिव्यंजकत्वरूपवाच्यसंबंधित्वेन ह्यनुप्रास
स्यालंकारताग्रन्थ इति विरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् किं चैवं श्लेषवद्यो
गुणदोषयोरप्यर्थत्वं स्यात् तयोरप्यर्थापेक्षत्वे वक्तव्याभावात् शृंगारादौ हि मा
धुर्यादिगुणाः कष्टत्वादिदोषा वा पद्योक्रमेकप्रयत्नोच्चार्यश्लेषवद्वर्तेऽर्थश्लेषवत्
मिति न तदप्ययुक्तं विवौ वक्रेत्यादौ वर्णादिगुणाः कष्टत्वादिदोषा वा पद्योक्रमे
कप्रयत्नोच्चार्यश्लेषवद्वर्तेऽर्थश्लेषवद्धि श्लेषवद्भेदेऽप्यर्थश्लेषत्वापत्तेरित्यादि
स्वयमपि विचार्य चित्रं लक्षयति तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता य
द्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि लिप्यन्तर्गतवर्णा
नामपि कालिपयः सन्निवेशविशेषवत्त्वेन यत्र खड्गाद्याकारभासस्तेन तच्चित्र
मिति विवक्षितं न हि लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालंकारत्वं न स्यादिति चेन्न नादृशाव
र्णविन्यासं विना हि शब्दालिपिविन्यासाभावात् शब्दानां च यत्रानेकयोरभयत्वात्
लिपेर्वर्णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य शब्दालंकारत्वमिति कश्चित् न या ९९

पि शृंगारादि रसानुपकारकस्य कथमलंकारत्वमिति चेन्न कविनैपुण्यप्रकर्षेण विस्मयोपका
रकत्वादिति शृङ्गारम्। श्लेषनिर्वाह्यश्चैतत्र च नाहृष्टेऽरसोपकारकमिति दिङ्मात्रयुद्धादिवियते
तत्र खड्गबंधो यथा मारारिशक्ररामेभमुखैरासारंहसा सारारब्धमस्तवानित्यं तदार्त्ति
हरणाक्षमा मातनन्तानोसद्व्यंहःश्रियो वाधितसंभ्रमा मान्याथ सीमारामाणां शंमे
देश्यादुमाद्रिजा न्योमेयथा तद्भिकायांप्रथमे माशाद्यं विन्यस्य तदूर्ध्वमारोहक्रमे
णपक्षे धारायां च तद्दृश्यावर्णान न्यसे श्लिष्टेसेति वर्णं ततोऽपरधारायामवरोहक्रमे
णचतुर्दशमे मिश्रथमेन माशाद्येन श्लिष्ट तदृहितायापार्श्वे निःक्रमेणाक्रमेणासप्त वा
मपार्श्व प्रवेशक्रमेणासप्ततनोयाणवे श्लिष्ट प्रथाख्याद्भिका मांशाद्याद धःक्रमेणा
वशिष्टं यंप्रथाग्रद्भिका तदधोमेति तदृहितायापार्श्वे निःक्रमणक्रमेणाक्रमेण च
तुष्टयं वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेणा चतुष्टयं ततो माशाद्यःश्लिष्टः प्रतीक्ष्य तत्के त
तो माकारादधः प्रोक्तवर्णद्वयं न्यसेत्प्रतत्सफलकमिति मुरजबंधो यथा सर
लाबहुलारंभतरलालिबलारवा वारलाबहुलामंदकरलाबहुलामला
अत्र न्यासः प्रथमपादस्य वर्णाष्टकं पंक्तिक्रमेण अभिलिख्याधेषामधोधोऽ

का.प्र.
९८ 100

परपादत्रयवर्णानपंक्तिक्रमेणविलिखेत् । तत्र चैतत् श्लोकान्यायेन माद्गुरेश्वरायाद्वितीया
यामुरजाकारताभवति एवमेवं पद्मबंधो यथा भासमा साहताविभा भावितात्मा शुभावाहे देवा
भावतेतेसभा अस्यन्यासः कर्णिकायां भा इति पूर्वं तत्र निर्गमक्रमेण सतेत्रा ऽग्रेपपत्रे
प्रवेशनक्रमेणापतितततोभेतिकर्णिकास्थूलश्लिष्टं ततोद्वितीयपत्रेनिःक्रमणक्रमेणासा
वेतिवर्णद्वयं ततः ताभ्यां कर्णिकास्थेनवर्णेनप्रवेशक्रमेणाश्लिष्टं रसाभेतितृतीयपत्रयप
वमग्रेपि दिक्पत्रस्य कर्णिकायाश्च वर्णाः सर्वत्र श्लिष्टा इति सर्वतोभद्रं यथा । रसासा
ररसारसायताक्षक्षतायसा सातावाततवातासा रक्षतस्त्वस्वतक्षर अस्यापादचतुष्ट
येपूर्ववत्पंक्तिचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपाठेन स एव श्लोकः संभवति नाप्यन्ते
भेदान दर्शिताः एते हि शब्दशक्तिमात्रप्रकाशकाः न तु काव्यरूपतां दधत्य ततो नेह तत्त्वा
दिति पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा एकार्थतेव शब्द एकार्थतेति एका
र्थतावभासः येषां पदानां स अर्थः एतद्द्वयमकलादानत्वसमयोरपि व्यापकमनोविशि
नष्टि विभिन्नाकारशब्दगामि सचायं द्विविधः शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च तयोरा २००
द्यमाह शब्दस्य शब्दमात्रस्येत्यर्थः अयमपि द्विधा सभंगशब्दनिष्ठो भंगमाच

निष्ठो भंगशब्दनिष्ठश्चेतयोराद्योयथा अविधदेहशारीरः सहसारथिसूतनुरगा
पादातः भातिसदानत्याग स्थिरतायामनितलतिलकः अपदेहशारीरशब्दयोः
पुनरुक्तार्थधीः समंगोचचैतोऽखिविघदाईहायत्रनाउशाईस्पतीन्यर्थकत्वात् एवं साथि
रूतशब्दयोः तयोः सहसाहटेनरथिनामुष्टउतेनुरगपादातपरम्नर्थकत्वात्
एवंसारथियाश्चसदानत्याभातिस्थिरतायोयगः एवंतउवेत्यर्थकत्वात्सभंगः पुनरुक्तो
वदाभासः शब्दमात्रालंकारत्वेचोभयोरपिशब्दयोः पर्यायपर्यवसितत्वसत्वात् अभं
गः शब्दनिष्ठोयथा चकासत्यंगनारामाः कौतुकानंदहेतवः तस्यराज्ञः सुमनसो
विबुधाः पार्श्ववर्तिनः अत्रांगनारामाशब्दयोस्त्र्यर्थकत्वपुनरुक्तधीः वस्तुतस्तु
अंगनेअरंमतिअंगनानामारामाइतिचार्थेनपुनरुक्तिः नचात्रसभंगः शब्दमात्रा
लंकारत्वेचैकस्यापिपरिवृत्त्यसहत्वात् एवंकौतुकानंदशब्दयोः सुमनसोविबुधाशब्दयो
श्चरवृत्वं उनपालंकारं द्वितीयमाह तथाशब्दार्थयोरयायथा तनुवपुरजघन्यो
सौकरिकुंजरकधिररक्तरवरनखरः तेजोधाममहः पृथुमनसामेशोहरिजिष्णु
अत्रतनुवपुःशब्दयोः पुनरुक्तधीः तहिरहस्तुतनुशब्दस्याल्पार्थकत्वात् अयं

का॰ प्र॰
९२
101

चोभयालंकारस्तनुप्रासवत् स्वपर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् एवं करिकुंजरयोस्तेजोधामम
हः प्रकाशानां च तदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च द्रष्टव्यं यथा पुनरुभयालंकारोऽत्र न श्लेषान
स्तथापि शब्दमात्रालंकारस्येन इह दृष्टव्यात्रप्रकरणेऽवश्यमेव क्व व्युत्पाद्यतेऽसंगा
दुभयालंकारत्वानपायाच्चोभयालंकारभूतो यथा मत्रोक्तः उभयालंकारान
पर्यन्तु न कोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकार इति न नान्यत्र पठितानीति सर्वं रमणी
यम ॥ इति श्रीमत्काव्यप्रदीपे शब्दालंकारनिर्णयो नाम नवमोल्लासः समाप्तः
अर्थालंकारा लक्षणीयास्ते च उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः उत्प्रेक्षा
ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना
अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्तिरुदीरिता परिकीर्तिता प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं
तथा तुल्ययोगिता पाचैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथै
व च यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यात् विरोधवत् स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः
प्रोक्ता सहोक्तिवत् विनोक्तिपरिवृत्तीच भाविकं काव्यलिंगवत् पर्यायोक्तमुदात्तं च ९२
समुच्चय उदीरितः पर्यायश्चानुमानं च पर्यायोक्त परिकरस्तथा व्याजोक्तिपरिसंख्ये च वि

त्रैयेहेतुमालया अन्योन्यमुत्तरसूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः समाधिस्तु समेन स्याद्विषमत्ताधि
केन च प्रत्यनीकमीलितं च स्यात् तामेकावली स्मृतौ भ्रांतिमान् प्रतीपेन सामान्यं च विशे
षवत् तद्गुणातद्गुणौ चैवव्याघातश्च परिकीर्तितः संसृष्टिसंकरौ चैवमेकषष्टिरुदीरिताः तेष्वने
कालंकारस्थलव्यापित्वेन सौकुमार्यातिशयात्त्वप्रधानभूयमात्प्रथममुद्दिष्टत्वयति साधर्म्यमुप
माभेदे ननु साधर्म्यस्य प्रतियोगिनिरूपणपानदनविधाने न्यूनत्वं लक्षणस्यावास
स्पितित्वेन सौकुमार्यात्तेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तत्पोल्लाभात् न च प्रतियोगपन्न
योगिमात्राक्षेपः तिप्रसंगः उपमानोपमेये विना अन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य का
र्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण सं
बन्धउपमेतिलक्षणं अत्र चोपमानोपमेययोरादेयः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको
ननु व्यावर्तकः न त्वेवं भेद इत्यनुपादेयः न स्याद्याहतोपादेव लाभसंभवात् नह्य
भेदे साहश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेन्न न साधर्म्ये यद्देश्यारोपितसाधारणासमीनध
र्मसंबंधमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यमिति चेन निर्वचनस्यानन्वयपालंकारस्य व्या
वृत्तेयत्वात् अलंकारोऽसमीनोपिमणीपसाधर्म्यमात्रस्योपमानाभावात्प्रतो

का॰प्र॰
२२
102

विभजते॰ पूर्णालुप्ताव॰ यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकस्य
च सर्वेषामुपादानं सा पूर्णा॰ एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा ऽनुपादानं
यत्र सा लुप्ता तयोः पूर्णां विभजते॰ श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समा
से तद्धिते तथा॰ अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा पूर्णेत्यर्थः वाक्यं विग्रहः तेनोपमानादि
पदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा॰ यत्र तु तेषु कयोर
पि समासः सा समासगा॰ तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समस्तमुपमानवाचिन्याः
प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तत्र तृतीय उपमाभेदः त्रिविधा ऽप्येषा श्रौत्यार्थी
भेदात् प्रत्येकं द्विधा पूर्णेत्यर्थः श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबंधस्य
पायात्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वं॰ अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थित्वं तत्र यथेववादिशब्दाना
मेव तस्यैवेत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती तुल्यादीनां शब्दानां तेन तु
ल्यमित्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे त्वार्थी॰ ननु यथाविभागो नोपपन्नः उभय
त्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् न पुनस्तुल्यादिभावः अयमेव विशेष इति यथेवादयो यथा २२
दिशब्दा यदनन्तरं सत्त्वया तत्तस्यैवोपमानतां प्रतीतिरिति उपमानविशेषणानीति॰

अनउपमानेन तत्संबंधबोधयत्नुनश्च नरूपमेषे अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबंधबोधक
त्वादर्शनादिति चेत्रः श्रावणप्राप्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणानेऽप्यन्यत्र संबंधबोधकत्वा
त्॰ तथा च घटस्य चरत्वं॰ षष्ठ्यानयादर्शनात्॰ षष्ठी हि पदान्तरसंयोगात्तान संबंधबोधकत्वमत्र
प्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणानेऽपि प्रधानेऽपि संबंधबोधयति॰ तस्मात्तु प्रतीत्यनु
पपत्त्याश्रितानामनुपपत्त्या च संबंधबोधे विशेषानुशासनाद्विभागश्रुतिमत्तनेत्रा॰ तथा
हि॰ पद्ममिवमुखमित्यादावुपात्तस्यातिप्रसवारमणीयत्वादेः संबंधमविशे
षीकृत्यापर्यवसानतयार्थादिमख्यानां धर्मविशेषसंबंधपर्यवसानकत्वात्॰ तस्मादे
प्राक्ता मेकपद्येनतत्स्यमुखमित्यादिनुपमेये॰ पद्मतुल्यमुखस्येत्यादावुपमाने॰
मुखं पद्मं चन्द्रमित्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तत्संबंधबोधयितात् विशेषाने श्रुति
श्रुतेषु धर्मविशेषविनाकथनतुल्यतेति प्रतीतानानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबंधप्रतीतेरि
ति केचिदुपमानोपमेयभावस्य संबंधस्य श्रौतत्वे तन्वाभ्यां विशेषश्रुतिश्चाच॰
तदयुक्तं साधर्म्यसाम्यत्वात्तुल्यादिपदोपादानेऽप्यार्थीति प्रकाशविरोधात्॰ य
स्यैवशार्थतयोपमायाश्चार्थत्वं तस्यैव श्रौततयाश्रौतत्वौचित्यात्॰ किं
च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमानेदोऽयुक्तः॰ अ

का॰प्र॰
९३
103

नपक्वयष्ट्यादिनासादृश्यवत्तयः संबंधायवसानादभिधीयतेयष्टीवतः तुल्यादिभिर्त
धर्मधर्मीतिव्याख्यानमनुवादेषु तथाप्यतेपयत्रोविभागः एतयोर्योयोनकोपमानयो
नकोपमानयोरेवहिसमासः संभावितः नचयष्ट्यादिभिःसमसमेमोहुमयते येनसमा
सेश्रौतीम्याहितिचेन्न नः इवेनतित्यसमासोविभक्त्यलोपः एवंपदप्रकृतिस्वरत्वंचे
त्यनेनइवशब्देनसमंसमासविभक्त्यलोपयोः संभवात् विभक्त्यलोपदर्शनाच्चन
त्रासमासव्यवहारोमूढानां तत्रवाक्येश्रौतीयथाः स्वप्नेपिसमेममासविभक्त्यायाः
संभवात् विभक्त्यलोपदर्शनाच्चनत्रासमासव्यवहारोमूढानां तत्रवाक्येश्रौती
यथाः स्वप्नेपिसमरेषुत्वांविजयश्रीर्नमुंचती प्रभावप्रभवंकांतंस्वाधीनपतिकाय
था॰ अत्रविजयश्रीरुपमेया॰ स्वाधीनपतिकोपमानं नमुंचतीतिसाधारणोधर्मः
यथेवसमासप्रतिपादकेविवक्षिते एवयथेवेत्यप्यूह्यः नचैतेषांकर्पोरपिसमासइतिवाक्य
गामिनीवाक्यगामिश्रौतीयथा॰ चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधितरुणारुणता
रहारिकांति॰ सरसिजमिदमाननंचतस्याः सममितिचेतसिसंमदंविधत्ते॰ इयम्
मनाकृप्रयोगाद्धार्थी समासेश्रौतीयथाः आम्नायतेवितयकाटिभिरुत्तानादिक्षे ९२
प्रभाभिरनयायमयेरुपायैः प्रातिभंजैरिवचनभिरदः सदायोलक्ष्मीविलास

भवनैर्भवनैधमार अत्रैवैतसमासः समासेश्राधीयथा । अविनयमनोरथयथप्रथने
पुष्पशुसागरिमणीत्रश्रीः स्मरनरसहणः सम्भवानमिलषणीयः हिंसीपन्वरनकस्य अ
त्रस्मरनरस्य धमाइतिउपमानधानकपोः समासः नद्धिनेऽत्रीत्याषाचयथा० गांभीर्य
गरिमानस्यसन्यांभवाभुजंगावन् उरात्लोकसममवेनिदाघापोः चरत्नवत् अत्रगंगाभु
जेगावदितिश्रीगौ० तत्र तस्यैकेयनेनइवार्थवतेर्विधानात् निदाघावरस्नवदिंश्याश्री
तेनवल्यमित्यर्थवतेः प्रयोगात् ननु चित्रभेदाअलंकारेनिर्णयनिर्णीयन्तइतिएवमवादीः
इदानींसमेपीनुदाहरसि० ननुचित्रेभवितुमर्हति अत्रहिताधीनभर्त्रकाकाभजमा
नापथाचमत्कारसंस्तुत्याजयश्रीस्त्वदामेवने तेनादिवस्तारूपंश्चंश्चविनोक्तवेचित्र्यं:
वैचित्र्यंचालंकारत्वनिष्पन्नयुइतिग्रंगमवपयापतरामीय० अत्रतस्यप्राधान्येध्वनि
नेऽप्रधान्येगुणीभूतव्यंग्यत्वे तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमितिवेत् मैववा
दीः नखलव्यंग्यपरासर्गादेवायवाह्यताप्रतीतिः अपितुवाच्यापमामात्रपर्यवसा
दव० वाह्यवहैवश्चालंकारः अवज्ञेनीपरोनिर्यन्चव्यंग्यस्यस्फुटतरतयानध्वनित्वेगु
णीभूतव्यंग्यव्यवहारप्रवर्तकत्वेनकश्चिद्दोषः नचैवमप्युदाहरेरसादिरूपव्यंग्य

का.प्र.
२४
104

सद्भावान्न चित्रतानुपपत्तिः किंचालुप्तसाधर्म्यालंकारान्तरसद्भावानेकेरालंकारान्तरसद्भावा
न्नेकेरालंकारोदाहरणान्यन्यानि मुक्तानि न तु सद्भावात् उपमायाऽ इति चेन्न. न. रसादि
पद्भेपाः लंकारान्तरं चैतेषु व्यभिचारीति तत्रैवोदाहरणं मालोपमालंकारोप्यमी हि प्रत्युत्प्रति
पाद्येणालंकारमात्रमुदाहृतं तेन न तु चित्रकाव्य. अत्र चंद्र धवलः पटइत्यादि कोरसालंकार
स्यापमतेभिन्नएवविषयः किमिति नोदाहृयतइति चेन्न. नइ हितइ हिमत्वेनोदाहरणो
वैरस्यप्रसंगात् नाहशावाव्यस्याकाव्यत्वेन तस्यात्र यत्नुपमात्वात्. ० अथ लुप्तमविभ
जनीयाः सा च सप्तधा० तत्रैकस्य लोपे त्रिधा लुप्तमान साधारणधर्मस्य योनक
स्य च लोपात् उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात्. द्विलोपे विविधा. धर्मवाच्योः धर्मो
पमानयोः वाचकोपमेययोश्च लोपात् अन्यस्य द्विकस्य लोपासंभवात्. त्रिलोपा वि
यमेका. उपमेयविनाऽन्येतामेकैकमात्रमत्र उपमायाऽत्र असंभवादिति दर्शयत्रेव व्यख्या
संभवतामासामविधानामपि विभागमाह तद्धर्मस्य लोपेस्यात्र श्रौतीतद्धिते पुनः
धर्मस्य साधारणस्य तद्वत. समासे वाक्येन द्विनेच श्रौती आर्थी चेत्पृथः तत्रविशेष
माहु नश्रौतीभितद्धितइति. इवार्थे पदं हितं द्विनेमा श्रौती भवेत्. इवार्थस्त्ववतिरेव. १८४

सवनत्रत स्येवेत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकांक्षत्वात्‌ निर्धर्मोपादाने श्रौती तद्धितेन न भवत्येव· आ
र्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते संभवति· तेन तुल्यमित्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाको
टित्वेन धर्मलोपे तदसंभवात्‌· तथापि कल्पप्रदेशीयप्रत्ययबहुव्रीहिरूपे संभवत्येवेति पंचधा ध
र्मलोपोपमेत्यर्थः· तत्र वाक्ये श्रौती यथा· धन्यस्यानन्यसामान्यस्य सौजन्योत्कर्षशालिनः
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा· आमृतं च वचसोः परिणाममधुरत्वादि साधर्म्यं तत्र
नोपात्तं· आदेयपाञ्चलक्ष्यस्य सर्वस्वं वधोपयातोव्व न तद्बोधे विनाऽपर्यायेन श्रुत्येव वा ध्य
न इति धर्मलोपे श्रौती यथा· एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं· वाक्ये आर्थी यथा· आकृष्टकरवालोसौ सप
राये परिभ्रमन्‌· प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः· आकृष्टकरवालत्वं च न सा
धारणो धर्मः तस्य सहृदयसंवेद्यत्वेन प्रसिद्धेः· अन्यत्र यथा· करवाल इवाचारस्तस्य
वागमृतोपमा· विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे· अत्र करवाल इवेति समा
से श्रौती अमृतेनोपमेति समासे आर्थी विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी· उपमानानुपा
दाने वाक्यगान्यसमासगा· अत्र तद्धितगा न संभवति· उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य
वतिकल्पवादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात्‌· न वा श्रौती·

का॰प्र॰
२५
105

इवादीनामुपमानमात्रविमतयत्तदनुपादानेनेषामाप्यनुपादानात्. अनेनवाक्यसमासयोरव-
नेपारयार्थ्यंवेतितिद्विप्रकारात्लुप्तोपमानोपमा. तत्रवाक्यगायथा. मज्ञलकरणपरवीसा
मसिसिविअरणोणासरसकव्वरसः दोसइअणयणोसममइसरिसअंससमेन्निसा. अत्रवि
प्रेक्षतउपमानलोपात्रचिन्त्यमेतत्. इदमेवकव्वसेमत्यत्रकव्वसमं. सरिसमितित्रणणा
मितिपाठेसमासगोदाहरणोद्योतकलोपेवाक्यगतावत्रसंभवतित्वेवचेद्धोरमणीयमेतत्
वन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात्. नापितद्धितगा चतेगः कल्प्यवादीनांद्योतकतयातास्म
योगेद्योतकलोपस्यैवासंभवात्. नवाप्रातीतस्यथाविभजनेः वादेलोपेसमासेमाक
माधारश्वांडि कर्मकर्त्रोर्णमुलिः वाप्राद्यउपमाद्योतकउतिवादेरुपमाद्योतकस्यत्य
र्थः तस्यलोपेसमासेअवि कडिणामुलिचोपमा. तत्रमचिद्विधा. कर्मणोधिकरणा
च्चविधानेनतस्यद्वैविध्यात्. नेकैकः कर्त्तेरेवतद्विधानात्. णमुल्यपिद्विधा.
कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात्. तत्रसमासेद्विधा. द्वयोस्त्रयाणामपिवाउपमानादिपदानां
समासात्. तत्रीराद्यायथा ततः कुमुदत्वाप्येनकामिनीगडयाइना नेत्रानंदेनच २५
द्रणामाहेद्धीदिगन्तकृता. अत्रगडयाद्गुनेतिद्वयोः समासः द्वितीयायाः अस्तितम्भ

जराभीपरागासिपत्रोहहहरुहिकाहितचिततूर्णचारः पुलकिततवरकपोलकांतिः प्रतिभ
टविक्रमदप्राने स्म मासीत्. अत्राहितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयप्रकानां त्रयाणामपि
समासः अयं च व्यक्ते भेदत्रयं यथा. पौरं सुतीयति जनं समरांतरेऽसावंतःपुरीयति विचित्र
चरित्रचुंचुः नारीयते समरांतरे अंतःपुरीयतीत्यत्र त्वधिकरणाच्चेत्यनेनाधिकरणाच्च नारी
यत इति कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यनेन कर्तुः क्यङ् णमुलि भेदद्वयं यथा. मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं
मि यद्रूपं पतितं परे. स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति
कर्मणि णमुल्. निदाघघर्मांशुमिव पश्यतीत्यर्थात्. पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि. उपमा
नेकर्मणोश्चेति सूत्रे चकारात्. अथ हि त्वलोपे विभजनीया. तत्र धर्मवाद्यौ लोपे वाक्यग
तं संभवति. द्विः शब्दयोरेव च द्वयोरन्यतरस्याप्युपादाने उपमात्वगमनात्. नापित
द्धितगा. तद्धितस्यापि कल्पवादिते न तत्र तद्धितेनाल्लोपाभावात्. नापि श्रौती. इवाद्यभावा
दिसन्यथा विभज्यते पतद्धिलोपे क्वि समासगा. पतद्धिलोपे. पतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्यो
र्लोपे. क्विर्यथा. सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनेति यामिनीः यामिनयं
ति दिनानि च महत्वद्. त्वच्छीकृते नेमनांसि. यथा चारे क्विविधानात्तत्स्यैव च समान

का.प्र.
२८
106

धर्मद्वयत्वेनक्विपिधर्मलोपोनास्ति। नमैवं यतोक्विपिप्रत्ययलोपाद्धर्मलोपव्यवहारः अतएव
समानार्थत्वेपिक्यङुक्तत्वेनोपात्तः तस्माल्लुप्तत्वेनधर्मलोपाभावात् समासगायथा। परि
पंथिमनोराज्यप्रान्तेरपिदुराक्रमः संपरायप्रवृत्तोसौराजन्ते राजकुंजरः अत्र राजा। यंकु
जरइवेत्युपमा धर्मोपमानयोर्लोपेवृत्तौवाक्येचद्दष्टपत्ते। नहिनेत्रनये। उपमानलोपे
तद्धितस्यैवाभावात्। नापिश्रौती। उपमानाप्रयोगेइवादेरप्रयोगात्। तत्रसमासगायथा।
ढुंढुल्लन्तमरीहसिकेटत्र्यकलिग्राडंकेग्धडंचणारे मालइकुसमसरिच्छं भमर भमंतोणा
पावहिसि। कुसुमसदृक्षमित्यत्रकुसुमेनसमंमितिपाठे इयमेववाक्यगा क्वचि
वाद्युपमेयापासे आसेतिरासे उदाहरणं। आतिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः कृपा
णोदग्रदोर्दण्डः सहस्रायुधीयति। अत्रयद्यपिविशेषणाद्धापात्तः कर्तेवायमेयस्तथापि
नतथात्वेनकिंतुकर्मत्वेन। अन्यथाकवचोः संगतत्वापत्तः तथात्मानंसहस्रायुधीयति
त्यर्थइत्युपमेयग्रान्माल्लुप्तइतियथोक्तोदाहरणमेतत्। हसायमइत्यादौकर्तेवोपमेयः
तस्यचानुपादानेवाक्यमेवनपर्याप्यतइतिविशेषानक्यडि। नेयंसंभवति। यद्यपिहिलो २८
पेऽन्यदपिभेदत्रयंसंभवति। यथाउपमानोपमेयोःउपमानधर्मयोरिति। तथापितेहृयमायाः

प्रसंगपवनास्तीतिनिम्नमूनत्वमार्षीकनीयं त्रैलोपेत्त्ययमेपातिरिक्त्वन्निनपलोयएवसम
वतीत्युक्तेः सापिसमासमात्रेः अन्यत्रवोधकाभावात्. तत्रा धाये वा इवादेर्लोपाद्विन्ये
कविधेवेत्याह त्रिलोपेचसमासगाः यथा तरुणिमनिकृतावलोकनाललित
विलासवितीर्णविग्रहा स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयनाहरतेमुनेर्मनः
अत्रयदिस्मरगपदेनलक्षणापातनञ्चाचलेविचलितेनतदानेद्वमुदाहरणं यदा
तुमृगलोचनेइवनयनेयस्याइत्यर्थोविवक्षितस्तदासमस्तोपमानमन्वपदस्यचञ्चली
हितत्वस्य दलोपेउपमेयभूतस्यनयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणंकेचित्तु
पमानमात्रोपादानेपित्रिलोपोभवतित्यथाअपमायःशालिकाइति अत्रायःशूले
नक्रूरस्त्राचारउपमेयस्तीक्ष्णत्वादिकंचसाधारणोधर्मः नचतत्पोरेकमप्युपात्तं ना
पीवादिरितिमन्यन्ते क्रूरस्याचारस्यायःशूलनयाः ध्यवसानादुक्तिरियंनतू
पमाः अन्यथाऽध्यवसानमस्त्यातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः तदेवंधर्मलोपेचउ
पमानलोपेद्वौ द्योतकलोपेपूर्यद् धर्मवाद्योर्लोपेद्वौ धर्मोपमानयोर्लोपेद्वौ द्यो
तकोपमेयलोपेचैकः त्रिलोपेत्वेकः इत्यलुप्तविज्ञनिर्लुप्ताभेदाः सर्वोपमाभेदाः षट्

का॰प्र॰
२२
107

स्यैव पंचविंशतिः नन्वन्येप्युपमाभेदाः संभवंति तथाहि एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसंबंधो मालोपमा. सा च द्विधा साधर्म्यस्याभेदाद्भेदाच्च. तत्राद्या यथा. अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता मम्लौ साथ विषादेन नलिनीव हिमाम्भसा अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यं. अन्त्या यथा. ज्योत्स्नेव नयनानंदः सुरेव मदकारणं प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितंबिनी. अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानंदहेतुत्वादयः साधर्म्याधर्मा भिन्नाः एकस्यैवोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रसनोपमा. सापि द्विधा. साधर्म्याभेदाद्भेदाच्च. तत्राद्या यथा. अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरंगितार्थितते: भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला. अत्रामलत्वमेव सर्वास्पूपमासु साधारणो धर्मः अन्त्या यथा. मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषां अत्र मत्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदेनाभिहिताः एते भेदाः किमिति नोक्ता इत्यत आह भेदानन्त्यात्. तथापि ते नरूपिताः किं नोक्ता इति चेत्. एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्. सर्वेषामाख्यानमशक्यत्वात्. उपमानोपमेययोरेकस्यैव वैकल्याभावात् अनन्वयः उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेक २२

स्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणोपनिबध्यते सोऽनन्वयः तदेतदुक्तं उपमानोपमेयत्वसं
बंधाभावोऽनन्वय इति बहुव्रीहिसमासात् यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् अनन्वयः
संबंधाभाव सधर्म्यादुपमानान्तरेण उपमेयमिन्नेनेति एवकारो वेदितव्यो निषेधस्फो
रणार्थं एकवाक्यगोचर इति विषयोऽस्य माव्यावृत्तिनाय तत्र हि वाक्यद्वये तत्याभावः
उदाहरणं न केवलं भाति नितान्तकान्तिरिन्दुमुखी सैव नितान्तविनीव यावद्विलासायुध
लासवासास्तेन द्विलासाउवद्विलासा [illegible] योपचारः विप
र्यासउपमेयोपमानयोः तयाः उपमानोपमेययोर्विपर्यासः उपमेयोपमानभावः
अर्थाद्वाक्यद्वये एकवाक्येन ह्यासंभवात् मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिप्रायोऽ
तीपरूपत्वात् उपमेयोपमेतियौगिकी संज्ञा विपर्यासश्चाय्युपमानानन्वयवद्भे
दार्थः उदाहरणं कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः धर
णीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य संभावनमद्यान्मेदा प्रकृतस्य
समेनन्यन समेनेत्यत्र सह एकरूपतये तिशेषः तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य स
मेनासंभविनासह एकरूपतनपायतन संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः सा वे

युहेत्वादिसंभावनाभेदादनेकप्रकारा। तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा। उन्मेषं यो मम न सहते जातिवै
रीनिशायामिंदोरिंदीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः। नीतः शांतिं प्रसभमनया वक्त्रकांत्येति
हर्षाल्लग्नामन्ये ललितगतयस्तत्पादयोः पद्मलक्ष्मीः। अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणा
योः स्वभावलग्नत्वे। यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितं। स्वरूपसंभावने यथा।
लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः। असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता। अ
त्र गम्यमानेन तमसो व्यापनादिना लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयं। अ
त एव तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं। विवक्षितवि
वेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात्। एवं फलाद्युत्प्रेक्षा ऊहनीया। ससंदेहस्तु भेदो
क्तौ तदनुक्तौ च संशयः। भेदो वैधर्म्यं। स प्रायस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालंकारः। न तु स्था
णुसिकः स्याण्वपुरुषादिविषयोऽपि। वैचित्र्याभावात्। अयं संशयः ससंदेह इति लक्ष
णं। भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः। तत्र भेदोक्तौ यथा। अयं मार्तंडः किं स खलु
तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतं कृतांतः किं सा ९८
क्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः

अत्रमार्तण्डत्वादीनां संदेहे सत्युरगत्वादीति वैधर्म्यारोपितदाश्रयेष्वङ्गानि नचायंव्यति
रेकालंकारः नस्यात्संदेहानुपपत्तिपातेनैवव्यपदेशौचित्यात् ननुभेदाध्यवसायेन भेदेऽ
निश्चयगर्भएवायंस्वीकृतोनतुनिश्चयान्तोऽपि तत्किमस्यातिशयव्यपदेशः नेत्युक्ते कृत
एतत् भेदोक्ताविति विभजनात् निश्चयान्तस्यापितत्संभवात् वैचित्र्यानुभवाद्य
यथा इन्दुः किंक्वकलंकः सरसिजमेतत्किमंकुत्रगतं ललितसविलासवचनैर्मुख
मितिहरिणाक्षिनिश्चितंपरतः तत्किंभेदाध्यवसायेनायमपह्नुतिः प्रतीयमानवस्त्वाच्येना
द्वैविध्याभावादितिदिक्‌ भेदानुक्तौयथा अस्याः सर्गविधौप्रजापतिरभूच्च
न्द्रोनुकान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयंनुमदनोमासोनुपुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः क
थंनुविषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुंप्रभवेन्मनोहरमिदंरूपंपुराणोमुनिः अ
त्रवर्णकर्मानस्यप्रजापत्यादेः कस्यापिभिन्नधर्मयुक्तं तद्वयकमभेदोपडुल्मानोप
मेययोः अभेदेऽभेदारोपः बीजंतन्नजातिसाम्यात् अभेदस्यात्रानपह्नुतभेदेऽयावि
वक्षितत्वादितिनायमपह्नुतावतिव्याप्तिः तदेतत्द्विविधं सावयवंनिरवयवंच न
त्राद्यंसमस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति द्वितीयंतुशुद्धमात्रमित्याद्यविभा

का.प्र.
२९
109

गेत्त्वमाह समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा आरोपिता आरोप्य
माणाः तेसर्वे विषयारोपविषयत्वेन प्राधान्येन भवंति तदा समस्तकीपं . दीपा
दीपिष्ममतिदधती चेह मुद्राकपालेन्यसेसिद्धांजनपरिमलेलांछनस्यकुलेन
अत्रपादत्रयेज्योत्स्नादिषु भस्मना द्विकमारोप्यमाणं सर्वत्र व्यं . नत्विदं रूपको
दाहरणं नयुज्यते साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात् संदेहलंदा
णसंकरोचितमादितिचेत् . नैवं देवयद्युत धौतव्यसनपथिकत्वविशेषणात्स्या
नः नहि रूपकपरिग्रहे साधकं कापालिकांतत्वं संभवात् पदार्थसंभवाद्यः
उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तत्स्यात् न्वयएवस्यात् श्रौता आर्थाश्चयेत्स्मि
न्नेकदेशविवर्त्तिनिरूपकं तेऽत्यारोपिताः यथा वयं के चिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः
केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः तदेकदेशविवर्त्ति . एकदेशविशेषेणावर्तनादिति व्यु
त्पत्तेः उदाहरणं जस्सरणंतेउरए करेकुणंतस्समंडलग्गलआं रससंमुहीवि
सहसापरंमुहीहोइ रिउसेणा अत्ररणान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दं मंडलाग्रलता २१९
या नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं नशाब्दं किंत्वंतःपुरत्वारोपसा

मर्प्यादेवाचसीयते अन्यथातस्यापर्यवसानात् अतएकदेशविशेषेणवर्त्तना
देकदेशविवर्त्ति सांगमेतत् सांगमसावयवं एतत्तउक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः सां
गत्वमनेकरूपकसमुदायः एकस्मिन्रूपकेद्वितीयस्यांगत्वेनावस्थानात् अंग
स्यतुस्यहेतवर्थत्वात् निरंगतशुद्ध निरंगअद्वितीयंतत्तशुद्धमेवेत्यर्थः यथा कु
रंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्सखीकांतोदंतंश्रुतमपिपुनः प्रश्नयति
यत् अनिद्रंयच्चांतःस्वपितितदहोवेद्म्यभिनवांप्रवृत्तोस्याः सेक्तुंहृदिमनसिजः
प्रेमलतिका अत्रप्रेममात्रेलतिकात्वारोपः अथामालेत्यादि
मालात्वपूर्ववत् एकत्रबहूपमानयोगेमालोपमा तथाएकत्रानेकधर्मा
रोपेमालारूपकमित्यर्थः यथासौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्ग
मः कांतेःकार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासनावासभूः विद्यावक्रगिरांविधेरनव
धिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबाणाः पंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रि
या नियतारोपणोपायः स्यादारोपःपरस्ययत् तत्परंपरितंश्लिष्टेवाचकेभेद
भाजिवा नियतसमुदायस्यारोपस्यावच्छिन्नतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायःकार

का. प्र.
२२
110

गोयः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत्परत्वं यदि तत् । रूपणाणेनार्कार्यकारणभावरूपापरं परासे
ज्ञाना ऽ त्रेतियोगादितिकेचित् वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरो
पणो विनाय द्वारोपणं न संभवत्येवेति पावन् एवंभूतः परस्यान्यस्य यत्रारोपः सत
द्याः एवं च एकरूपणेनेतरयदि तत् । कार्यकारणभावरूपायां परासंज्ञाना अत्रैतेनिगु
णत्वेः श्लिष्टइत्यादि तदेतत् द्विविधं उपायभूयकेमारोप्यारोपविषययोर्वाचि
कस्य श्लिष्टत्वात् भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः तत्राद्यं यथा विद्वन्मानसहंसवैरिकम
लासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर सत्यप्रीति
विधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभो साम्राज्यं वरवीरवत्सर भवान्त वैरिंचिमुच्चैः क्रि
याः अत्रविदुषां मानसमानसं सरोविशेषः इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणं
तत्रचारोपविषया राज्ञः पयोर्हृदयस्य सरोविशेषयोः । श्लेषवता मानसशब्देनै
वाभिधानं । एवमन्यत्रापि । तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः
दुर्गाणामसमार्गणमेव दुर्गामार्गणं । समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः
सत्ये प्रीतिरेव सात्याम प्रीतीः विजया परपराभव एव विजयो ऽर्जुनः एवमारो २९

यहैवकेसूर्यायारेत्यणमिति ननुश्लेषस्यप्राच्यैःपरिगणितत्वात्सहतयाप्यकालंकार
त्वमित्युक्तंकुवलयानंदेच तथाचश्लेषपरंपरितमुभयालंकारोप्युज्यत इति तद्वस
रपववक्रमोचितत्वात् किमित्यर्थालंकारमध्येपठित इति चेत् सत्यमेतत्
तथापिश्लेषापवादकंरूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः
तथाप्रसिद्धौकिंबीजमितिचेत् सत्यमेतत् तथापिश्लेषापवादकंरूपकमि
त्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः तथाप्रसिद्धौकिंबीजमितिचे
त् मानसचारिणामार्थत्वं इदंहिनैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते द्वितीयंयथा
आलानंजयकुंजरस्यदृषदांसेतुर्विपद्वारिधेः पूर्वाद्रिः करवालचंडमहसो
लीलोपधानंश्रियः संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौमंदरोराजन्रा
जतिवीरवैरिवनितावैधव्यदस्तेभुजः अत्रजयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुंजरत्वा
रोपेसतिभुजेस्यालानत्वाद्यारोपोपपद्यते इदमुदाहृतभेदद्वयंपरंपरिते
मालरूपं अमालारूपमपितत्द्रष्टव्यं तत्रश्लिष्टवाचकेयथा अलौकि
कमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः स्तूयसेदेवसद्वंशमुक्तारत्नंनकैर्भवान्

का॰प्र॰ अत्र षष्ठेनान्वयापत्त्यवंशोवेगाऽरिति भेदभाजि यथा॰ निरवधि च निराश्रयं च यस्य
२२ स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपंचं प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलो
कवल्लिकंदः॰ अत्र लोकस्य राशात्भिन्नेन वल्लिपदेनारोपमाणामस्त्रं परंपरि
तेवारोपविषयानेकत्वेपिनालंकारानेकत्वं नमरूपेववैचित्र्यप्रकर्षाधा
यकत्वात्॰ एवमालारसनयोरपिद्रष्टव्यं॰ यद्यप्युपरि नलात्एकं संभवति॰ य
था॰ किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति नलिनीनां
कमलमुखैर्मुखेंदुभिर्योषितां मदन इत्यादि तथापि ननादृत्य चैव विश्रवदि
तिन पृथक्कल्पितं॰ प्रकृतं यत्र निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः प्रकृतमुपमे
यं निषिध्य सत्यमनयाम्य वस्त्वाद्य अन्यदप्रकृतमुपमानं यत्साध्यते सत्यतयाव्य
वस्थाप्यते सा अपह्नुतिः साच शाब्दी चार्थी चेति द्विधा॰ तत्राद्या यथा॰
अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलंको नैवायं विलसति शशां
कस्य वपुषि अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे रतिश्रान्ता शेते रजनि २२२
रमणी गाढमुरसि अत्र कलंको नैवायमिति शाब्दोपह्नवः॰ आर्थस्तु च

ह्रीभिर्गीभिरालोच्यते तत्र क्वचित्कपदार्थप्राकट्योपादानात् यथा वनस्यविकि
पदे तत्स्वरूपवैरं स्मरस्य प्रियविरहक्लेशोऽस्मिन्वराणि लोके तथाहि उपवनसह
कारान्दास्ति भृंगघ्नेन प्रतिविशिखमनेनोदंकितं कालकूटं अत्र कलश
व्यवल्लान्तसंभृतानि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः प्रादुर्भूतिप्रतीयते
क्वचित्परिणामादिप्रादुर्भवप्राप्त यथा अमुष्मिन्लावण्यामृतसरसि नूनं
मृगदृशः स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः यदंगांगाराणां प्रशमपि
शुनानाभिकुहरे शिखाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः अत्र धूम
शिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशात् नेयं रोमाव
लिः किन्तु धूमशिखेति प्रतीयते एवं भंगपदैरप्युक्तं यथा उदितेनैकेनोक्तिपादाद्यो
श्लेषस्वाभ्यामेकस्मिन्यत्रानेकार्थेनाभेदेन परिहरति महानामेव प्राचा
नाम्नेकरंजनगतफलद्वयप्राप्तेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेषः यथा
उदयमापन्ने दिग्गालिनो निराकुरुते तरां नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रि
याः रचयति नियतामैराचारप्रवर्तनेन तवैव नवचलसन्नेजः पुंजो विभाति विभा

तिविभाकरः अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्च तदुभयार्थानुदयमुपन
यन्नादीनिवाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शंकनीयं । संयोगादीना
मभावेन अभिधाया अनियंत्रणेन द्वयोरपि वाच्यात् । परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः
समासोक्तिः । परस्य अप्रकृतस्य भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टानि अनेकार्था
नि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थ
केन वाक्येन अप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः मात्र
ग्रहणात्तत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वे व्युदासः । न स श्लेषस्थानात् उदाह
रणं लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो । जयलच्छी तुह विर
हे ण हुज्जला दुब्बला णं अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परस्य अप्रकृ
तार्थकत्वेनास्ति । श्लिष्टत्वं चापलतरा । औपम्यगर्भादीनामपि संभवा
त् । यथा विलिखति कुचावित्यादाविति प्राचीनाः पंथाः । अत्र नव्याः । परो
क्तिरित्यत्र षष्ठ्यादौ न सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वाभिव्यक्तिं । तेन यत्र प्राकरणि
कविशेषणानामप्यप्राकरणिकमुख्यतेन तदपि समशब्दते । तत्रापि वैचित्र्या

विशेषात्तत्रान्यत्रानेनभाव्यं॰ यथामत्प्राणेमकल्लेरित्यादि॰ अत्रह्यप्रकृतस्यरं
गस्यविशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्यप्रतीतिरित्याहुः॰ तत्रयुक्तं॰ अ
प्रकृतप्रशंसयैवतत्संग्रहात्॰ येनास्यभ्युदितेनेतिवृत्तः॰ श्लेषोचाप्रकृतप्रशंसा
प्रकरणेतत्रसमासोक्तिपदश्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरं॰ निदर्शना॰ अभवन्वस्तु
संबंधउपमापरिकल्पकः॰ यथाश्रुतमात्रेणासंभवीवस्तुसंबंधोयत्रोपमांकल्प
यित्वापर्यवस्यतिसैकानिदर्शना॰ दृष्टांतकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात्॰ साचद्विधा॰
अवांतरवाक्यभेदेनतदभेदेच॰ तयोराद्यायथा॰ क्वसूर्यप्रभवोवंशः॰ क्वचाल्पविषया
मतिः॰ तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरं॰ अत्राहंसागरंतितीर्षुरस्मीत्यस्यासं
भवार्थकतयाउडुपेनसागरतरणवन्मदीयमत्याल्पविषयया॰ ॰॰शवर्णनमसंभावितमित्यु
पमाः कल्प्यते॰ अन्त्यायथाउदयतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौहिमधाम्नियाति
चास्तं॰ वहतिगिरिरयंविलंबिघंटाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलां॰ अत्रान्यलीलामन्य
स्यासंभवेनासंभवाद्वारणेंद्रलीलासदृशींलीलामित्युपमायांपर्यवसानं॰ एवंचपूर्वो
दाहरणेवाक्यार्थयोरुपमाक्षेपकः॰ इहतुपदार्थमात्रमितिव्यातितितीर्षतिनरंगवनीभु

जेगमादातुमिछतिकरेहरिणांकबिंबे मेहलिलंघयिषतिध्रुवमत्रदेवयस्तेमुखाग
नादित्तमेयममादधाति · खस्वहेत्वन्वयसोक्तिः क्रियथैवखस्यस्वहेतोरुखान्वपा
हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते सा अपरानिदर्शना · यथाउत्रेन पदमवाप्य याल
घुहेलयेवमस्पृतेदितिध्रुवन · प्रोल्लभोस्वरगतोदृष्टकणाय्युत्तमाम्सतत्पुनः पत
नयः · अत्रपतेन्मदप्रातिपाद्यस्यपातनस्यकार्यस्य · लाघवेसमुन्नतपदप्रा
प्तिरूपस्यकारणस्यचतत्वासंबंधः पतनतिपदप्राप्तियाबा तक्रियया प्रति
पाद्यते · तथाचलाघवेसमुन्नतपदप्राप्तिपातेहेतुर्यथाद्रष्टव्यकरणस्येतिदृ
ष्टांतपर्यवसानाविदर्शनात्वमिति · अप्रस्तुतप्रशंसायामासमेवप्रस्तुतनाम्नु था·
प्रशंसा · वर्णते · सेवअप्रस्तुतप्रशंसेत्यन्वर्थः प्रस्तुतनाम्नुया · प्रस्तुतस्यतिपत्ति
हेतुः · पतत्खालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तोमितिनिवारयति · यथाकारणिकेन
प्राकरणिकाक्षेपो अप्रस्तुतप्रशंसा · प्राकरणिकेनाप्रकरणिकाक्षेपः समासो
क्तिरितिविवेकः · तांविभजते · कार्येनिमित्तेसामान्येविशेषेप्रस्तुतेसति ·
तत्तुल्यस्यचतस्यतत्तुल्यस्येवेतिपंचधा · सेत्यनुवर्तते · कार्यादिषुचकेष्व

नानेतदन्यस्य कारणादिपंचकस्याप्रकटनेन सवर्णनमिति सा पंचधेत्यर्थः
तत्र कार्ये प्रकटनेन कारणस्य वर्णनं यथा। पांथाः किं न मिलंति सुंदरि पुनश्चिंता त्व
या मत्कृते नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि लज्जामंथ
रतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया
सूचितः॥ अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमर
णोत्साहस्य वचनं। किंशुकप्रश्नोयं रतिनकारणप्रस्तावः कारणप्रस्तावे कार्य
वचनं यथा। राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः कुब्जे भो
जय मां कुमार सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते। इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तो
ध्वगैः पंजराच्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते॥ अत्र प्रस्था
नोद्यतं भवंतं ज्ञात्वा सहसैवान्ये दरयः प्रपलाय्य गता इति प्रस्तुते प्रस्तावने का
रणे प्रकटनेन तस्या भाषणं विशेषरूपं कार्यमुक्तं। सामान्यप्रकटने विशेषस्य
वर्णनं यथा। एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो यन्मुक्ता
मणिरित्यमंस्त स जडः शृणु यदन्यदस्मादपि अंगुल्यग्रलघुक्रियाप्र

का.प्र.
१२४
११५

विलपिन्माद्रीयप्रानेभ्यामे: कुर्वेत्तुदीयगतोममेत्यत्वदिनेनिद्रानितांमः श्रुच्या।
अत्रजशनामस्यत्लपद्यममत्वंभावनाभवतीतिसामान्यप्रत्ययेनपुरुषविशे
षोऽसिद्धिः विशेषप्रत्ययेनसामान्यवचनेयथा। महद्दृष्ट्वाषाण्वनलप्रभाजो
नेकैरीतिवैरप्रतिपादनेनयः। सएवपूज्यः सपुमान्सधनीतिमानसजीविते
नेतस्यसभाजनेप्रियः। अत्रश्रीकृष्णेतिहत्वनरकासुरवधेनात्वंखयदिप्रा
मयस्मितदानमेवश्लाघ्यइतिविशेषप्रत्ययेनसामान्यमुक्तं। तुल्यप्रत्ययेनतुल्या
मिधानेत्रयः प्रकाराः ४ विशेषणविशेष्यवाचिनामर्थानामविशिष्टत्वस
विशेषणमात्रवाचिनोवाश्लिष्टत्वमन्यश्लेषाभावेविसाहश्यमात्रस्येववाच्य
सत्तादेपहेतत्वात्। अत्रायोपपत्त्या। पुनर्वादत्पित्रवि चलेच्चघोपियाश्या
हिरण्यायनेः नमहातपिस्मान। अत्रपुरइत्यदपिविश्वमितिहृत्यर्थोयेकेनापि
नाहृकमकदिनापुरुषात्रमेन। अत्रपुरुषादित्यादिविशेषणानांपुरुषान्तमे
नेतिविशेष्यस्यचश्लेषात्सनुरुषप्रतीयन्ते। नचश्लेषएववाच्यः। अत्रयवशाकोः १२४
सम्प्रदायप्रक्रियेवलोपसीतिन्यायात्प्राग्विप्लुपस्थितेनात्पुरुषस्यांतरेणे

वोपंस्थिते॰ स्त्रे ष सन्वे प्प्रसक्तन स्य प्रथमोपस्थितस्येवा प्रसक्तन प्रश्नं साम्नात्॰ द्विती
योयथा॰ येनासमुद्दिनेन वंङ्गागमिनः क्रीतिरवान नर्नेयुञ्ज्यत प्रीक्कतेमेव न
पुनस्तस्येव पादपहः तीरोन्नैतदनुष्ठित यदितनः किलज्ज सोना मनागाल
पेज्रधामतानुभवन्तोयद्योम्नि विस्फूर्जसीत्रत्रविशेष्यवचिवद्रपदेनास्ति
तृ॰ तृतीयोयथा॰ आदायवारिपरितः सरितांमुखेभ्यः किं तावदर्जि
तमनेन दुरर्णवेन॰ तारिक्षुतचवडवावदनेहतंचपातालकुंदिकुहरेवि
वेशितं च॰ अत्र स्थाबाभावेपिसादृश्यमात्रे ग्गा समतुरुषाज्ञेयः यथावाम
म॰ कौटिल्यं नयने निकारयन्त्रापणी घोंगतिं सीलयवतारा धीक्कुकुहे भार
तीविहसितेनोहत्यमायोजय॰ क्वग्रामभ्रमदाविलासरसिकः कांतस्त
थासरितेनायुनेदिनिनागरीजनसमाचारः समाकृष्यते॰ उपचात्रिधा॰
काचिद्रव्याद्यैश्वर्योपमानाधान प्याैपमात्रेयाः॰ क्वचिन्मुखमीयमानाधा
घ्यारोपेण॰ क्वचित्प्राभेदेननदध्यारोपानारोपाभ्यां॰ तत्राद्यायथा॰
अन्नेवंभ॰ स्कगिनमवनाभोगपातालकुक्ते॰ पोतोपापाउहहिवहवाल्य

नैमित्तिकमन्ते आहोस्वित्तः कथमपि भवे देशे देवात्त्वदानीं को नाम स्यादवट
कुशलो कल्पेप्यस्य कल्पः अत्रापुरुषेप्येते अबाधितापवेति न प्रतीयमानाध्या
ध्यारोपः द्वितीयायां यथा कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वग
जनः सर्वात्मना सेवते न छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे
अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यबोद्धारपित्वादिकं मनुष्यपत्रमितिप्र
तीयमानाध्यारोपः तृतीयायां यथा सोपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्क
र्णयोश्चापलं दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोद्याप्यसावन्तः शून्यकरो निषेव्यत
इति भ्रातः क एष ग्रहः अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः पदान्यकारत्वे
मद्ध्वस्ववाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यान्तिः मधनहे
तवः मदस्ताभावस्तु तत्सेवने हेतुरिति तद्रूपप्रतीयमानपुरुषाध्यारोपा
पेक्षा कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति निर्देशोनाध्यारोप इति

निगीर्याध्यवसानेन प्रकृतस्य समेन यत्॰ प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च क
ल्पनं कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः॥ विज्ञेयातिशयोक्तिः सा
प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं दृरीपसिद्धिः सै
काऽतिशयोक्तिः यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेनानुविधि क्वाकारतत्त्वेनाध्य
वसीयते सा द्वितीया॰ यच्चैव कल्पेन यदिशब्देन वा पद्यर्थोक्तौ कल्पनं स्या
दसंभविनः ऽस्य सा तृतीया॰ यच्च कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्य
स्य विपर्ययो वैपरीत्यं॰ कारणस्य शीघ्रकारितां प्रतीतये सा चतुर्थी इति चत
स्रो ऽतिशयोक्तयः तत्राद्या यथा॰ कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि
कनकलतिकायां सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयं॥ अत्र मुखा
दि कमलादित्वेनाध्यवसितं॰ यथा वा मम कलशेपरममहत्त्वं निमिरलो
मस्य सोमस्य सहवासः विपत्तिवशो वल्लवप्टीनिवर्षिवकुसमेयुसमेतो
भासंप॰ द्वितीया यथा॰ अन्यसलरहत्तराअत्रम्मा विभ्रमकाविबन्नाक्को
आसामासामस्मयश्रावडणारेहुद्विणाहा॥३॥ स्प्रष्टं॰ तृतीया यथा॰ प्राका

का.प्र.
२२६
116

याः सकलंकं चेदमृगीदृशोभवेत्कलयुः तस्यामुखं नदा साम्यपरा भवमावास्यातः
चतुर्थीयथा· हृदयमधिष्ठितमादौमालत्याः कुसुमचापवाणेन· चरमर
मणीवल्लभलोचनविषयेत्वयाभजता प्रतिवस्तूपमा सामान्यस
द्विरेकस्ययत्रवाक्यद्वयेस्थितिः एकस्यसामान्यस्यसाधारणधर्मस्यवा
क्यद्वयेनउपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्रद्विरवस्थितिः अर्थात्कर्तृभेदेन अभि
न्नस्यपरस्परदृष्टत्वात्· साप्रतिवस्तूपमा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमानत्वात्·
अत्रद्विः द्वयंपुनरेकोपलक्षकं· मालानिरोधात्· साचद्विधा अमालाह
पामालारूपाच· तत्राद्यापूर्वा· देवीभावंगमिता परिवारपदं कथंभजात्येषा
रिभोगयोग्येहेवनत्पाकिनेरेल अत्रपरिवारपदत्वपरि
भोगयोग्यत्वेपर्यायेणार्थान्तरन्यासहृदाहरणात्वमित्येके· कथंभजतीनखलुसमुन
योरेकार्थत्वपानयोगमित्यपरे· अन्यामुपमा· यदिदहत्यनलोत्रकिमद्भुत
यदिचगौरवमद्रिषुकिंततः लवणाम्बुसदैवमहोदधिः प्रकृतिरेवस
तामविषादिता· अत्रकिमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्यवाक्यचतुष्टये २२६

येष्वुपादानात्मालाऽते । चतुर्थे वाक्ये चोपमेयवाचि । दृष्टान्तः पुनरेतेषाम
वैषां प्रतिबिंबने यत्तेषामुपमानोपमेययोः साधर्म्यात् सर्वेषां प्रतिबिंबने दृष्टान्तः
दृष्टान्तो निश्चय उपमानिर्वाहि कोत्रालंकार इति व्युत्पत्तेः सच द्विधा साध
र्म्येवैधर्म्येण चाभ्यां । तत्र साधर्म्येण यथा नवेपि दृष्टान्तो निश्चय उपमानिर्वाह
कोत्रालंकार इति व्युत्पत्तेः सच द्विधा साधर्म्येवैधर्म्येण चाभ्यां तत्र साध
र्म्येण यथा त्वयि दृष्टएव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं आलो
के हि हिमांशोर्विकसति कु[illegible]मन्दकान्त्याः । अत्र साधर्म्येणास्या विप्रतिबिंबं
प्रवृत्ति प्रतिवस्तूपमा भेदः । वैधर्म्येण यथा । नवाह वैसोह सकमेवा मृगाः
पातिपातिकृपापाणिनिकमानिनीवतः भेदः परेकाविभ्रान्तामन्
दं यत्वता तेस्थिरतां हि यासवः वैधर्म्ये विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति
दृष्टान्तालंकारः तेन सकृद्वृत्तिस्त धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मानां सैव क्रियास
वनीपुकारक स्येति दीपकं प्रकृताप्रकृतात्मनां मध्यादुपमानोपमेयव
तानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्र दीपकं । य

का॰प्र॰
११७
117

कस्यैवसर्वंचवाच्यमदीपकत्वेनप्रदीपसाम्यात्ः कारकस्यचबहीषुक्रियासु
सकृद्वृत्तिरेवद्वितीयंदीपकं इतिभावः प्रकारेणेनोक्तप्रकारद्वयंवदीपक
मित्यर्थः आद्यंयथा किंवणिजांघनानामग्रणीणामरणीकेसरीदेसी
हाणां कुलवालिकानांधनानांकुलक्रोधिष्वितिआमुखाणां अत्रक्रियैवेति
निसकृद्वृत्त्यात्रे कुलपालिकानांलज्जादुपमेयाः अन्यथा ः वियति
कृणातिवेल्लतिविलसतिनिमिषतिविलोकयतितिर्यक् अत्रनेत्रै
र्वृत्तिमिकृतिनवपरिणामावधूःवर्णिते अत्रचवधूरितिकारकस्यस
कृद्वृत्तिः मालादीपकमाद्यंवेयथा त्वरगुणावहे गुणावहमपकारके
यथासंख्यामोगगणमागतेनभवता चापेसमारोपितेनतया सपरिवृत्यंयाय
निर्वहसीमन्मथमासामादिते कोदंडतृणाः पारेत्रिविक्रिमोत्सवेनपिभवइत्ल
तेनत्वंभवताचकीर्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रये ः अत्र मालोपमादीनो
यद्यप्यमालत्वमेवधात्रापेक्षाविशेषरूपितनतेलक्षिताः इत्येतद्यथसूत्रयति ः
उत्तरोत्तरस्यपकारीपकारकतत्पापरस्परसमर्पणमालामावमपेक्षानास ११७

केऽहमेनिर्दिश्यरूपेणाधिकविशेषानुप्रवेशादिति: निपतन्तीनां सकृद्भ्रमिः सायुनस्त
स्ययोगिता: निपतन्तीनां प्रकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा धर्मस्य
नेतरं यदुपादीपनं इति शेषः सकृत्पदोपादानाच्चत्र भिन्नमिति त्वभिन्नाधर्माः एक
सैवस्तामसर्वत्रोपादानेन तनातिप्रसंगः नत्र प्राकरणिकावमेचयथा: पा
उत्तामेवदनसरसंहृदयनेवाल्लभं च वपुः अत्र वदपतितिनितानदेविपरीतम
तिविहृतेत्र प्राकरणिकानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मस्तेनाव रुदनास्व्याधर्म
उपात्त: ननु पमानेऽगाधुर्मतया अप्राकरणिकानामेव यथा कुमु
दकमलनीलनीरजालिलेलिनविलासजुषोर्दृशो: पुर: का: अस्तन
स्तनतरश्मिरेवु जन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य अत्रकामिन्याः वर्णनी
यत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मेन यात्रुर्वाधिकायदं अस्यो
धितेय: उत्तराधे प्रतिहतत्वं चोपात्तं उपमानाद्यदुपमेयस्य व्यतिरेकः स एव सः
अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेको विशेषणातिरेकः आधिक्यं स एव व्यतिरेकः का
स्थितः पत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्य स व्यतिरेकः २

का. प्र.
२९
118

निलत्वात् कथमन्यथा। दीप्त्याऽऽदीप्तोऽपि शीर्णेति भूयो भूयो विवर्धते भित्तौ।
विरम प्रसीद सुंदरि यौवनमनिवर्ति यातं न। इत्यादि संग्रहः अत्र ह्युपमानम
तस्य प्रामिनउत्कर्षहेतोरपि पुनर्कृतेत्याह तत्र पूर्वे अत्रैकैवेदं तस्याप
मानता। तदाधिक्ये चायमेवे यौवनमत्र विवक्षितः। तस्मादुपमानस्योत्क
र्षं व्यतिरेक उक्तिरिति चेद्वचः पुनर्विभजते हेतोरुक्तावनुक्तौ त्रयो साम्यस्य निवे
दिते। शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट सः। व्यतिरेकस्य हेतुः उ
पमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च। तयोर्द्वयोरप्युपादान
मित्येकः प्रकारः अनुपादाने त्रयो भेदाः प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि
वा हेतोरनुपादानात्। तदेवं चत्वारो भेदाः ते च प्रत्येकं त्रिधा। साधर्म्यस्य कवि
दिवादिनाशब्देन प्रतिपादनात्। क्वचि तुल्यादिपदेनार्थतः क्वचि
दुभयाभावे चाक्षेपेणेति द्वादश भेदाः ते च प्रत्येकमश्लिष्टश्लिष्टत्वाभ्यामिति चतुर्वि
शतिभेदाः सप्रत्ययाः तत्र श्लिष्टभेदेषु हेतोरुक्तौ शब्दसाम्ये यथा। अक्षीणमात्रः सदा
प्रसन्नप्रभस्तारापरभवे। अन्ततकलङ्कस्य कलङ्कयोः समतोद्यतेः यद्यौपमाने २९

वक्तृत्वंउपमेयेमहाधृतिर्नेवहेतुः इवशब्दसमानाद्यभावाच्चौपम्यम्। अत्रैवतुक्त
त्वमात्रस्यमहाधृतित्वमात्रस्यवाहृद्ययोरपिवाक्येनानुपादानेहेत्वनुपादानमेद
त्रयेपिषष्ठोपम्यभेदत्रयेद्रष्टव्यं। हेतुद्वयोपादानपर्वार्थसाम्यंयथा। अति
मात्रमहाययापयस्तारिपुराभवे। नैवान्यत्तुक्तजनवत्सगर्वीयम...इति। अत्र
स्यापिवर्तितित्यार्थमौपम्यम्। अत्रपूर्ववदनुपादानभेदत्रयंद्रष्टव्यं। हेतोरुक्ता
वेवाक्तिमेसाम्यंयथा। हृयमनयनादासीकृतनामरसप्रिया। आननेनाकल
किनेवकलकितेहतमस्रपातो। इवादीनांतुल्यादीनांचअभावान्नआदि
प्रमेयम्। अत्रैवहेत्वनुपादानेभेदत्रयंपूर्ववद्द्रष्टव्यमनवादिप्रभेदत्रयमायांप्रक्
नीयः नयत्यादिशब्दस्यानुरूपकत्वप्रातिरेकेणाविषयापहारात्। अथाप्र
ब्धभेदेषुहेत्वोरुक्तौशाब्दमौपम्यंयथा। जितेन्द्रियतयासम्यक्विद्यावृद्धनिषे
विणः अतिगाढगुणस्यास्यनाजवद्भङ्गुरागुणाः। अत्रश्लिष्टागुणशब्दः नत्वर्थस्या
तिगाढत्वभङ्गुरत्वेनचहेतुसमुपात्ते इवार्थेवतिविहितमौपम्यम्। अत्रैवपूर्व
वदनुपादानेभेदत्रयंद्रष्टव्यं। नत्वेवमार्थसाम्यंयथा। अत्रसदृमेउल्लः श्री

का॰प्र॰
११९
119

मानयशेपषष्टपृथिवीपतिः । न निष्कलकरवञ्जामुकलावैकल्पमागतः अत्र कापादुःश्लि
ष्टः कलावैकल्पमत्र दलावैतो हेतुः प्रकोपापातो । तुल्यार्थत्वनिरिशाकार्थमौपम्यं । अत्रानु
पादानत्रयचिन्त्यं । अयमेवमालारूपोपमा यथा । हरवन्न विषमदृष्टि हरिवन्न विभो
विधूतविततवृषः रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि । एवं
वतः नवैवाद्विशे साम्यं यथा । निःस्पंदितअनलिनश्रियामामीलिततमः भानु
नानेन भयेन भास्वानेव विनिर्जितः अत्र भास्वतो निष्प्रतापत्वविशिष्टः एवं धोपा
नहेतुत्वं । एवमादेरुक्तस्यादिशब्दानां चाभावात् आदिमेवोपमा । अत्रैव सर्वत्र
दत्रपादाने भेदत्रयं दृष्टव्यं । निर्जितजपत्यादिशब्दाभावविशिष्टः वियोगो
नौपम्यात्तेषां पादत्रयभेदः संभवतिः यथाः स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिंबबिंब
प्रभाधरमहत्त्विमहद्युगांधोभूतामतीवपिवतारजनीप्रयत्नात् स्रोतो हारमधुरोन
नमेगजतो । स्पष्टं । श्लिष्टा क्रियायामपदस्वरूपत्ररूपादाने एवंजातीयकाभेदाः
संभवन्तितेऽ नयेवदिग्मात्रदृष्टव्या निषेधाव्यक्तिमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ११९
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधामतः वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वादव

चनाहमस्योनिषेध मस्याहेयः निषेधो निषेधइवेत्यर्थः स्त्वगमस्यानिषेधे
पर्यवसानाद्विधेरेवप्रतिपत्तेः नचायंनियमाभासः विशेषाभिधित्सयेति वक्ष्य
माणविषयेऽप्याक्षेपउक्तविषयेऽपि प्रसिद्धत्वेपि विभजनेनवक्ष्यमा
णेति नचवक्ष्यमाणविषयोयथापत्यहिं किंपिकोपिविकल्पनानिक्षिप्यैवम
णामिस्थूलमहत्वा· अविद्यातिशाकज्ञारमस्यामित्ताम्भरउराभणितास्तु· अत्र
विरहजनितदुर्दशानिर्भयावक्ष्यमाणानिषिद्धा उक्तविषयोयथा· ज्योत्स्ना
मौक्तिकदामचन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः कर्पूरंकदलीमृणालवलयान्य
म्भोजिनीपल्लवाः अन्तर्मानसमास्त्वयाप्रभवतानस्याः स्फुलिंगोत्करव्यापारा
यभवन्तिहन्तकिमनेनोक्तेनन ब्रूमहे· क्रियायाः प्रतिषेधेकार्यवचनंविभावना
नवविरोधः स्वाभाविकत्वस्यकारणान्तरस्यवाविभावनात् उदाहरणं· कुसु
मितलताभिरहतायधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि· परिवर्तते स्मनलिनीलह
रीभिरलोलितायघूर्णतसा विशेषोक्तिरखण्डेषुकारणेषुफलावचः अथैव
हेतुमिलितेषुप्रसिद्धकारणेषु केषु कार्याभाववचनंविशेषोक्तिः अत्रा

प्रसिद्धेकार्याभाववद्धेतौपर्यवसानाद्विरोधाभावः साचत्रिधा॰ अनुक्तनिमित्ता
उक्तनिमित्ता॰ अचिन्त्यनिमित्ताच॰ तत्राद्यायथा॰ निद्रानिवृत्तावुदितेद्युरत्नेसखी
जनेद्वारपदंपराप्ते॰ श्लथीकृताश्लेषरसेभुजंगेचचालनालिंगनतोङ्गनासा॰ अत्रान
रागातिशयोनिमित्तंचलनाभावे, सचविशिष्यवक्तुमशक्यत्वेपिनोक्तः इत्यनुक्त
निमित्तेयं उक्तनिमित्तायथा॰ कर्पूरइवदग्धोपिशक्तिमान्योजनेजने॰ नमोस्त्ववा
र्यवीर्यायतस्मैमकरकेतवे॰ अत्रकर्पूरदाहमात्रोपमानेननशक्तिमत्वपी
तिभास्करः शक्तिमत्वंतुत्रिपुरमाथः ईश्वराधस्यतस्यसोप्यायतिप्रायात
भूम्याप्रियायाभवतामनोभूस्वापेनचापेनसारभावः निज्ञापदस्याबद्धृणा
मपेक्षसंभ्रमेनाधिकवीर्यताजिः उक्ताद्विशेषदर्शनात् अत्रावार्यवीर्यत्व
प्रमन्विकार्याभावरूपेहेतुरुक्तः अचिन्त्यनिमित्तायथा॰ सएकस्त्रीणिज
यतिजगन्तिकुसुमायुधः हरतापितनुंयस्यशंभुनानहृतंबलं अत्रतनुहरणो
पिबलाहरणस्यहेतुर्विशिष्यवक्तुंनशक्यतइत्यचिन्त्यनिमित्तेयं यथासर्वेषांक्र
मेणोवक्तुमिकारणानांसमन्वयः यथा॰ एकस्त्रिधावससिचेतसिचित्रमत्रदेव

द्विषांचविदुषांचसमगृह्णाच तापेचसंमदरसेचरमनिवप्रसन्नस्योर्योभ्यासाव
विनयेनचलीलयाच. स्पष्टं सामान्यंवाविशेषोवातदन्येनसमर्थ्यते य
त्तुसोर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेणवा सामान्यंयद्विशेषाणांसमर्थ्यते. विशेषो
वासामान्येनसोर्थान्तरन्यासः द्वयोरपिप्रत्येकंसमर्थनहेतुः साधर्म्यंवैधर्म्यंचेतिचतुः
प्रकारोयमित्यर्थः तत्रविशेषेणसामान्यसमर्थनेसाधर्म्येणयथा. निजदोषावृ
तमनसामतिसुन्दरमेवभातिविपरीतं. पश्यतिपित्तोपहतः शशिशुभ्रंशंख
मपिपीतं. सामान्येनविशेषसमर्थनेसाधर्म्येणयथा. सुसितवसनेत्यादिवि
शेषसामान्यसमर्थनेवैधर्म्येणयथा गुणानामेवदौरात्म्याद्धुरिधुर्योनियुज्य
ते. असंजातकिणस्कंधः सुखंस्वपितिगौर्गलिः अत्रधुर्यैरन्यादिसाधार
णपानसामान्यंः गौर्गलिरितिविशेषः वैधर्म्येचस्फुटं वैधर्म्येणविशे
षस्यसामान्येनयथा अहोहिमेबह्वपराद्धमायुषायदप्रियंवाच्यमिदंमयेदृ
शंतएवधन्याः सुहृदांपराभवंजगत्यदृष्ट्वैवहियेक्षयंगताः सामान्यविशे
षभावउपपादनीय विरोधः सोऽविशेषेपिविरुद्धत्वेनयद्वचः वस्तुनः

का॰प्र॰
[illegible]
121

स्याविरोधाभावे विषयतद्वयोर्विभ्द्वयोरिवालिधानेन स विरोधः एवं विभज
ते॰ जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः क्रियाद्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवे
ति तेदश॰ जातिगुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिरिति॰ गुणः क्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यामिति॰
क्रियाद्रव्याभ्यां यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गु
णविरोध एव स प्रविष्ट इत्यतो गुणस्त्रिभिरित्युक्तौ एवं क्रियाद्वाभ्यामित्यपि द्रष्ट
व्यं॰ तदयमर्थः जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा॰ गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभि
न्नस्त्रिधा॰ एवमग्रेऽपि॰ तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा॰ अभिनवनलिनीकिसल
यमृणालवलयादिर्दवदहनराशिः सुभगकुरंगदृशोऽस्य विधिवशात्त्व
द्वियोगपविघाते॰ अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः
वियोगातिशयेन गौणतान्तदाभासता॰ एवमग्रेऽप्यूह्यं॰ जातेर्गुणेन यथा॰ गिरयो
ऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगंभीराः विश्वंभरोऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्ति
के नियतं॰ अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः॥ वर्णनीयातिशयवि १२१
वक्षया तु परिहारः विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणं॰ जातेः क्रियया यथा॰ पेषा

केटपरिग्रहप्रणयिनासंप्रत्यधाराधरस्तीव्रा। सोप्यनुरज्यतेचकमपिविरतेहपरामो
तिच नेषांसंसारसंगसक्तमनसांराज्ञांतय भयंनेपासन्तोपठनैः प्रसाधनविधि
निर्वर्त्तनेकौतुके अत्रधाराधरत्वजातेरनुरागस्तेहपराक्रियाभ्यांविरोधः लौहि
त्यचैतन्यगुणाभ्यांकात्वादविरोधः एवमन्येष्वपिविरोधकल्पनं नीतत्वस्यानुरागेणावि
रोधस्तत्सपर्यायत्वात्। अत्रोदाहरणान्तरमसंगतम्। जातेर्द्रव्येणयथा सृजतिचजग
दमवतिचसंहरतिचहेलयैवयोनियतं अवसरवशतः शफरोजनार्दनः सोपि
चित्रमिदं अत्रशफरत्वजातेर्जनार्दनेनद्रव्येणविरोधः गुणस्यगुणेनयथा स
न्ततमुसलासंगाद्बहुतरगृहकर्मघटनयानृपते द्विजपत्नीनांकठिनाः सतिभवतःकिं क
राः सरोजसुकुमाराः कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः गुणस्यक्रिययायथा पे
लवमपिखलवचनंदहतितरांमानसंसतत्वविदां परुषमपिसुजनवाक्यं मलयज
रसवत्प्रमोदयति अत्रपेलवपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः
यथावामस्यानःश्रीहर्षस्य सर्वेतःपुरजनपदप्रपन्नेपाण्डुमानपुनरेतिचतुरक्षोऽ
हन्तनोतेपिभुजयोर्निर्माणेकोयमावनमालिनः क्रमः अत्रदर्शनगमनक्रि

का.प्र.
१२२
122

ययोर्गमनाभावगम्भीरताभावाभ्यां॰ उक्तउयान्निःक्रिस्पेवगुणाफवेनविव
क्षणात॰ गिरयइत्यादिनृथैवोदाहृतेगुणस्यद्रव्येणयथा॰ क्रौंचाद्रिरुद्दामदृ
हृढोसौयन्मार्गणानर्गलशातपातेः अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः सभार्ग
वः सत्यमपूर्वसर्गः अत्रांभोजदलाभिजातत्वगुणस्यक्रौंचाद्रिणादृढेन
विरोधः क्रियायाः क्रियया यथा॰ परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं योनगतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोह
गहनोविकारः कोप्यंतर्जडयति चतापंचतनुते॰ अत्रजडयतितापंचतनुत
इतिक्रिययोर्विरोधः क्रियायाद्रव्येणयथा॰ अयंवारामेकोनिलयइतिरत्ना
करइतिश्रितोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः कएवंजानीतेनि
जकरपुटीकोटरगतंक्षणादेनंताम्यत्तिमिमकरमापास्यतिमुनिः॰ अत्र
पानक्रियायाः कुम्भोद्भवेनजलनिधिनाविरोधः पद्यजलनिधीनावहृते
नेनद्रव्यविरोधोदाहरणत्वमचिंतितयाथकल्पवर्णणंबुधैर्यत्नेनावश्यंसमर्थ १२२
नीयं॰ द्रव्ययोर्द्रव्येणयथा॰ समदयंनगजमदजलनिःस्यंदतरंगिणीपरिष्व

मात· क्षितितिलकत्वयितटजुषिशंकरचूडायगंगापिकालिंदी अत्रगंगायमुनयो
विरोधः स्वभावोक्तिरलंकारो डिंभादेः स्वक्रियारूपवर्णनं स्वतं च स्वमात्राश्रितं हे-
नेन साश्रितं न तु मात्रे· अनेन साधारणधर्मवर्णने ऽतिव्याप्तिः रूपपदवर्णनव्याः
संस्थानमुच्यते उदाहरणं पश्चादंघ्रीप्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वांगमुच्चैरा-
सज्याभुग्नकंठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय घासग्रासाभिलाषादनवर-
तचलत्प्रोथतुंडस्तुरंगो मंदं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां
खुरेण· अत्र स्वभावाश्वगतयोः क्रियास्वरूपयोर्वर्णनं व्याजस्तुतिर्मुखे नि-
दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथाः मुखे निंदावगमे तो युक्त्या पर्यवसाने स्तुतौ वा मुखे ऽ-
वगमे निंदायां पर्यवसाने व्याजस्तुतिर्वाच्यमित्यर्थः कथमुभयोरनेनाभि-
धानमिति चेन्न· आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात्· अन्त्यस्य तु व्याजरूपा
स्तुतिरिति· तत्राद्या यथा· हित्वा मुपरोधवंध्यमनसां मन्येन मौलिः परो ल-
ज्जावर्जनमंतरेण न रमामन्यन्न संदृश्यते· यत्पाणौ न गुणेन रामरुधिरस्माने रेखा
स्थिता याः श्रियः प्रायं न्यायागतानामान नमपि त्वय्येव पस्याः स्थितिः स्पष्टः

का॰ प्र॰
१२३
123

श्लेषा यथा॰ हेहेलाजितबोधिसत्त्ववचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः
परहिताधाने गृहीतव्रतः तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशोभारप्रो
द्वहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानं सा सहोक्तिः
सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं शब्द एकार्थाभिधायकं पदं यत्र सहार्था
न्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ तु प्राधान्येनो
भयाभिधानं यथा॰ सहदिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा सहमणिवलएहिं बाहधा
रा गलंति॰ तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए सहअ तणुलआए दुब्बला जीवि
दासा अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव प्राधान्येन दिवसादिभिस्तु स
हान्वयबलात् विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्नेतरः सन्न शोभनोऽन्यः
नेतरः नाशोभन इत्यर्थः तेन यत्र केन विहीनाः कस्य चिदशोभनत्वं शोभनत्वं
वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः तत्राशोभनत्वं यथा॰ अरुचिर्निशया विना शशी
शशिना सापि विना महत्तमः उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति का
मिनोः शोभनत्वं यथा॰ मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रमा १२३

ल५ अस्यायुक्तिसंदरामार्यायां संप्रहारा[illegible]नेन विनानरें इत्यनु: अत्र स्पगतो क्तनपाद
प्रसंहृद्वितीयं च विनानंतरें इत्यनेनो विविक्तव्यवहारश्चगतो भन्ते वइसदराणायुनप्रयेण
भनेनमुक्तेः परिहृत्रिविनिमयायोऽ ध्यानास्यात्समासमे: परिहृज्ञिरिति लक्षा
लेकारनिर्देशः एवाचार्याणानुयेवोहप्रादर्शनात्: अतोनलक्षणामदेहः स
मासममिति विभाग: विनिमयो हि केन चिहुक्तनाङ्गे नैकस्य विदादानं नच्च के
न चिदुक्तमेनेनाकृतस्याति त्रिविधोयामित्यर्थ: समासत्वचोपादेत्वात्तु पादयन्नाभो
नत्रायहेतुर्यथा: लतानामेनासानुदिनकुसुमानामहृदयमतलासंदनोत्र्य
निस्फणामामोदमलमे लतानांत्वधर्मानामहृहृदर्पणमादोपसहमादइत्याधिक्या
धिकमिकृतिमोहव्यतिकरे: अत्रप्रथमाधेनास्येनेनानुपादेयतपासमस्यामो
दस्य: द्वितीयार्थेऽनुपादेयतपाऽत्रमयाहत्वगाध्याधिमा धीनामतादन्नपान्न
नानाविनिमय: अन्याख्यया: नानाविधप्रहरणो रेषंत्रहारे स्त्री कस्य दारुणानि ना
दवत: प्रहारान् हस्ताग्रिवीरविसरेणावसंधेरेयुनिर्विप्रलभपरिरंभविधिवि

नीरसं । अत्रोत्क्रमयावत्सुधरयान्त्रनानाप्रहारांशानां विनिमयः प्रत्युतात्स्वयम्भा
वः क्रियते भवनभाविनः तस्माद्विवेकं भवनभाविनः सिद्धं द्वानकर्मधारयः स्याद्वि
रोधः भवनाभाविनोभावायत्स्यामस्तात्स्वकियते अन्यवत्तया ऽभिधीयते तम्भा
विकं भावः कवेरभिप्रायो निपुणादिप्रतीतिविषयको आत्मीति वान्यत्रेरि
त्यर्थः उदाहरणं आसीदंजनमत्रेति पश्यामि नवलोचने भाविभूषणस
भारासात्तात्कुर्वतवाक्कृतिं अत्रएवं धे भजनस्याजनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणा
संभारस्य प्रत्यक्षतया ऽभिधानं काव्यलिंगहेतोर्वाक्यपदार्थता अत्र वि
वक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिंगमिति लक्षणं वाक्यपदार्थतेति वि
भागः वाक्यार्थता पदार्थता वेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थता यथा वपुः प्रादुर्भा
वादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक् महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि
अत्र पुरारे क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अतो नत्वाहं मुक्तोऽस्मि आगामिस्यवा तत्र वाक्ययोरर्थौ
ऽनमनस्यपराधे हेतवः अनेकपदार्थता यथा । प्रणतिपरित्यागसत्त्वे त्वपराधासमाधि

गतैर्लोलितसिरीषयुष्मरहननैरपि तास्यतियत्र वपुषिवधायतत्रनवशात्मनुष
त्तिपत्रः पत्रतुशिरस्यकोडपमदेहद्वैषभञ्जः अत्रशिरस्त्रीपदेपोभुजपातेहेतुः
नचायंवाक्यार्थः शास्त्रमुपादिपनपतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् नत्रवपुषि
वधायमात्वसूपदिपनदृन्यस्यापिनवाक्यत्वं विषयेवणत्वादिनितदर्थस्यापि
हेतुत्वे नवाक्यार्थस्यहेतुत्वमिति पक्षपरार्थतायथा भस्मोद्धूलनभद्रमस्तु
भवतेरुद्राक्षमालेशुभेहासोपानपरंपरागिरिसुताकान्तालयालंकृतिः अद्याराः
धनतोषितेनविभुनायुष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनिमोतन्नामकृलिमहामोहे
नीधीणामहे अत्रहामोहत्वेसुखालोकोच्छेदित्वंहेतु नतुसमासादेकपदो
पपत्रः अर्थान्तरन्यासेनटक्रनयोपनिवद्धस्यहेतुत्वेपर्यवसानादहेतुसाहाटे
वहेतुविभक्त्यादिनाहेतुनयापतिवद्धत्वेनततोभेदः पर्यायोक्तेविनावाच्य
वाचकत्वेनगम्यतद्वचः वाच्यवाचकभावतिन्नेनावगमनव्यापारेणयथोहाव्यस्यै
वपदाभिधानेनत्पर्यायोक्तं पर्यायेणभंग्यन्तरेणाभिधानात् ध्वनेस्तुनवाच्यपदार्थो
विषयइतिततोभेदः उदाहरणं यशेषशेषविरहेदाविनिवासप्रीतिरुक्तिना महेन्दे

का॰प्र॰
१२५
125

रावणाभ्युपेमाने उद्धद्षेहरेः अत्रैकपदार्थः ऐरावतप्राकोमहमानविमुक्तौ ज्ञाना
वितिव्यंजनया. मदमानाभ्यानयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुजितेनाभिधयाचप्र
तियाद्यते. तेनचपदैवोच्यतेनदेवव्यंग्यं. नचप्रतियत्रसैवप्रतियतिरफलेति किंवा
यारद्वयेनेतिवाच्यं. यतोयथावैयपन्नयानोच्यते. प्रकारयोर्भेदात्. एकद्रूयवक्ष्य
निप्रकारभेदएवकथंस्यादितिचेत्. प्रथमपुंक्षेण विवक्षति निर्विकल्पकसवि
कल्पकयोः एकएवह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते. नयुगपदर्थानिर्विकल्पकविष
यस्तथैवसविकल्पकेनापिविषयीक्रियते. भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविशेषेणनिर्विकल्प
के मित्रसंसृष्टत्वप्रकारकंनसविकल्पकमिति. उदात्तंवस्तुनः संपत्. संयतं
संयतमहर्द्धियोगः नतुतस्यैवातिशयः उदाहरणं. मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलि
ताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातःप्रांगणसीम्निमन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः दू
रादाडिमबीजशंकितधियः कर्षंतिकेलीशुकाः यद्विद्वद्भवनेषुभोजनृपतेस्तत्त्यागली
लायितं. अत्रविद्वद्भवनस्यमुक्तादिधनसमृद्धियोगः महतांचोपलक्षणं. १२५
महतांचोपलक्षणमंगभावोऽत्रयाद्वर्णनीये. तदप्युदात्तमित्यर्थः उदाहर

णं॰ तदिदमस्मात्पं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी॰ निवसन्बाहुसहायश्च
काररक्षः दर्पशमः अत्रैतेनाहृभ्रैणमहान्तरामोदंडकायावर्णनीयायात्रोगं॰ तत्रत्र
रामगाउत्साहाविशापयवचमकारनिदाने॰ तस्यप्रधानत्वशाह्यक्रियावत्तरामाभावात्त्विकि
विषयोममलकारस्यपदेशाइतिवाच्यं॰ तद्यत्रवीरोरसः प्रधानं॰ तस्यैहागतत्वात्॰
तत्सिद्धिहेतुनावेकस्मिन्यत्रान्यतत्करभवेत् समुच्चयोसौ तत्सिद्धिहेतोनस्यप्रक्त
तस्यकार्यस्यसाधके॰ समाधावतत्स्यकर्तृत्वेयोः कारणयोरुपादाने॰ अत्रतु ए
स्यकर्तृयोरितिविशेषः उदाहरणं दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमोदूरेमनो
त्युत्सुसंगादेप्रेमनयंवयोतिकठिनाः प्राणाः कुलंनिर्मलं स्त्रीत्वंधैर्यविरोधिम
न्मथसहृत्कालः कृतान्तोक्षमीनोसरव्यश्चतुराः कथंनुविरहः सोढव्यइत्थंशव
अत्रस्मरमार्गणाएवविरहासहत्वंकुर्वंति॰ ततोधिकंधियतनमहूरस्थित्यायुपा
यं॰ एवमेवोक्तलतमाः समुच्चयः सद्योगेसदसयोगेपर्थवस्यतीतियत्केनचित्रे व
पृथक्कल्पितानात्तदयुक्तं॰ तथाहि॰ कुलममलिनंभद्रामूर्तिर्मतिः श्रुतिशालि
निभुजबलमलंस्फीतालक्ष्मीः प्रभुत्वमखंडितं॰ प्रभुत्वमखंडितं॰ प्रकृतिस

का.प्र. भगाह्येनेभावाग्रमीभिरंपंजनोव्रजतिसुतरांदर्यंराजंतत्रपवनवांकुशाः अत्रकला
२६ दीनांसमीचीनानामेवयोगः दुर्वाराद्युपायुक्तोदाहरणोस्मरमार्गणादीनामसमी
126 चीनानांयोगः शशीदिवसधूसरोगलितयौवनाकामिनीसरोविगतवारिजंमुखम
नक्षरंस्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणःसततदुर्गतः सज्जनोनृपांगणगतः खलो
मनसिसप्तशल्यानिमे अत्रसत्स्वसतोयोगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनांस
त्त्वात् एतच्चित्रैर्व्यःशर्वहरस्थित्यादिविशेषणेन धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसमंज
समिति समुच्चयांतरमाह सत्वेन्योयुगपद्या गुणक्रियाः अत्रगुणाः क्रिया
श्चेतिविग्रहे सत्त्वोविशेषस्याविवक्षणात् विवक्षाविरहेणचसजातीयवावि
जातीयस्यापियोगपद्यसंलाभात् गुणौचक्रियेचगुणक्रियेचयुगपत्स्युः सवि
रूपः समुच्चयः तत्रगुणयोर्योगपद्यंयथा विदलितसकलारिकुलंतवब
लमिदमभवदाशुविमलंच प्रबलमुखानिनराधिपमलिनानिचतानि
जातानि अत्रविमलत्वमलिनत्वरूपयोः अत्रोपगतोभवतिमंचेतिक्रि २६
ययोः गुणक्रिययोर्यथा कलुषंचतवाहितेष्वकस्मात्सितपंकेरुहसोद

रश्मिचक्रः यत्त्विं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमाप दाकदाहैः अत्रकल्पपत्र
पत्तनयोर्मार्गाक्रियेषाः अत्रकश्चित्त्वैयधिकरण्यमेवसमुच्चयइत्याह तत्रयुक्तं
धुनोतिचासिंतनुतेचकीर्तिमित्यादौसामानाधिकरण्येपिदर्शनात् केचित्तुसा
मानाधिकरण्यमेवायमित्याहुः तदपिनसम्यक् कृपाणपाणिश्चभवान्र
णक्षितौससाधुवादाश्चसुराः सुरालयेइत्यादौवैयधिकरण्येपितद्दर्शनात्
एकंक्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः एकत्वेनविवक्षितंवस्त्वेकपत्रक्रमेणानेकस्मि
न्भवतिक्रियतेवासएकः पर्याय अत्रक्रमेणेतिसमुच्चयव्यावर्तनाय प्र
योजकानिर्देशात्त्रिविधः भवतिकरोत्यर्थौ ननुस्वाभाविकत्वास्वाभाविक
त्वे वृषलत्वमण्णः कण्ठेकालात्कूटवासस्यास्वाभाविकत्वेनभवतीत्यत्रानुदाहर
णत्वापत्तेः नचायोयथा नत्वाश्रयस्थितिनियतस्वकालकूटकेनान्तरोऽत्रवि
शिष्टपदोयदिष्टः प्रागणेवसहृदयेवृषलस्मरणायकंठेधुनावसत्सिताविष्णु
नः खलानां अत्रकालकूटस्यवस्तुनएकस्यानेकत्रवासेप्रयोजकंकिंचिद
पिनोक्तं नकेवलंप्रयेयवास्तविकएवकत्वेकिन्त्वारोपितेपि यथा किंवाभूत

वरागस्तेनत्विपूर्वमदर्शयत॰ अधुनाहृदयेप्यभ्रमरा अपि वादिलक्षणे॰ अत्रश्रो
जकानिर्देशः स्फुट एव॰ रागपदार्थस्य तत्वोष्टेलोहितात्मकत्वपाहृदयेत्वहा
द्यात्मकत्वेनभेदेप्येकत्वस्याध्यवसानादत्रैकत्वविवक्षाविरोधः क्लिष्टोपायथा॰ न
नाणमिरिसहोअस्सअरागस्मिहि अत्रमेघारसो विवाहरेपिआणणो वे सिंअश्रु
समवारोरा॰ अत्रकुसुमकारोनेतिप्रयोजकनिर्देशः अन्यस्तुनान्यथा॰ अत्रैकमे
कस्मिन्नक्रमेणयुगपद्वर्तिक्रियनेवासोन्यः पर्यायइन्युक्तः पूर्ववद्व्याख्येयं॰ तत्र
वन्यर्थेयथा॰ मधुरिमरुचिरंवचः खलानाममृतमहोप्रथमपृथुव्यनक्ति
अथकथयतिमोहहेतुमंतर्गतमिवहालहलंविषंतदेव॰ अत्रैकस्मिन्
खलवचसिक्रमेणमृतव्यंजनेविषकथनेचनप्रयोजकनिर्देशः करो
त्यर्थेयथा॰ नहेहनूनतभि निमदिरमिदंलघावकाशोदिवः साधेनुर्जे
नीनदंतिकमिणामेनाघनाभाघटाः सतहोमसलध्वनिः कलमिदंसं
गीतकंयोपितामाश्रयेदिवसैर्हिजायमिपतीभूमिं समारोपितः अत्रैकस्मिन्नहिजे
तहेहतनादिरानेकेदिवसैरितिप्रयोजकनिर्देशः नचेयपरिवृत्तिः हानोपादानयो १२८

रविवदिनत्वात्. अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः यत्रैसंबंधः सपक्षवृत्ति
त्वविपक्षाद्व्यावृत्तिरूपत्रयवान्हेतुः साधनं व्यापकत्वाभिमतस्य पदे ऽ योगव्यव
च्छेदो व्यापकस्य संबंधपर्यवसन्नः साध्यं तदुभयवचनमनुमानालंकारः यथा।
यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयंति भ्रुवं यत्तत्रैव पतंति संततममी मर्मस्पृ
शो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापमंचितशरप्रेंखत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव
शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः अत्र भ्रूवैधं साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य च वच
नं. प्रयोगश्चैवं. एताश्चक्रीकृतचापंचमदायुरो धावदेपितशरत्वादिवि
शिष्टमनोभवाः संततनियतमर्मभेदित्वात् ताकृतलक्ष्यव्यापारकस्यानत्वादिति.
न वक्त्रूदूर्वं साधनवत् साध्यापि वचनं संभवति. यथा मधुतिशतिवा चिपा
पितामित्यादि. ननु कथं सामान्यत एतदुक्तेन न तु विशेषत न त्वितिचेत्. साध्यस्य
सर्वभागेन त्राहृश्य वैचित्र्याभावादिति. विशेषणोर्थत्साकूतेनेक्तिः परिकर
लकस साकूतैः साभिप्रायैः उक्तिरर्थाद्विशेष्यस्य उदाहरणं. महो ऽज
सो मानधनाधनार्चिताः धनंजयः संयतिलब्धकीर्तयः नसंहतास्त

का.प्र.
५८
128

स्पनभेदवृत्तपः श्रियाणिवाक्कल्पसुभिः समीहितं अत्रमहौजस्त्वादिविशेषणा
निपरानभिभवन्तीयत्नाद्यभिप्रायकाणि। नचवाच्यमपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वा
भिधानादर्थत्वमिति दोषाभावमात्रंतथाकृतोऽलंकारमध्येपठितोऽयमिति
एकनिष्ठत्वेन वहूनां विशेषणानां मुक्तोदाहरणवद्रूपाद्वानेवैचित्र्यस्या
नुभवसिद्धेः ननुदोषाभावत्वमात्रमितिसंप्रदायः वयंत्वालोचयामः मादृ
शैकविशेषणोपन्यासेपत्यलंकारत्वमुचितं अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणा
नयाद्युपपत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्धेविशेषस्यप्रकाशः तथावास्फुटमपिवलत्रूपक
ध्यचिच्छत्तमर्थकेनापिपदद्वययेनसाव्याजोक्तिः नचेयमपह्नुतिः १ प्रकृत
प्रकृतयोः साम्येनत्वस्वीकारात् अत्रतुतदभावात् नचप्रथमेगूढस्यानंतरप्र
काशस्यापह्नववदत्रापिसाम [illegible] भेदादेवापह्नुतिर्भेदइतिवाच्यं एवंविधेपिविष
येसापह्नवोपन्यासः सापह्नुतिरितिचेत्न तत्राभमत्रांशापह्नवेनैवोग्गमात्
पदाहृः साम्यायापह्नवोपत्रसाविज्ञेयात्वपह्नुतिः अपह्नवायसादृश्यपर्यालि २१०
वेपार्थेपह्नुतिरिति उदाहरणं फ्रालेंदुप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपसृष्टोल्लस

द्रोमीचादिदिसंष्टत्वाविलविधिष्यामंगाभंगाकुलः हापौत्स्यन्तुहिना चलस्यकरयो
रिन्नरचिवाचूसस्मितंभवेल्लातः पुरमान्तमरुत्वगणेडिष्टोवनाद्धः शिवः अत्रपुलक
वेपथूसात्विककत्र्पनयाप्रकाशानादयुक्तमितस्वत्र्यावितिव्याजोक्तिः प्रकाशय
नः वयवः पुलकवेपथुभ्यां सात्विकाभ्यां प्रकाशिना शृंगाभिलयोः शत्रुकार
णकत्वप्रकाशने नापह्नुतेतिव्याजोक्तिरियं. किंचित्स्पष्टमस्पष्टं च कथितं यत्तक
ल्पते. नादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता। नाहस्कत्तस्म. व्यपोहाय व्यवे
दाय. किंचित्कथितेत्सस्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्र कल्प्यते सा परिसंख्या मतेति
लक्षणं. अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्प्यत इति चेत्. प्रमाणान्तरेणावग
तस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात्. स्पष्टमस्पष्टं चेति
तु विभागः कथने हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचित्प्रश्नपूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः
ते च द्वे अपि विधेये व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्वाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे तत्र प्रश्नपूर्व
के कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानतायथा किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युस
रितः किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः किमाराध्यं पुण्यं किमभिलष

का.प्र.
२२९
129

रागिपंचकं कुणपदासन्नया चेनो निरवधिविनतं प्रभवति। अत्रान्यत्र चौसविधा
दिव्यवक्रे द्यप्रतीयमानं। नत्रेवंवाच्यव्यवच्छेद्यं यथा किं भ्रूषु गास्त हट्टमत्रप
योरवंकिं कार्यमार्यचरितं सहजेन दोषः किंचत्तरप्रतिहतं धियं घणानं नेत्र
मानाति कठवरिनः सदसद्विवेकं स्पष्टं। अथ अप्रस्तुतवक्रकथनेव्यवच्छेद्यप्र
तीयमाने यथा। कौटिल्यकचनिचरणाभ्यरदनेषु रागस्ते। कादित्यमत्त्वगुण
न्नेतरलत्वं नयनयोर्वसति। अप्रस्तुतवक्रप्रवक्रकथने व्यवच्छेद्यं वाच्यं यथा।
भक्तिर्भवेन विभवे व्यसनं शास्त्रेन युवतिकामास्त्रे चिंतायशसि न वपुर्विना
यः परिहृष्यपने महतां श्लेषणा द्येषां संभवति यथा। विद्रुमवर्णसंकराः स्व
लसंयोग शालिषुरन्यादिः यथोत्तरे चेनरवसमपर्वसाध्यसहेतुना नंदाका
रणमालास्पानं। यथोत्तरं मिनिवीप्सायां यथा...। तेनेत्तमात्तमोत्तरं स्मृती
न्यर्थः उदाहरणं जिते द्वियत्वविनयस्य कारणगुणानुषाविनयाद्वाप्यते उ
णप्रकर्षेणाज्जनेनानुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः तत्र कार्यकार
णभावात्संलक्षितिप्रपंचन प्रसंगेन हेत्वलंकारोपि लक्षणाः उक्तश्चापभेदो

२२९

स्टेन। हेतुमतासह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति। न किं न लक्षितमिति चेन्न
आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्यैव चित्राभावेनालंकारत्वस्यैवाभ्युपगमात्। नन्वे
वमपि विरलनलिनविकासः सकलालिमदकोकिलामदः रम्योयमेति संप्र
तिलोकान्कदाकरः कालइत्यादौ प्राचां काव्यरूपतोऽभिधाने विरुद्धत्वे अलं
काराभावादिति चेन्न। न। कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात्। न किं हेतुलक्षणेना
प्येव। कपवमाह। कीदृशमस्ति शिसावि चेन्न। एवं वाक्यार्थकाव्यलिंगमेवेति क्रिय
यातुयरस्परावलम्बनोजनने ऽन्योन्यं वस्तुनोः परस्परजनकजनकभावोऽसं
भवी। तस्मात्तत्र न्यैव पौर्वापर्ययोर्हेत्वोरसंभवादित्यत उक्तं क्रियेति। एवं क्रियाज
ननद्वारेणोपमर्थ्यं अविशिष्टवस्तुनावयन्तानकत्वं। तेन वैशिष्ट्यप्रयोजककि
याजनके जनकत्वोपचारः तथा च विशिष्टतादात्म्यक क्रियाजनकत्वमन्योन्याल
कार इति सारः उदाहरणं। हेमाला सरैर्हितसिरोसाधी जउअह सरागा हंसेहि। अ
णोणंण विअप्पपुअ घाणं वरणहत्ति। अत्र श्रीसाराणेन सरोहंसयो मिथो
जनकता उत्तरस्कनिमाचतः पश्चात्सोत्रयत्नंपत्र क्रियेनेन त्रवासंति। असह

का॰ प्र॰
टी॰
130

यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरं ॰ यच्चोत्तरश्रवणमात्रेण प्रश्नस्योन्नयनमपि प्रश्नवाक्योप

रकल्पनेन तदेकमुत्तरं ॰ प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतया ऽसंभाव्यं यदसकृ

दुत्तिवचनं तदुत्तरं परं ॰ अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानेन चमत्कारोतीत्यसकृ

दित्युक्तं ॰ असंभाव्यत्वं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः ॰ अप्रसिद्धत्वमिति त्वयं ॰ तच्च प्रमा

णान्तरागोचरविषयत्वात् ॰ अनुपपन्नमप्रसिद्धं परिसंख्यानेनाभेदः ॰ तत्र हि लोकसिद्धवि

षयस्योत्तरस्य प्रयोजनाभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यं ॰ अत्र तु निरूढविषयप

तया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः ॰ तत्राद्यं यथा ॰ वाणिअअ हत्थिदंता कत्तो अम्हा

णं वग्घकित्तीअ । जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ॥ हस्तिदंत

व्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी ॰ सत्पनतः प्रयच्छेति केनचिद्वचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमी

यते ॰ सैव च प्रश्नपदं सर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेप्यदोष ॰ यद्वा ॰ हस्तिदं

न्त्याकृत्त्यपत्वसंती निप्रश्नवाक्यमिहोन्नेयं ॰ नवा वाच्यमिदं काव्यलिंगविशे

षएव ॰ उत्तरस्य प्रश्नप्रतिहेतुत्वादिति ॰ उत्तरस्य तदनुमापकत्वात् ॰ काव्यलिंग टी॰

स्य तद्धात्मकत्वात् ॰ नहि ज्ञापकतया ऽत्र मानमेवेति चेत्त ॰ न पक्षधर्मितान्ते

तत्साध्यसाधननिर्देशोहितत्त्वः नचान्तर्था। तस्मादलंकारान्तरमेवोत्तरं। द्विती
यंयथा। कविसमादेष्वगर्वकिं लहद्वंजं जणोगुणगा हकिंसोकवंसकलत्तेकिद
कवंजेखलोलोस्रो। अत्रदैवगत्यादेवैकलादिलोकाप्रसिद्धमेवप्रकाश्य
ते: किमासेव्यपुंसामसविधमनवद्यपुमस्तिरनत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायोः अन्य
व्यवच्छेदेतात्पर्ये। अत्रतुवाच्यपर्यवसिततनाभेदः कुतोपिलक्षितः सत्त्मोयथोत्यसे
प्रकाश्यते धर्मलोकलक्षियत्रतत्त्वस्तमपरिच्छिद्यते कुतोपीति। आकारादिंगि
ताह्वारस्तत्त्वसुविताताममतिसंवेद्यः तत्रद्वपादेरन्यथात्वमाकारः तत्तोयथा। वक्रा
स्यादिस्पंदविदुप्रबंधेहृष्ट्राभितंकुंभकापिकंठे पुंस्त्वतस्यावंतमतीवया
स्यायायोगोस्मिनावद्भलेवालिलेखः अत्रकंठकुंकुमभेदलभ्येनाकाकृत्या
लास्ययोगप्रवाना। चेष्टाविशेषइंगितं तेनयथा। संकेतकालमनसंवि
टंज्ञात्वाविदग्धयाः हस्तेनेत्रार्पिताकूतंलीलापद्मनिमीलितं। अत्रनेत्रोन्सा
हरूपशीलितेनवलक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्यापिस्वस
वकेनपद्मसंमीलनेनलीलयाप्रकाशितः उत्तरोत्तरमुत्कर्षाभवन्सारः प
रावधिविश्रांतपुरुषापितंसख्यासखीहस्तेलतफलेवालिखनेनवेदः धारभिव्यंजितं। पुंसामेवपातोंप

रावधिः परावधिरिति। परः पर्यंतभागो गायस्य स्य यु घस्य वाऽवधिरुत्कर्ष
सीमा यस्य। तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्टस्य थः धारावधिरिति हि तेनान्ते
वोत्कर्षविश्रान्तेः उदाहरणं मालेसौरवेऽवधावस्य धरायां पुरं पुरे सौध.
सौधे तल्पं तल्पे वरांगनानां नंगासर्वस्वं। भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकार
णभूतयोः युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः अत्यन्तमिति देश
भेदस्यैवोपस्कारकं। ननु श्यत्रापि विवक्षितार्थे युगपदिति रूपनिर्वच
नं। तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं साऽसंग
तिः हेतुफलयोर्व्याप्तिग्रहबाधादिवप्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संग
तेः परित्यागात्। तथा प्रतिपादनं च कारणानन्तरं भावित्वलम्भनात्। उदाहरणं।
जस्सेअ व्वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं। दंतक्खअं कवोले व
हूअ वेअणा सवत्तीणं स्पष्टं। नन्वयं विरोधालंकारस्य एव। हेतुफलयोर्वैय
धिकरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत् न वैयधिकरण्यमात्रं ह्यसंगतिः नच
सैव विरोधः किंतु तद्बाधिका। वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात्

तेः नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोस्तु । न तु तद्धेतुकाऽसंगतिरपि
साहानः नच वाच्यसमानाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु
व्यधिकरणोपीति । लक्षणे सामान्ये न एवं विशेष्यस्योक्तत्वादिति चेन्न । सामान्येनो
क्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि उत्सर्गः प्रवर्त
ते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति व्यधिकरणविरोधस्या
पवादाक्रांततया न तत्र विरोधालंकार इति । अत एव तथैवोदाहृत समा
धि । साम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । यत्रान्यकारणादन्येनैव कारणेन उपकृ
तेः कर्ता यदृच्छेपेन कार्यं करोति स समाधिः । साम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणं मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं
घनगर्जितं । तयोः स्वकल्पकदत्तनाविरहात्त्र समुच्चयालंकारान्तर्भावः । समयोगपत्तया
योगो यदि संभावितः क्वचितः योगपद्यस्यानुरूप्ये संभावितः सर्वसंमतः तेनेदम
नयोः समुचितमिति योगपत्तया संबंधस्य नियतविषम एव पर्यवसाने वैनेदा समता मा
लंकारः योगपत्ता च प्रकर्षीनकर्षाभ्यां । न त्र प्रकर्षे यथा धातुः शिल्पातिशय

का.प्र.
१३२
132

निकषस्यानमेषामरगात्री हृये देवी प्ययमनुपमोदन्तपत्रः स्मरस्य। जानेदेवा
न्तेदघामनयोः संगमं यन्नदेनच्छे गारस्योपनतामधुना। राज्यमेकांतपत्रं विक
षैगाय यथा। चित्रचित्रं वनवतमहह चित्रमेतत् चित्रं चित्रं जातो देवाद्दुचितरचनासंवि
धाता विधाता यन्निंवानां परिणतफलपुस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः
कुवलनकलाकोविदः काकलोकः क्वचिद्यदनिवध्यपात्रम्प्रेषायत्ना
मिपातः कर्तुः क्रियाफलावाप्तिनैवानर्थस्य पत्स्ववेत्। गुणक्रियाभ्यां कार्य
स्य कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः। द्वयोर
त्यन्तविलक्षणतया यदनेकचित्संयोगो घटना नोपैति किं त्वनुपपद्यमाननैव
प्रतीयते स एको विषमः। यच्च किंचित्कार्यमारभमाणः कर्ता केवलकारणतर
णाविष्टं भान्न क्रियाफलेनाप्नोति। प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः। य
च्च क्रियाफलाभेपि कार्यकारणयोर्गु... क्रियेवा विरुद्धे भवतः सोन्यौ
यच्चनर्थो विषमो। सर्वत्रसमनायाविपर्ययात्। तत्र प्रथमायथा। शिरीषाद
पिमृद्वंगीक्वेयमायतलोचना। अयं क्वायं कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः

१३२

द्वितीयो यथा। सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्य
सिंहिकासुतः ॥ अत्र शशाश्रयरूपफलालाभे अन्येन शशसरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा। स
घः करस्पर्शमवाप्य चित्ते रणेऽयसकृपाणलेखा । तमालनीलाः शरदिन्दुपाण्डु
यशांसि लोकाभरणान्यसूत ॥ चतुर्थो यथा। आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददा
सि त्वं । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ अत्र आनन्ददानशरीरतापरूपक्रिये
विरुद्धे ॥ स च विभागादुपलक्षणापरः तेन संबन्धे विरोधानुरूपात्मकस्य विष
मस्यान्येपि भेदा भवन्ति ॥ तत्रावयवावयविनो वैषम्यं यथा। विपुलेन सागरशया
यस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये । मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुराणपुरुषवनितैकया हि सः ॥ एवमन्येपि द्रष्टव्याः ॥ महतोर्यन्महीयस्त्वमाश्रिता
श्रययोः क्रमात् । आश्रयाश्रयिणोः स्यातां तनुत्वेप्यधिकं तु तत् । आश्रितं [illegible] वर्णनीयोत्क
र्षाये तदपायन्महत्त्वाश्रिते विषये तदपेक्षया आश्रयो महीयान्स्यात् म
हीयस्त्वपावरूपिणे । महत्त्वाश्रये विषये आधेयप्रवर्तयावर्णितमनन्तमयमपि
कालंकारः ॥ तत्राद्यं यथा । अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरं । माति मातुम

का.प्र. प्राक्योपियुप्रेणराशिर्यदत्र्जे। अत्राप्ययस्य भवनत्रयस्यमहत्त्वेयावर्णने। द्वितीः(
रामः यथा। पुराणेनकालप्रतिसंहननात्मनोजगंतियस्यो सविकाशमासनानन्तैाम
१३३ मूलत्वनकैठभद्विषस्तयोधनाभ्याममसंभवामद्रः अत्रापेपभ्रनायांमंद्रोम
133 हीयत्वेविवर्णिता प्रतियत्नमप्राक्रेनप्रतिकंठेतिरस्क्रिया। यानदीपसन
तूक्तमैप्रत्यनीकेनदृच्यते। अपकारिणमपिविपयत्तमासात्तादयकर्नेमत्तमेन
केनापितदीपस्यतिरस्करणंतमेवोत्कर्षयितुंतदुच्यतेप्रत्यनीके। प्रतीनिधि
तत्सत्वात्। यथा। अभियोज्मेप्राक्रेनतत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निष्ठमभिधु
ज्यते। नेष्ठापिप्रतियोगिनिविजेप्राक्रेनतदीन्योऽन्योविजीयतइत्यर्थः
तदीपत्वेचसासात्तान्सवधेनपरंपराम्तवधनवेतिद्विविधमेनत्। तत्राद्युपथ्म।
त्वंविनिर्जितमनोभवरूपः साचहृदरःभवत्यनुरक्ता। पञ्चाभिद्युगमदेव
प्राप्तस्तायपत्यवप्रापाद्विषकामः। अत्रवाक्तिस्थाः कामिनस्यसाक्षादेवहृदि १३३
स्वामिभावः संबंधः द्वितीययथायस्यकिंचिदपकर्तुमक्षमः कायनि रामः
ग्रहगृहीतापिग्रहः कांतेवक्त्रसहप्राकृतनिष्ठनीराहुरिंदुमधुमापिवाधते

अत्रपद्मदार्थेनमुखस्यावयवावयविभावः संबंधः तेनचंद्रस्यसाहचर्यपलक्षणाद्
त्रिपरंपरासंबंधः समेनलक्षणावस्तुनापच्छिरस्योनेः निजेनांतकेनापिनक्लीलि
तमितिसूत्रं निजंस्वाभाविकं लक्षणनिगूढ़ैयसाधारणंचि नद्वारेणकेनचि
द्दस्तुनावलवद्भयायत्किंचिद्दस्तुवस्तुगम्येवलिरोधीयजेनलीतिनालंकारः नद्व
द्विधाःलक्षणाः कश्चित्स्वाभाविकत्वात्कश्चिदागंतुकत्वाच्चेत्यर्थः तत्रस्वाभावि
केनलक्षणागामीतितियथाः अपभागनरलेहपीमधुरवकवर्णगिरोविलासंभः
मध्यस्यागतिरुद्धीवकांतेमुखेवा इतिस्फुटितनेमगकेरगाहमास्वतोलीलयातद्द
त्ततमहोदयः स्तनपदोविहितलक्षणेनात्रदेहस्फुरल्लनगदिष्णुगास्यस्वाभाविकेलि
गः समानेचनिरोधेयेनमदेन. तत्रायेनद्दपलंभानतः आगंतुकेनलक्षणाय
थाः येकंदरासुनिवसंतिसदाहिमाद्रेस्त्वत्पातशंकिनिधियोविवशाद्विष
स्ते अयंमामृतुलकमहहेनोसकेपंनेषामहोवतभियांतद्दघोर्थभिन्नः सम
कंपयुक्तकेअंगस्यलिंगेः हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याधिगतमपीनतूपका
रणस्यागंतुकत्वेननतत्कायमरनपोस्तयोराध्यागंतुकत्वेभयैःसमानतावः मे

का०प्र०
२३४
134

ष्वयिनयोरुपलंभात्। स्थापने पे ह्यनेवापि यथा पूर्वैकस्य परं विशेषणतया
यत्र वस्तु सैकावली द्विधा स्थापने विधिः अपोहे निषेधः यथा पूर्वमिति वी
प्सायामव्ययीभावः तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रस्तुतं परस्य वस्तुनो यत्र विशेषणत्वेनावा
दुत्तेन विधिः यत्र वा न तथा निषेधः सा द्विधा एकावली विशेषणतया विधि
रित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः एवं विशेषणतया निषेधोपि। कश्चित्तु पूर्वं
कालविशेषणतयाश्रितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा पत्रस्थापनीयो ह्यनेनासैकाव
लीति सूत्रार्थं इत्याह न तु पूर्वं इति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादि प्रकारा विह
र्त्तः तत्र विधौ यथा। पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गाः रू
पं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य अत्र पुराणां सवराङ्गना
त्वा तासां अंगविशेषणाक्रिया मुख्येन रूपे तस्या विलासास्तेषामस्त्रत्वमिति क्रमेण
विशेषणतया विधिः निषेधे यथा। न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं न पंकजं तद्यद २३४
लीनषट्पदं न षट्पदोसौ न जुगुंज यः कलं न गुंजितं तन्न जहार यन्मनः २५१
अत्र जलं पंकजस्य तत्र षट्पदानां। तत्र गुंजितस्य। तत्रापि मनोहारित्वा

याविशेषणानयानिषेधः यथाऽनुभवपर्थस्य सदृशेन तत्सदृशोस्मृतिः स्मरणं
मत्रार्थस्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणं यथानुभवमिति स्मृत्याकार
दर्शने दृष्टेन तत्सदृशस्य इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधकनिर्देशः अदृष्टाद्धेतुरुपलक्ष
णं यद्वा अन्यादृशस्य सादृश्याभावेनालंकारत्वाभावाद्दृष्टैकदेशप
लक्षणार्थत्वमेवेत्यतः तदेवाकार्यार्थः केनचिदाकारेणानियतो यदाकदा
चित्केनचिदाकारेणानियतो यदाकदाचित्केनचिदप्रमाणेनानुभवेन स
कालीनसंस्कारोद्बोधहेतोस्तत्समानधर्मदर्शनजस्मृतिर्यदनुभवेन प्रकारेण
स्मर्यते तत्स्मरणालंकारः स द्विधा प्रत्यज्ञानमनिजन्मान्तरेवाऽनुभूतस्य स्मृतेः
क्रमेणोदाहरणं विभ्रान्ताभिः कुहरेषु यदंभः स्माविनेचलदृशां लहरीभिः
तद्भवैः कुहरैः स्वरनानार्थैः स्मातिज्ञाः स्वस्तके दृशमाने। करतलयुगहितयुञ्जस्त
न्मा यम्यामहविणाविवेत्यत्राहार्डस्य सभेत्सि अपवजस्मरणमुहस्कुडस्य
हंसेच स्मृष्टं भ्वातिमानन्यसदृशिन तत्स्वदर्शनो अत्रचान्यसदृशि दृष्टिनिलस
ग्गो न तु तत्सदृशेनत्यनिहेतुनिर्देशात् अन्येति पदार्थपरामर्शनादन्यस्यैवत्वात्प्रा

का.प्र.
१३५
135

करणिकेनिर्दिश्यते। नयच तेन तत्समर्थो हि हप्राकरणिकं लभ्यते। तेन प्राकरणिकस्या
प्राकरणिकं तुल्यस्य दर्शनेन सति पद प्राकरणिकत्वेन ज्ञानेन सम्बन्धातिमानिसमर्थः नव
रूपकेनिगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तावतिव्याप्तिः तत्रवस्तुतो ... विष
य्यध्यवसानमात्रस्वीकारात्। स्वार्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेः अस्रोपगमस्पष्टमेवोपग
मात्। उदाहरणं। कपालेमार्जारः पयइतिकरांल्लेढिशशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्
बिसमितिकरीसंकलयति। रतान्तेतल्पस्थान्हरतिवनितापंशुकमितिप्रभामत्तश्च
न्द्रोजगदिदमहोविभ्रमयति आक्षेपउपमानस्यवृत्तीयमनुपमेयता तस्यैवयदिवा
कल्प्यातिरस्कारनिबंधन अस्यप्रयोजनेनिविष्टपितमुपमेयमेवालमित्युपयोज
कतया उपमानेयच्च भिद्यतेपञ्चउपमानत्वयाप्रसिद्धस्योपमेयेनस्माद्धिमोप
विवक्षया। तादृशार्थस्योपमेयभावः कल्प्यतेतदुभयत्तूपमीयः उपमेयस्योप
मानेप्रतिकूलवर्तित्वात्। तत्राद्यपद्यः लावण्यौकसिसप्रतापगरिमण्यग्रेस
रेत्यागिनांदेवत्वय्यवनीभरक्षमभुजेनिष्पादितेवेधसा इंदुःकिंघटितःकिमेव
विहितःपूषाकिमुत्पादितंचिंतारत्नमहोमुधैवकिममीसृष्टाः कुलक्ष्माभृ

१३५

नः अत्र यथासंख्यमस्तेष्वपि आक्षेपपक्षचमत्कारकारित्वाद्वैपोदाहरणानि । द्वितीयेन
कचिदुपमेयस्य निष्पत्त्या तिरस्कारः कचित्तु निष्प्रयोजनत्वहेतुः क्रमेणोदाहरणं । प
यहिदावमंदरिकस्सदा दुरगा तुरगामुवरगा अगिंगु तज्जन्महेतो प्रत्ययस्त्वोपमानस्यघा
तिनः खल्वगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिः यत्र अगिंजडनिपदेनयोन्यत्वे सैव च तिरस्का
रहेतुः गर्वमसंवाद्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं मुग्धे सन्तीदृशानि दिशि दिशि सर
स्सु ननु नीलनलिनानि अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेव गर्वादरहेतुः उपमे
यस्य नगुणत्वशक्तिनेः अन्ययैव रीत्या तदपि प्रतीपद्वयं । यत्सामान्यगुणाद्यो
गाभावेनोपमानत्वानन्वभवे पूर्वस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् उपमा
नतिरस्कारस्यालंकारतावीजत्वात् । न च हि द्यासंभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योप
मेयत्वकल्पनया असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । तत्रोपलक्ष
णतयायोज्यं उदाहरणं अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल नाम मास्म दृ
पः ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानां अत्र हाला
हलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः अस

का.प्र
१३६
136

तस्परत्वेन गुणसामान्यविवक्षया। ऐकात्म्यं वा ह्ययोगान्तसामान्यमिति स्फुटं
अत्राह्नस्यान्तैपि विवक्षितगुणसामान्यस्य प्रकृतस्यान्येनाप्रकृतेन योगाद्यूते
नैकात्म्यं वध्यते न सामान्यं। समानगुणयोगात्। तथापरित्यक्तो निजगुणो येन
पि विशेषणं विवक्षितं। अन्यथा न तद्गुणालंकारे निबन्धः। वध्यते न सामान्या
पन्नमात्रमर्थान्तरप्रापणं प्रतिपादनं। उदाहरणेऽत्र विभाव्यन्ते नागता इत्यादौ
पैकात्म्यस्याप्यावृत्वात्। उदाहरणं। मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारल
ताविभूषणाः सितेतरदनपङ्कजन्यस्तचारुचित्रमल्लाङ्काः। शशिभृति वितत
धाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयाति सुखमेव निरस्त
भियोऽभिसारिकाः। अत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरैकात्म्यप्रतीतिः। क्वचित्प्रस्तुता
प्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्नयते। यथा। वेत्रत्वचा तुल्यरुचां
वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि। भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्य
न्नवचम्पकानि। अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु सर्वमेव प्रतीतिः
ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययान्न कथमेकात्म्यमुपलब्धिरिति चेन्न। अन्येन धात्ते

पिषायामिकाभेदप्रत्ययस्यानिरासात्. नसम्बृत्तत्वात्. नि ॥ प्रसिद्धमाधारमाधेयस्यव्यव
स्थितिः एकात्मामः गपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्य
वस्तुनः तथैवकरणंचेतिविशेषस्त्रिधामतः एषुत्रिधा. अप्रसिद्धयाधारं वि
नाआधेयस्यविशिष्टाऽवस्थितिपद्दभिधीयतेसएकोविशेषः तत्रप्रसिद्धमित्यनेनेद
दमुक्तं. यदत्रवास्तवमाधारत्वेनविवक्षितं. किंतुकविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति. अतएवं
थैवोदाहरणं दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां रमयंतिजगंतिगिरः
कथमिहकवयोनतेवंद्याः अत्रकविरूपप्रसिद्धमाधारंविनागिरांविशिष्टावस्थितिरुक्ता.
एकस्यवस्तुनोयुगपच्चाएकात्मामनेकरूपिः साधितीयोविशेषः एकात्मेति. एकेन
स्वभावेनेत्यर्थः एभितनतेकवीतिमित्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय. उदाहरणं. स्फुर
दद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनंत्वांसृजता. नवद्यविधंविधिनाससृजेनवोनेत्रः अर्भुविमत्य
सवितारहस्पतिश्च. अत्रान्यस्यकारणंकाव्ये क्वचित्तुअपन्यथा. ...सावव:
सखीमिथः प्रियशिष्याललितेकलाविधौ करुणाविमुखेनमृत्युनाहरतात्वांवदकिंन
मेहृतं. अत्रकिंनमेहृतमितिसचिवादिसर्वहरणात्मककार्यकरणमन्यते. नत्वाधारं

का॰प्र॰

137

विनावात्तवस्त्वपेयस्यकस्यचित्किंचिद्विरूपयन्त्येव ॥ एवमन्ययोरथ वपयतिरिति चेत् ॥
न ॥ प्रतिज्ञायोक्तिमात्रेणान्तथाभिधानात् ॥ मन्त्रियं तु विशेषविषयेऽप्रतिज्ञायोक्ति
रेव ग्राह्या पितृ ॥ नो विनाश्रामशालिकारकत्वाभावात् ॥ अतएवाह ॥ सोऽयमुक्तेर्वक्रो
क्तिरनयोः श्लेषो विभाव्यते ॥ एतेनाद्यश्लोके विभिः कार्यः कोलाहकेन ॥ न धर्मिणि भेदेनेति ॥ वि
भाव्यत इति ॥ विशिष्टो भव्यते ॥ चमत्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः ॥ स्वगुण
त्यागेनोत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ॥ वस्तु तद्गुणतामेति भणनेन तद्गुणः ॥ अ
न्युत्कृष्टगुणाभणने ॥ तस्य प्रकृतस्य गुणान्तरेति व्युत्पत्तेः ॥ मीलितं वस्तुनेतरेण
कादिना सजातीयेनैव वस्तुनः प्रतीतिः ॥ अत्र तु नाकादिनेत्यरूप सैव वस्तुनेतरगुणाक्रान्त
मिति तन्नेऽभेदः ॥ उदाहरणं ॥ विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुर
न्त्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ अत्रातद्गुणाद्वयं ॥ र
विवरणापेत्तयागरुडाग्रजस्य नदपेत्तया च हरितमणीनां उत्कृष्टगुणत्वात्तेन रूपत
या प्रतीतेः ॥ एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातं स्वगुणत्यागानन्तरं पूर्ववस्त्वभिन्नगुण
इतितस्मादेवं ॥ तस्याप्रकृतस्य गुणेऽस्त्रात्तीति व्युत्पत्तिकथनं चकाणाविरोधात् ॥ तस्य गुणोऽस्यक

एए
रे

यनेन चानङ्गत्वाद्धृदयमुत्पादनात्। अङ्गे सीमंतरत्नरत्नादिवत्स्यमारोपे सकेसदाहरणे
नङ्गत्वाभावप्रसंगाच्च। न हि तत्र तमङ्गस्य स्वकीयरूपस्य गमिः तद्रूपानन्तु हारवि
दस्य सन्त्यादनङ्गत्वः नहिति। प्रकृतेनास्य। अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतत्व त्वस्त्रगुणयोगे
पियदि स्वगुणयोगेऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणानां तु हरति तदा अनङ्गत्वं। उदाहरणं। ध
वलोसि जह वि सुंदर तह वि तए मज्झ रंजिअं हिअअं। राअभरिए वि हिअए सुहअ
णिहित्तो ण रत्तोसि। अत्रातिरक्तमनसि धवलस्यार्थस्यानुवचनात् अत्रार्थमेवोदाहर
णं। तत्र प्रकृतेन हृदयेन संबोध्यस्य प्रकृतस्य सहृदयस्य ... निषेदन स्वैव विवादितत्वा
त्। एवं चात्र सर्वत्र तन्मतेन प्रकृतमप्रकृतं वा प्रकृतमप्युच्यते। तथा अप्रस्तुतेनाप्रकृतमपु
पस्थाप्यते। सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात्। तथा अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य तद्रूपानङ्गत्वादि हारो वंत
स्तुतेनाप्रस्तुततद्रूपानन्वहारोऽन्यः प्रकारः। यथा। गांगमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्ज
लाभमुभयत्र मज्जतः। राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते। अत्रान्या
पदेशाय पदे राजहंसस्य आकारणे कृतं आकरणेकेन सुत्रोपमानतयोपयादनी
यं वाच्यमात्रविश्रान्तेन न काचिदनुपपत्तिः। यतः प्रस्तुतसाधितं केनाप्यपरेणानुरूप

दिया॰ तथैव तद्विधीयेत सत्यायातद्रुतिस्स्तनः। यथा॰ येनोपायेनः तथा॰ तेनोपाये
तेनार्थः तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तेन तदन्येन कर्त्तुं नाभि
गोभितत्वात् तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा च तत्साध्यते सत्यायातद्रुत्यर्थः प्रथमसा
चितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात्॰ उदाहरणं॰ दृष्ट्या दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव
याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ अत्र दग्धवदाहेन जीवनं च॰
एवं मुद्रालंकारादयो दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यो गदादिस्वरूपपरा॰
प्रमुखं मणिमेलकवत् शोभानामलंकाराणां संवलनमेव चमत्कारः। तस्मा
त्संसृष्ट्यलंकारः। तत्र द्वयी गतिः परस्परमनपेक्षत्वमवस्थितेन तदभावाच्च॰ तत्
तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते॰ द्वितीयायां संकरः स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयम्
तयेति सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः। भेदः स्वरूपेणापि विषयते
वापरस्परमनपेक्षत्वं यद्वा॰ विषयभेदेऽपि परस्परमनपेक्षत्वं स्थितिर्व्यव
स्थितिः। एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन पृथक् स्थितिः सा सं
सृष्टिः इत्यर्थः॰ संकरभेदात्मकतैव॰ अंगांगिभावे स्वस्वरूपतः सापेक्षत्वात्॰

कत्रयोगपत्वेपि विरोधाद्यैकदा व्यवस्थितिः नवैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे
बाधकं येनतत्रैव व्यवतिष्ठेत सोयं निश्चयरूपो द्वितीयः संकरः सन्देहस्य चकारेणैव
करे सैवोपन्तेपणात् उदाहरणं जहणभीरोराजहंसगणिकाभीरो राजहंसगामिन्यत्र
छायो नाकिंचिद्विहरणाय सेसरसाणि ओजन्तणि येजन्तणि हीरामकओ अत्र
किं समुद्रे प्रयुक्तेनेह विशेषणमहिम्ना प्रयुक्तस्य पुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासो
क्तिः किं वा शुद्धेरप्रयुक्तेनात प्रयुक्तस्य पुरुषविशेषस्यानतस्मानगुणतया प्रतिपत्तेः
प्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः एकस्यैकदा प्रस्तुतताप्रस्तुतत्वाभावाद् अनयोर्यु
गपदसंभवात् न्यायदोषयोरसंभवाच्च अयं द्वयोः संकरः संदेहो यथा नयनानन्ददा
यीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः अत्र कस्याचरनस्स २५
द्विविधेनाध्यवसानाद् अतिशयोक्तिः किं वापन दितिवक्रोक्तिरिदि प्रपदर्शितिवदूपमावरूप
रूपकं अथ प्रसीदतीत्यसौ भयत्राप्यविदितायामेकत्र प्रकृतत्वाद्दीपकं द्वयोरपि प्र
कृतत्वे प्रकृतत्वे प्रकृतत्वादीनत्वं योगिताया किं वा प्रकृतत्वेनैव बिंबस्य प्रकृतत्वे विशेषणसा
म्यादानप्रतीतेः समासोक्तिः आहोस्विन्मुखं नैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चेदस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तु
तत्त्वा अत्र किं कालिंदीपकाकालोवर्तनत इति भग्न्यारेणाभिधानान्वर्थायोक्तिः किं वापन दिन्यस्यवि

का.प्र.
१३९
139

…वकं सति सुरेहः स्यापदोषयोरभावात् एवं तत्र योगात्तेरस्यावसारः तत्र कपतर
तेम्नुयात्रसेषायः नयसोभाग्येविततोतिवक्र एकस्मात्ज्योत्स्नवहासद्युति इत्यत्र
मुखेन तु न प्रतीयमानाहासितद्युतिर्वक्रपदावगत्रोलज्जो [illegible] भवा
त् वक्रस्य प्राधान्येन स्थितिरूपमायामेयनुपमासाधिका कापि भिनत्ता न तु
लोमुखेन्तत्वहासद्युतेरभावात् नापि प्रतिकूला सौभाग्येनानुपपत्तेरि
तिनरूपकं प्रतिसाधिकाबाधिकावाः वक्त्रेन्दौ तवसत्ययदपरः प्रीताम्बरमु
यत्नं तत्रापरत्वमिदं तावनुगुणं मुखे रूपेन्दौ सति किमपरेणोत्पन्नेति प्रतीतेः तथा
मनीतिमुखरूपके सति रूपकं प्रतिसाधकता प्रतिपद्यते न पुनर्वक्रस्य प्रतिक
त्वे उद्वहमानत्वेगो वक्त्रे सति किमपरं इन्दुरुदित इति प्रतीत्यानतो सेत्स्यभावा
तः अतोनोपमाबाधके एवं नारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरमित्यत्रालिंग
नमुपमायां बाधके० स्वामिसहस्रप्रतिमयसौ प्रद्युम्नस्यानौचित्यात् न च रूपके
साधकं पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्य
त्रमंजीरसिंजितमंबुजं प्रतिकूलं तत्रासंभवात् उपमोत्पत्तौ [illegible] बाधके नन्वेन तद्दुपमा १३९

सावकमपिभवति। पादेः नकूलत्वात्। नेकार्थरूपकेवा[illegible]नामात्रमस्योद्यनेनास्यपा
साधकत्वमिति। एवमन्यत्रापिपदैकत्वानुकूलत्वहानुस्यनपरत्वप्रतिकूले। पदैकत्व
प्रतिकूलत्वत्वेपवान्यत्रानुकूले। अन्यथा तत्वस्यैवासंभवादितिचेत्। सत्यं। किंत
यस्ययथात्वमनुकरं प्रतीयतेतेनत्वतस्यतथात्वव्यपदेशः अत्रतुविप्रलंभमर्द्दिवा
धकेसाधकापेक्षयोत्कटत्वेनप्रतीयतइतितेनैवव्यपदेशो युक्तः। नदेन दुःके
विप्लुपमर्दिवादीकत्सनदपेतयोत्कटत्वेनप्रतिपन्नेरितिचेत्। नेन। नदन्यथा
व्याघुलते। विधीयते। नेनेतिविधिः साधकं। नदुपमर्दि। नस्माद्बलीयः पुन
तदुत्कर्भवति। मंजीरसिंजितस्यपादेसंभवमात्रेणानत्मावदुपमासाधक
त्वनिर्वहति। पावरस्तुजेतद्विरहान निर्व्यापते। न[illegible]तद्दे[illegible]स्यैवसा
धम्मिकात्वात्तत्त्वत्वेनैवव्यपदेशः एवमन्यत्रापिसाधकबाधकसत्वे सु
धीभिः परिभावनीयं। स्फुटमेकत्रविषयेसमावेशो[illegible]हृदये। व्यव
स्थितेच विषयपदे। नत्वेकत्वपदेयत्र[illegible]योलिकावस्थच
एवस्थितौभवतः सोयपरः। नकरः उदाहरणं स एषात्वसान्किर

नकेसरसरोविंबविलीनालिकोऽशोकमयोद्दिवसरविंदंशिशिरदिलनकलौ
मस्तारोवनारवद्धाधकारम्मधुपावलिसंचुकेव ... मदत्रयेप्रत्येकान्रूपकानुप्रा
सोऽनुप्रविष्टौ॥ शब्दालंकारयोरर्थेनहृदयंगनात् यथा कोकिलालोलकलेलालहंसाम्म
येत्यादौ अनुप्रासयमकयोः तेनासौत्रिरूपः परिकीर्तितः स संकरोत्याहकार
यासंदेहेनएकपदप्रतिपादनेनचव्यवस्थितत्वात्त्रिप्रकारोऽसंकरः कीर्तितः
प्रकारान्तरेणनशक्यो व्याकर्तुं भेदानामनन्तत्वादित्याह शब्दार्थोभयगतत्वे
नत्रिविधाअलंकाराः इत्युक्तविविधानामथैषांकाव्यशोभातिशायहेतुत्वस
त्त्वेपिकुतएषप्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्यकश्चिदर्थस्यकश्चिदुभयस्ये
योविभागइतिचेत् उक्तमत्रप्रागेवदोषगुणालंकाराणांशब्दार्थोभयगतत्वेनव्यव
स्थायामन्वयव्यतिरेकावेवप्रभवतः निमित्तान्तराभावात् ततश्चयोऽलंकारः
शब्दार्थयोर्मध्येयस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते सतदलंकारइतिव्यवस्थायाम्
शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंचयत्नदेव। यत्रप्राक्परिवृत्त्यसहत्वे। तत्रै
वपुनरुक्तवदाभासः परंपरितरूपकंचोभयभावाभावानुविधायित्वे

अनिश्चयश्चैकव्यवस्थितेरेवाभावात्। व्यवस्थितेर्विषयाभेदाच्च। सेयं शब्दालंकार
मात्रस्य अर्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोश्चेति त्रिप्रकारा। तत्राद्या
यथा। वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितया विदधे कलमेख
लाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया। अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमन
पेक्ष्यव्यवस्थितिः। द्वितीया यथा। लिंपतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता। अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः परस्परमनपेक्ष्यव्या
वस्थितेः संसृष्टिं प्रयोजयतः। अन्त्या यथा सोऽस्तु श्रिये ... मेजोपश्रमहमहे
नत्वा अस्य ... हि अ अलङ्घि परिसङ्कुनिणिवाशेरू अत्रानुप्रासरूपकेशब्दा
र्थालंकारौ। तच्च नयोः ... रूपा ... भेदेन क्रममेकार्थसमवायलक्ष
णसंसृष्टिरिति चेत्। एकवाक्यांशाङ्क देसि वा समवेतात्। अविश्रान्ते तेनुपामात्म
न्येतिगितत्त्वसंकरः। तेषामेव अलंकाराणां चाङ्गाङ्गिभावेन तत्र परिकल्प्यन्ते येषां अन्या
पेक्षया ... दात्मलाभो ... अनेन भावाभावाय ... परस्परम् ... ह्याह्यावया हक
तेसति संकरः ... संकीर्यमाणास्वरूपत्वात्। उदाहरणं आत्ते सीमन्त ... संक

का॰ प्र॰
१४१

…नि हृते हेरम्बाट्टकपत्रे त्वमायामिव त्वामां समितिमिव …लाकोटियुगमेव रही ते
…ोरंबविशेषकोन्यात् दरिद्र्याहमप्यभिवरी …म… …जन्यं …फलानां …इति
भावुकमनेव हारामहूयं… अत्र विशेषकोन्याः भोगोपि मितिर… मपेद्यां …ला
नां …गिति …तिमानानामानंतलभो… नहू …ग…न स्यात्… …चमत्कारि विशेषकरो
ति किंतु …निमदपहृयेति परस्पर मनुयाहि …ग्राहक भावः अत्र… …योरलंका
रयोः संकरः कहनामपि यथा॰ जटाभाभिर्भाभिः करधृतकले कालदेवलये
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविषादः परिभ्रमत्याराध… …मालो
किनन्तलेपाणी भस्मापाण्डुपरिरवनडुर्वं त्यागी विचरति अत्र जटाभाभिर्भाभिरि
ति परिरवनद्ध …ग्री …निचोयमाः कल्लकालदेवलये जितारा…कपाल
तिरूपके वियोगिव्यापत्तेरिसुतेतां॰ वैराग्यविषाद इति श्लेषः चन्द्रोरोप्ये
नेयरस्परमंगांगिभावेन प्रतीयते॰ नत्रोपमेत्वाश्लेषयोगः न हि …देववैराग्यवि
षादस्य …ग्रहणीयार्थानसंधानात्॰ श्लेषस्य रूपकेण समयोरेगं॰ नेह प्राचनाग [illegible]
निर्वेदमहिम्नेव जटाभाअहत्वलयधारणास्य वसंगते॰ नारापरिकरकपा

लेति रूपकेपि त्वनरवेन्तुपमायामेव। नहीदं हिमाद्रयंपं तु चपस प्रानेव्योम्ना सह
तन्माहत्जिकं। किं न रूपेपि तकपालायचनेनेवेति। सर्वं वाचां गानां चाहत्वाश्च मग
येत्ताश्चर्वकंवहहनीया। सर्वेषां चैवापार्थनि कचा नन्वहिमगंगाभुत चसमासोक्तिः चे
द्रगानत्वेन महाप्रनिद्दृत्तानप्रतीतेः साचव्यक्तेवेति प्रकाशाकलनेनेकेन्यवधेयः। न
नु कलंकोत्तवलयेति कथमेकाननेनोरूपकमुच्यते। उपमायामपि संभवेन संभवे
नु संदेहसंकरोचिन्त्यादिति चेन्न रूपकपरिग्रहे कारणत्वमेवसाधकं प्रमाणमन्तः
संदेहश्यामाभावात्। कथमस्यसाधकत्वमिति चेत् उच्यते करघ्ननत्वं रूपविशेष
णस्यास्तवत्त्यपवसार्वत्रिकी प्रसिद्धिर्न तकलंकः अतः प्राधान्येनास्तवलयप्र
तीतिरेवेदास्य साचरूपकपरिग्रहे साधकं भवति। न तु तिरोहितकलंकस्य
पमहत्वलयत्वमेवमस्यमनयाऽवगापतेः नन्वेवमपि विशेषणासिद्धमसंभवो
वः चेद्रूपते किंरगोत्तकलंकानाभावात्। सत्यं वनेनहृद्धारणादिति चेन्न। न
त्रषच्छायपाहि कलंकस्य साधान्यसकरधारणमदेव अपासन्नतपेयच
वे योज्यते। तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेन्न कलंकोत्तवलय मिवे

का॰ प्र॰
१४२
142

...पमायां वालंकारस्य प्राधान्येन प्रतीतिः । न चास्य कथमनंतरमुक्तो लीलाख्ये
ष्पुपचारप्रवर्तनं स्यात् । मुख्यविषयोपचारे तु पाठामख्योपचारप्र
वर्तये यानि निरूपकानि वा श्रीयते । शब्दालंकारादौ यमकेषु प्रयतनं इति श्रा
चः उदाहरणेषु च राजनि जठीयमविरतदानवरा सानिपातिसारावनदा राज
ता च मदप्रमविरतदानवरा सा निपाति सारावनदे ति । तत्र मध्यपि यमका
नुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं । तथापि यमकनिर्वाह
प्रयत्नस्य कवेः पृथक्प्रयत्नाविर्भूततया ऽ नुलोमविलोमस्योत्पन्नो यमकापे
ता । यमकस्य तु चाक्षुषत्वा ऽ तिप्रायेण हृद्येतना । तदाश्रयणाति दुः करत्वपा ऽ तिप्रा
येन विदग्धमनो ऽ नुरंजकत्वादिति तेषामाशयः । चक्रस्तु तु यमकानिवहिप्र
वर्तकविप्रकृष्टज्ञितिरिति निश्चायकं नास्ति । अलंकारवान्तरत्वं । तथापि यमकं न चित्रं हे
तु किं तत्र प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रयानुप्रवेशोनैतावस्मकरो न हि वचनयाद्यानयाह
कत्तपेक्षेवपूर्वेत्रा । एकस्य च ग्रहेन्यायदोषाभावाद निश्चयः । न्यायः साधकप्रमा
णाना दोषः प्रतिकूलता । ग्रहः व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्वहूनां वालंकाराणां १४२

नोभयालंकारः तथाऽऽशीःप्राच्यहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्युभयालंकारा भवेयुरिति
चेन्न। उच्यते। एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावः सङ्कीर्णस्यार्थमात्रालंकारस्य प्र
स्तावे पठितोऽस्ति चेत्। तत्रार्थवैचित्र्यमप्रकटतया प्रतिभासमानं अथयोऽलंका
णयदाश्रितः सन्दीपयत्येव किन्तु विभागहेतुश्चेत् तथा कलनायामन्वयव्यपव
तिरेकाभ्यां च समाश्रयितव्यौ। तद्व्यतिरेकेणाविशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्या
भावात्। तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकानुविधानमेव परस्परभेदहेतुत्वम्
यः तत्त्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहिताः ते किं न सन्त्येव। आहोस्वित् सम्भवि
नोऽप्युपेक्षिताः आद्ये न भवविरोधः अन्त्ये न्यूनत्वमित्याह एते दोषा यथायोगं सं
भवन्तोऽपि पृथक्त्वेन उक्तेषु एतेषु न पृथक् प्रतिपादिताः तथा हि अनुप्रासस्यान्ता
वन्त्र्योपो दोषाः प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च। तत्र यथाक्रममप्रसिद्धिविरो
धापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते। तत्त्वभावनात्। तत्र प्रसिद्ध्यभावो
यथा चक्री रथ्यस्तिमिहरस्त्रिपिवहरी ... जायात्तनतेन त्वमा थोरुणामपि ... णाः
कूवराग्रेक्कवेरः रहः संयः स्मराणां जगदुपकृतये नित्यमक्तस्य यस्य सेवोऽस्तु प्रीति

का॰ प्र॰
१४३
143

सन्नोवह महीमहके सो वतात्स्य दनो वः अत्र च त्रिजगतीनां कर्तृणां च ब्रह्मा
दीनां कर्मणां प्रतीतान्य सेनक्क निरन्तराप्रासानुरोधेनैव निबद्धानपुनरिति हासा
दिमल्लीलोल्लासाशिं नगच्छन्ति किंवदीयसे॰ यथा वा॰ चरणरणन्मणिमेखिल
मविवृत निजाननमञ्जमञ्जीरे॰ परिसरणमरुणमहं णाखरणेरणकमकारयाकु
रुते॰ अत्र व्यस्यसार्थस्य विविच्यमानेन किंचिच्चाहत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमे
वानन्तामस्यैव फलमुच्यते॰ वृत्तिविरोधो यथा॰ अन्के ठाकंठा क्येत्यादि॰ अत्र
त्र्यंमरेषु रुषवर्णानाउ वरोगुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति हलवण
नेव वृत्तिविरोधउच्यते यमकस्य तु पादत्रयगतत्वे न यमतमसमयुक्तत्वमेव॰ कवि
भिर्लक्ष्या प्रयोगात् भुजगमस्यैव मणिः सद्भा ग्राहावकीर्णव नदी सदृभाः
दूरेततानिलीयते पि जेतोत्कर्षति चेतः अभ्रमसद भाः उपमायां न्यूनाधिको
पमत्वे दोषो॰ तत्रोपमानेनउपमेयाद्येद्याज्ञातिगतेन प्रमाणगतेन वा न्यूनत्वेऽपि
कत्वाद्यातिरक्तचिन्ताद्यो धर्मगतेन न्यूनत्वाधिकत्वे चाप्यात्तत्रैव मूलेन उदाहृतानि॰ १४३
कत्वाद्यातिरक्तचिन्ताद्यो धर्मगतेनन्यूनत्वं यथा॰ वडालेखिपुष्पाभिः साहसपरमेष्ठत्व अत्र
कपदत्वे॰ तत्रजातिगतन्यूनत्वं यथा

वेशत्वत्वजातेर्न्यूनत्वयाहुः कर्मकारित्वव्यक्तेः रेवचिन्तार्थत्वं । प्रमाणगतन्यूनत्वं यथा । त
ड्रित्स्फुलिंगइवभानुरयंचकास्तीति, जातिगतमधिकत्वं यथा । अयं पद्मासना
सीन श्चक्रवाको विराजते । युगान्ते भगवान्वह्निरिव विभिन्नरिव प्रजाः । अत्र प्रमाणः
कल्पभेदेन भेदाद्वह्नेर्जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा । पातालमिव ना
भिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः । पयश्च गुला
दिभिन्नप्रमाणेनोपमेयस्यास्या अर्थोऽयमनन्तमेव कदर्थितः । निदाघे हासादिवनीते
रित्यत्र नोचिता चिता । धर्मगतन्यूनत्वं यथा । स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनप
टं वहन् । विराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् । अत्रोपमेयमौञ्जीस्था
नीयस्तडिद्वलयो धर्मो न केनचित्पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिना निस्य प्र
तीयते । अविनाभावस्याभावादिति न्यूनपदत्वमेवेतत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा ।
स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः । शतह्रदेन्द्रायुधवान्वि
शायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः । अत्रोपमेयस्य शार्ङ्गवान्निर्देश्यात् उपमानेन तु
ल्यशशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवेतत् । भिन्नलिङ्गत्वं भिन्न

का॰ वृ॰
१४४

वचनभेदेऽप्युपमादोषो नोक्तो यावता किं योग्यः। तथा हि। लिंगवचनयोर्भेदे
यद्युपमानोपमेययोर्भेदो। साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरद्यदि तल्लिंगं कुर्यात्
तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः। अथ प्रतीयमानसा
धर्म्यमाश्रित्यैव स्यात् तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा
प्रतीयेत न च तथा प्रसक्तं। अतः प्रक्रमस्याभावात् भग्नप्रक्रमत्वमेव दो
षः यथा चिंतारत्नमिव च्युतोसि करतो धिग्मंदभाग्यस्य मे। अत्र च्युतत्वमुपमे
यमात्रेणान्वीयते पुंलिंगत्वात्। वचनभेदे यथा। सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कु
लवधूरिव अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते। लिंगभेदोत्र विद्यमानोऽपि
प्रधानं उपमानस्य बहुत्वे लिंगभेदेप्युभयान्वयसंभवात्। यत्र तु लिंगवच
नयोर्भेदे विसामान्याभिधायि यदमुपात्तं रूपभेदेनापद्यते किंतूपात्तेनैव
रूपेणोभयत्रावतिष्ठते तद्दोषत्वमेव नास्ति। उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभा
वत्वात्। तत्र लिंगभेदे यथा। गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः। अत्र लिंग
भेदेऽपि विशेषणस्य विशेष्यानुदोषभावकृताः वचनभेदे यथा। तद्वेषोऽस १४५

द्येणान्यामिस्त्रीभिर्बंधस्त्वाम्स्तनः दधतेस्य पंगाश्रोणीभां नदीयाविभ्रमाइव। अत्रवचनेभे
देपिमधुरत्वाम्स्तन[illegible]यसोभयानुयाविशेषात्रदोषत्वाः एवंकाल। पुरुषःविभक्त्यादि
भेदेपिभग्नप्रक्रम। एवदोषः नयाप्रतीतेरस्खलितत्वेपनयाविश्रान्त्यभावात्। तत्र
कालभेदेयथा। अतिथिंनामकाकुत्स्थात्पुत्रमापकुमुद्वती। पश्चिमाद्यामिनीयामात्
प्रसादमिवचेतना। अत्रचेतनाप्रसादमाप्नोति[illegible]तमापेतिकालभेदे
[illegible]एवं। पुरुषभेदेयथा। [illegible]विशेषविविक्त[illegible] कोयंभाराग
रुचिरस्फु[illegible]रनुकोना विभ्राजसे[illegible]करकेननमधे[illegible]वालप्रवालविटपप्रभ
वाल[illegible]। अत्रत्वंनाविभ्राजनरजितप्रक्रमे। नत्वमाविभाजस इति। सर्वनाम[illegible]
भेदः तेनैवाध्यानिष्पन्नस्याजनस्यासंबोध्यविषयतया प्रतीतेः विधिभेदेयथा।
गंगेवप्रवहन्तुतेसदैवकीर्तिः अत्रादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनोविधेर्भेदः यतोगं
गाप्रवहतीतिविवक्षितन्तत्साप्रवहत्विति। एवंविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानग
तस्यार्थभवादिविधादिभेदोदृश्यः नन्वदाहमुक्तकण्ठेदुःखनाःभिन्नकालसंभिन्ना
हृमादतिरिक्त[illegible]नयानप्रतीतेर्वाकेविस्ताधारणधर्मस्योपादानायोपमानथैवसाने

का॰प्र॰
२४५
145

पश्चाद्विभ्राजमसउन्यस्यनापिकान्वयोपिको भिन्नकालत्वादिसंभिन्नधर्मान्वयात्।
नयथाहि॰ विभ्राजसउस्यत्रविविक्तमरतिप्राहिणालज्जानाष्टिकयोरुपमायांपर्यवसा
नेपश्चाद्विभ्राजमसउन्यस्यनापिकान्वयोपिकोदोषः। अथयत्रोपात्तेनैवधर्मेणोपमा
निर्वाहः सचधर्मभेदः कालभेदादिसंभिन्नएवतत्रकागतिः यथा॰ युधिष्ठिरइ
वायमसत्यंवदतीतियुधिष्ठिरोहिसत्यमवादीन्नत्वनृतंवदतीतिचेत्। उच्यते। नत्रा
पिसत्यवादीतिप्रतीतधर्मेसोवाप्युमितस्यव्याघातः। नत्वनथासतिमसत्यंवदतीति
पर्यायोमसत्यंवदतीतिपुनरुक्तमितिवाच्यं। देयोपाधयुस्यातीत्याधनप्रयोगावदहो
षत्वात्॰ पाधमित्यत्रार्थव्ययेनयोधरासैवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्यप्रती
तिरिति॰ सत्यमा किंतुस्थितेषुनप्रयोगेषुक्वचिन्नथापुनरुक्तिमात्रसमर्थनेन। नत
सर्वंचैवंततद्विरवद्यंप्रसक्तंतस्यरसादेःप्रतीतिमूलत्वनात्। नचतदसिद्धं सहृ
दयसंवेद्यत्वात्। किंचउपात्तमनाहृत्यप्रतीतेनोपमेतिनत्वहो उपात्तक्रिययैवन
हिवक्तणात्। अस्मादसपासंभवाव्यत्युपमाद्दूषणोऽ नचिन्नार्थेतापामेवपर्यवसा
नः यथा॰ मध्यामिकाव्यप्राप्तिंविततनार्थैरस्मिन्॰ अत्रकाव्यस्यप्राप्तिनाश्रर्थानां

२४५

चरश्मिभिः साधर्म्येन ख्यापयितुं शक्यते इति शिलष्टोपमा निबन्धनमनवितार्थमिति नियेन त्रास्यादि
वस्मदीमाः प्रत्याधनुर्मंडलमध्यभाजो ज्वाज्वल्यमाना उत्ववारिधारादिनाध भाजः परि
वेषिणो कौन्जः अत्रापि ज्वलदंबुधारायाः सूर्यमंडलान्निःपतनमसंभवीतिनत्रिवधनम
नौचित्यं युक्तमिति। उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवाद्युपपत्त्या त्वं क्ष्मत्ते मन्तसहने। न तन्यथाप्र
बोधि। केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात्। अतउत्प्रेक्षायां यथा
प्राक्योपपत्ति नेत्वाधकत्वमेवः यथा उद्यपादीदिचिकामधाम्नुकुलमेवकोन्यले
नारीलोचनचांचल्यं प्रकाशकं चित्रेय यथा निर्विषयत्वमथ उत्प्रेक्षाडूषणामनंवि
नार्थत्वमेव। यत्रातिककरूपाभावात् निरुपाख्यप्रयत्नं समर्थनाय यदेर्थान्तरन्या
सोपादानं न दृश्येहितत् यथाः दिवाकराद्रक्षतिपोगुहासुलीनं दिवाभीतमिवा
धकारं क्षुद्रेपिनूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव। अत्र तमसस्त्रा
णवत्वासंभवी तमसोऽचेतनत्वात्। तत्कथं तत्रायं युक्तमडिणातन्यरित्राणं उत्प्रेक्षि
तेत्राससंबन्धपात्रतीत स्यास्सनकाचिदनुपपत्तिः श्वतस्तीति निर्व्यर्थयपवत्तस्समर्थनाय
यत्नः पंक्तसमासो नो साधारणाविशेषणाबलादेवोपमानप्रतीतेः प्रयोजनाभा।

का०प्र० १४६ 146

वेनतदुपादानवैयर्थ्यंतदपुष्टार्थत्वंपुनरुक्ततावादोषः यथास्रस्तानितिम्मरुचीक
कुम्भः कौदर्शितयेवचित्रमिजनतायया अतनुमानपरिग्रहयास्थितेरुचिरयाविर
याधिदिनश्रियाः अत्रसदप्याविशेषणबलेनलिंगविशेषपरिग्रहाच्चयथानिम्म
रुचेनोयकत्तयाकाकुभातनुनापिकारवेनव्यक्तिः तथाग्रीष्मदिवसश्रियोपिनत
एवप्रतीतनापिकात्वेनभविष्यतीतिदर्पितपेत्वपुष्टार्थ्य अर्थतः प्रतीतस्योपादाने
यदिपुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वदोषः नत्वस्यापुष्टत्वेमुख्योपमानविषया
स्माहितिविशेन: नसहितस्याः विषयोपन्नोपमानो याहार्नविनाश्लिष्टेपिविशे
षत्तोषुनरुत्कंठांप्रतिपत्तिः स्वयेचपल्लवानान्नभास्वकरविराजिनीप्रभातसंध्येवा
स्वापफलालुब्धेहितप्रदा अत्रभानसंध्यायास्त्वनुपादाने नस्फुठाप्रतीतिः अत्र
प्रस्तुतप्रशंसायामपिउपमेयस्योपादानवैयर्थ्यंयत्नतदपुष्टार्थत्वमेवदोषः नत्वप्पु
पमेयममनयैवरीत्यावर्गनव्यं नपुनःशब्दप्रयोगेनदुष्टत्वंनेर्थ्यं यथा आहूतेषुविहं
गमेषुमशकोनायान्पुरोवार्ष्यनेमध्येश्वारिधिवावसंहरणमणार्धत्रेमणीनांहचे
त्वघानोपिनकंपनेप्रचलितुमध्येपितिजखिनांधिकसामान्यमचेतनप्रभमिवानार १४६

का॰ प्र॰
१४७

147

ष्टत्वांतरा अत्राचैतत्स प्रभोहृग्यमेयस्याप्रस्तानिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसं
भवादयुक्तमेव प्रत्येकं कथनमिति पुरुषार्थं तं पुनरुक्तमावेति॰ नदेनेअलंकार
दोषाय थासंभवमन्येष्येवं जातीयकाः प्रोक्ता अन्यंतर्भाविनाइतिष्टष्यक्तं न प्र
तिपादनमर्हंतीति कस्यासामासा॰ संक्षेपणकाव्यलक्षणं ज्येष्ठं सर्वगुणोक
नीयसिंवयोमाद्येधिमाणात्रेणास्मरगवस्वंनयरेनिष्टाप्रतिष्ठाश्रये श्रीहर्ष
त्रिविक्रमनेमपिमुनोहीनेचकः मोधयेदत्रौणठ्नमहोमहत्स्वविधिनामोपि
नः २ धीरधीलपठसंतोमनसासंतोषशीलेन॰ उममभट्टनेप्रदीपप्रकाश
मपियः प्रकाशयतिः २ दीपिकाह्विनयकन्येप्रदीपह्विनयेसंतो स्वमतोसंम्य
गुन्याघगोविंदप्रमविंदतिः ३ इति श्रीमहा ॥१० इति श्रीमहामहोपाध्यायश्री
गोविंदविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयोनामदशमउल्लासः समाप्तः
संवत् १८०२ समैनामश्रमादृवदि ७ सम्भूम्यांवासरेमंगले काशीमध्येसुर्य
कुंडसमीपेलाध्योहाडाकीवागमोजादेप्यासोलीषामसदोषानदीयतेयकराखना
मथीश्वारा जगनहेरसारो रामनामनामरामनाससरामनामश्रीरामनामरामनामैः २५०

२३१

